

KÜRT TARİHİ ARAŞTIRMALARI - I

OSMANLI KÜRDİSTANI

KURDISTANA OSMANÎ

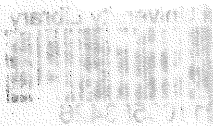

siyasal

kitabevi

bgst YAYINLARI

M

12012/9163

KÜRT TARİHİ ARAŞTIRMALARI I
LÊKOLÎNÊN DÎROKA KURD I

Osmanlı Kürdistanı / Kurdistana Osmanî

Hazırlayan / Amadekar

Kürdoloji Çalışmaları Grubu
Koma Xebatên Kurdolojiyê

Bogazici University Library

39001106553426

14

bgst Yayınları

bgst Yayınları-42
Kültürel Çoğulculuk Dizisi-5
Osmanlı Kürdistanı / Kurdistanana Osmanî
Kürdoloji Çalışmaları Grubu / Koma Xebatên Kurdolojiyê

Birinci Basım: Mayıs 2011, bgst Yayınları
© bgst Yayınları

Yayına Hazırlayanlar: Serhat Bozkurt, Alişan Akpınar
Türkçe Düzelti: Burcu Yankın
Kitap Tasarımı: Rauf Kösemen
Kapak Tasarımı: Punto Baskı Çözümleri
Kapak: II. Abdülhamit dönemine ait,
Kürdistan coğrafyasını gösteren bir harita
Mizanpaj: Savaş Yıldırım

Baskı: İmak Ofset
Yenibosna / İstanbul
0212 656 49 97

ISBN: 978-975-6165-45-4
Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu
Tomtom Mah. Kaymakam Reşat Bey Sok. 9/3
Beyoğlu/İstanbul
0212 251 19 21
www.bgst.org
bgstyayinlari@bgst.org

KÜRT TARİHİ ARAŞTIRMALARI I LÊKOLÎNÊN DÎROKA KURD I

Osmanlı Kürdistanı / Kurdistana Osmanî

Hazırlayan / Amadekar

Kürdoloji Çalışmaları Grubu
Koma Xebatên Kurdolojiyê

Proje Koordinasyonu

Serhat Bozkurt- Alişan Akpınar

Proje Çalışanları

Alişan Akpınar ✓
Rûken Alp
Tahir Baykuşak
Sezen Bilir
Hüseyin Bozdağ
Serhat Bozkurt ✓
Bahattin Demir
Emrullah Deniz
Namık Kemal Dinç ✓
Semih Gezer
Zeki Gürür
Ayhan Işık ✓
Salih İbrahimoglu
Mesud Serfiraz ✓
İnci Şahin

bgst Yayınları

near
DS
59
K86
066
2011
c.2

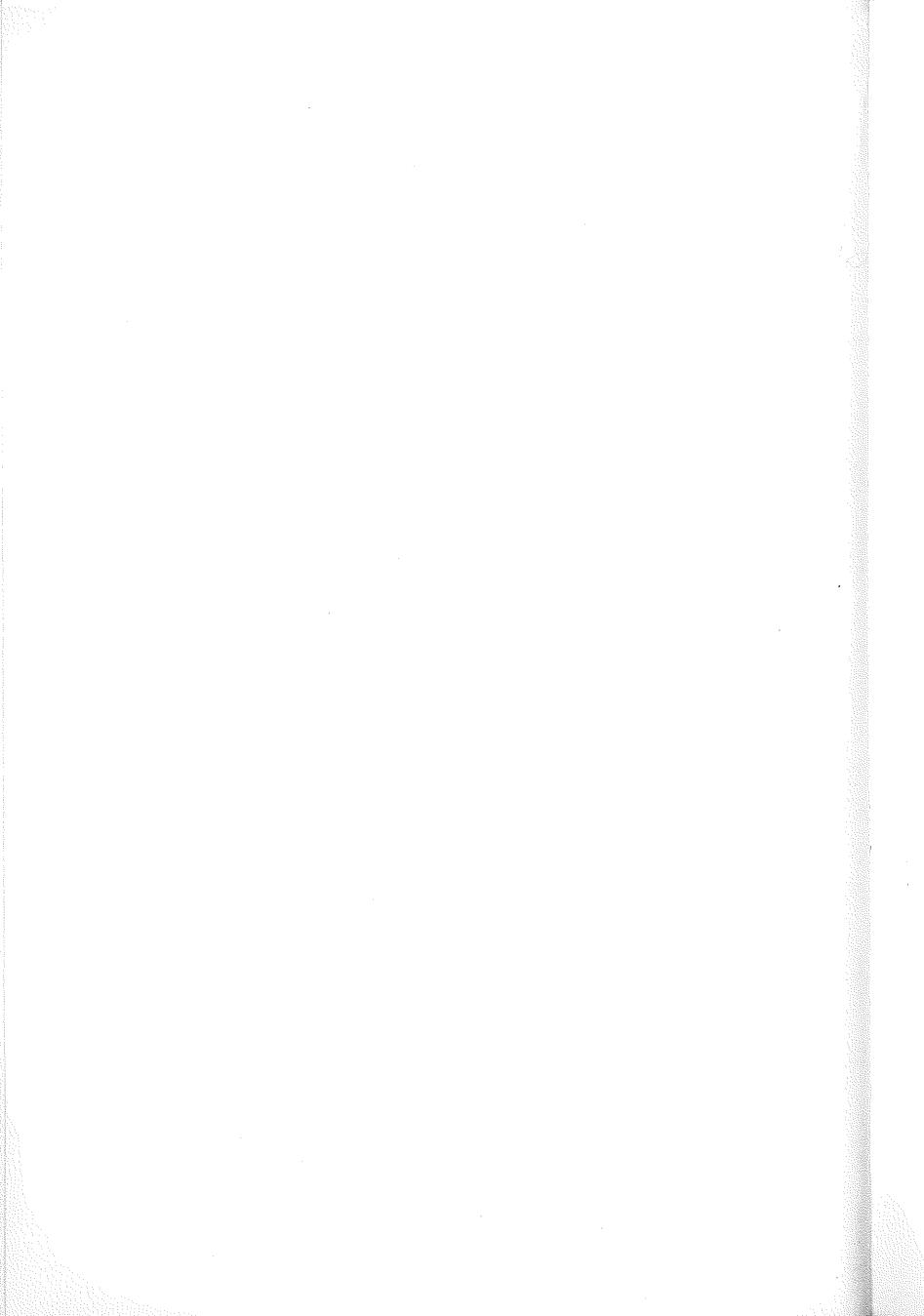

*Yakın zamanda yitirdiđimiz
değerli Kürt tarihçisi
İsmail Gldađ'ın anısına*

**BOĐAZIĐI
ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ**

1214904

İÇİNDEKİLER

- 9 **Önsöz**
- 12 ***Pêşgotin***
- 14 1.1. Kadim Anavatandan Bir İnkâr Coğrafyasına:
 KÜRDİSTAN
- 55 1.2. Ji Welatê Bavûkalan ê Qedîm Ber Bi
 Coğrafyayeke Înkârê, KURDISTAN
- 93 2.1. Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ve Osmanlı
 Devlet Sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti
- 131 2.2. Avakirina Eyaleta Kurdistanê û di
 Salnameyên Dewleta Osmanî de Eyaleta
 Kurdistanê

170	3.1.	<i>Coğrafiya-yi Osmânî</i> 'de Kürtler ve Kürdistan
184	3.2.	Kürdistan Kıtasında Bulunan Vilayetler-Sadeleştirilmiş Hali
205	3.3.	Kürdistan Kıt'asında Bulunan Vilâyât-ı Şâhâne-Transkripsiyon
233	3.4.	<i>Di Coğrafiya-yi Osmani</i> De Kurd û Kurdistan
247	3.5.	Wilayetên li Herêma Kurdistan-Wergera Wê Ya Kurdî
273	4.1.	Ahmet Rifat'ın <i>Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye</i> 'sinde Kürtler ve Kürdistan
280	4.2.	<i>Di Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye</i> De Kurd û Kurdistan
286	4.3.	Metnin Transkripsiyonu
317	5.1.	Kürdistan Malûmâtı
319	5.2.	Kürdistan Malûmâtı-Sadeleştirilmiş Hali
330	5.3.	Kürdistan Ma'lûmâtı- Transkripsiyon
340	6.1.	<i>Tarih-i Ebu'l-Faruk</i> 'ta Kürdistan'ın Fethi
342	6.2.	Kürdistan'ın Fethi- Sadeleştirilmiş Hali
346	6.3.	Kürdistan'ın Fethi-Transkripsiyon
350	6.4.	Fetha Kurdistanê-Wergera Wê Ya Kurdî
355		EKLER

ÖNSÖZ

"Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu"nu 2003 yılında Aram Yayınları bünyesinde kurduk ve Osmanlı dönemindeki Kürtlerle ilgili kaynakları bulmayı, ortaya çıkarmayı hedefledik. Cumhuriyet döneminde yok edilmiş ya da görmezden gelinmiş bu kaynaklar üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda *Emir Bedirhan - 20. Yüzyılın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, Lütfi (Ahmed Ramiz) (2007) ve *Hînkerê Zimanê Kurdî* (2008) başlıklı iki kitap ve çok sayıda makale yayımladık. Zaman içinde konularımız çeşitlendi ve grubumuzun yapısı değişti. "Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu" olan adımızın, yaptığımız çalışmaları tanımlamakta yetersiz kaldığını gördük ve adımızı "Kürdoloji Çalışmaları Grubu" olarak değiştirdik. Kürdoloji; Kürt tarihi, edebiyatı ve dili gibi birçok farklı çalışma alanını kapsayacak bir kavram olduğu için bu değişikliği uygun bulduk.

Bu değişikliği yapmak 2010 yılının sonlarına doğru grup olarak aldığımız kararların ilkiydi. İkincisi ise makalelerimizi ve diğer çalışmalarımızı yayımlayacağımız "Kürt Tarihi Araştırmaları" başlıklı bir araştırma dizisi hazırlamaktı. Şu an okuduğunuz kitap bu dizinin ilk kitabı olarak planlandı. İkinci kitabı *19-20. Yüzyıl Kürt Hareketi'nin Doğuşu ve Gelişimi*, üçüncü kitabı *Osmanlı'da Dersim Raporları*, dördüncüsünü ise *Osmanlı'da Kürdistan Raporları* başlıklarıyla yayımlamayı hedefliyoruz.

Elinizde bulunan çalışmayla ilgili olarak kısaca şunları söyleyebiliriz: *Osmanlı Kürdistanı*, Cumhuriyet döneminde kriminalize edilerek âdeta tarihten silinmeye çalışılan "Kürdistan" kavramının Osmanlı'daki kullanımı üzerine odaklanmaktadır. Bu kitapla, 1923 öncesi Kürdistan kavramının hem Osmanlı entelektüel dünyasında hem de bürokrasisinde yaygın olarak kullanıldığını ve bu kullanımın gayet normal olduğunu belgelere dayanarak kanıtlamaya çalıştık.

Bilindiği gibi "Kürdistan", Cumhuriyet sonrasında zikredilmesi bile büyük risk taşıyan bir kavrama dönüşmüştür ancak bundan daha da vahimi, bu kavramın, ülkenin sosyal bilimcileri, tarihçileri ve genel anlamıyla Cumhuriyet entelektüellerinin büyük bölümü tarafından görmezden gelinmiş olmasıdır. Bu kişiler rahatlıkla "Kürdistan kavramı ne idari bir birim olarak ne de başka şekilde tarih boyunca kullanılmamıştır" diyebilmişlerdir. Kitabımızda, bu kavramın dönemin Osmanlı entelektüelleri tarafından kullanıldığını, ayrıca liselerdeki coğrafya ders kitaplarında "Kürdistan Coğrafyası" başlığı altında onlarca sayfalık bölümler halinde öğrencilere okutulduğunu; Osmanlı Devleti'nin resmi yayını olan sâlnâmelerde "Kürdistan Eyaleti"ne dair birçok kayıt ve bilgi bulunduğunu belgeleriyle ortaya koymaya çalıştık.

Kitabı ikidilli hazırladık. Anadilde eğitim Kürtler açısından nasıl hayati bir yerde duruyorsa, devletin bu konuda atacağı adımları beklemeden ikidilli bir yaşam için gayret etmek ve her alanda Kürtçeyi kullanılabilir bir dil haline getirmek de o kadar önem taşıyor. Bu nedenle çalışmalarımızı elden geldiğince Türkçe-Kürtçe hazırlamaya özen gösteriyoruz.

Bu inkârcı zihniyetin çoktan iflas ettiği düşünülse de, bu zihniyetin hâlen var olan savunucularının temelsiz görüşlerini ifşa etmek

ve Kürt tarihinin kaynaklarını bularak ortaya çıkarmak amacını taşıyan bu kitap, umarız ki Kürt tarihçiliğine ufak da olsa bir katkıda bulunur.

Kürdoloji alışmaları Grubu

PÊŞGOTIN

Me "Koma Xebatê ya di Çavkaniyên Osmanî de Kurd", di sala 2003'yan de di nava Weşanxaneya Aramê de ava kir û me dîtin û derxistina çavkaniyên li ser Kurdan ên di serdema Osmanî de ji xwe re kir armanc. Me di encama xebatên li ser van çavkaniyên ku di serdema Cimhûriyetê de hatine tune kirin, an jî hesabê wan nehatine kirin de, du pirtûkên bi navê *Emir Bedirhan- 20. Yüzyılın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, Lütfi (Ahmed Ramiz) (2007) û *Hîskerê Zimanê Kurdî* (2008) û gelek gotar weşandin. Ji ber ku bingeha komê û mijarên ku kom li ser dixebitî berfireh bû, me dît ku navê komê êdî wê tarîf nake, me navê komê guhert û kir "Koma Xebatên Kurdolojîyê". Ji ber ku Kurdolojî; weke dîrok, wêje û zimanê Kurdan gelek tiştên cuda di hundirîne, me ev raman pejirand. Ev guherîn biryara me ya yekem a di dawîya sala 2010'an de bû. Biryara me ya duyemîn ew bû ku, em rêzexebatên lêkolînê yên bi navê "Lêkolînên Dîroka Kurd" amade bikin û gotar û xebatên xwe yên wekî din, tê de biweşînin. Ev pirtûka ku hûn a niha dixwînin, weke pirtûka yekem a vê rêzexebatê hatiye plankirin. Navê pirtûka duyemîn, *Di Sedsalên 19 û 20'an de Tevgerên Kurdan û Pêşketina Van Tevgeran'* e, navê pirtûka sêyemîn, *Raporên Dêrsimê Yên Serdema Osmanî* ye, navê pirtûka çaremîn jî *Raporên Kurdistanê Yên Serdema Osmanî* ye.

Di derbarê vê pirtûka di destên we de ye em bi kurtasî dikarin wisa bibêjin: "Kurdistan" di serdema Osmanî de weke têgeh

hatiye krîmînalîze kirin, *Kurdîstana Osmanî* li ser bikaranîna vê têgeha ku xwestine bê tune kirin hûr dibe. Di vê pirtûkê de, me hewl da ku em bi belgeyan bipeyitinîn ku têgeha "Kurdistan"ê him di cihana entelektuelên Osmanî de him jî di burokasiyê de bi awayekî asayî hatiye bi kar anîn.

Weke ku tê zanîn, piştî Cimhûriyetê, bilêvkirina têgeha "Kurdistan"ê bi serê xwe jî têra xwe bi xetere bû. Lê belê ya jî vê xeternaktir ew e ku, civaknas, dîrokzan û bi giştî beşeke mezin ên rewşenbîrên Cimhûriyetê çavê xwe li vî tiştî girtine. Van kesan bi hêsanî gotine ku, "têgeha Kurdistanê ne weke herêmeke îdarî ne jî bi awayekî din di dîrokê de nehatiye bikaranîn". Me di pirtûkê de xwest em bi belgeyan bipeyitinîn ku ev têgeh di serdema Osmanîyan de; jî alî rewşenbîran ve hatiye bikaranîn, di pirtûkên erdnîgariyê yên lîseyan de bi dehan pel jî bo "Erdnîgariya Kurdistanê" hatiye veqetandin, di weşanên fermî yên Osmanî, salnameyan de, di derbarê "Eyaleta Kurdistanê" de, gelek qeydî û agahî hene.

Me pirtûk, bi du zimanan amade kir. Çawa jî bo Kurdan perwedehiya zimanê dayikê xwedî ciyekî girîng be, tiştêkî ew qasî girîng e ku mirov li bende dewletê nemine û derbasî jiyaneke duzimanî bibe, di her qadê de Kurdî bike zimanekî karîger. Ji loma jî, heta ji destê me tê, em xebatên xwe bi Kurdî û Tirkî amade dikin.

Her çi qas wisa dixuye ku ev zîhniyeta înkare têk çûye jî, ev pirtûk dixwaze ramanên bêbingeh ên parêzvanên vê zîhniyetê derxîne holê û çavkaniyên dîroka Kurdan bi dest bixîne. Em hêvî dikin ku hinekî be jî alîkariya xebatên dîroknasiya Kurdan bike.

Koma Xebatên Kurdolojiyê

I.1 KADİM ANAVATANDAN BİR İNKÂR COĞRAFYASINA: KÜRDİSTAN¹

"Erzincan Kürt merkezi olursa
Kürdistan'ın kurulmasından korkarım."²

İsmet İnönü (1935)

Gerçeği yeniden "adlandırmak"... Devlet iktidarının tecessüm haline karşılık gelen bu aksiyon, kültürel soykırım uygulamalarını İttihatçı-Kemalist geleneğin Türkleştirme politikalarının ürünü olarak günümüze kadar taşımıştır. Kişi adlarından yerleşim yerlerinin adlarına dağ, ova, yayla gibi pek çok coğrafi ada uygulanan yeniden adlandırma politikası, yeni bir ulus ve ulus-devlet inşasında "bireyin" ve "mekânın" ulusal kılınması ve homojenleştirilmesi açısından vazgeçilmez addedilmiştir. Bu amaçla ortak bir tarih ve bilinç inşası için, farklı etnisite ve dilleri çağrıştıracak, "başka" bir tarih tahayyülüne imkân tanıyacak, "ayrılık" yaratacak tarihi adlar, kişi ve yer adları yenileri ile değiştirilerek eskiler hafızalardan silinmeye çalışılmıştır.

1 Bu yazı *Toplum ve Kuram* dergisinin 2. sayısında yayımlanmıştır. Yazının yeniden yayıma hazırlanması safhasında yaptığı okumalarla bize editöryal açıdan büyük katkı sunan sevgili Rüken Alp'e teşekkür ederim.

2 Bu cümle Saygı Öztürk'ün yayıma hazırladığı *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu* adlı kitaptan alınmıştır. Cümlenin hangi bağlamda kullanıldığı ve orijinal hali için belirtilen kitabın 51. sayfasına bakılabilir.

Kürtlerle meskûn coğrafya için "Kürdistan" adının kullanımının resmen yasak olmasından hareketle, bu yazıda bu adın tarihi, coğrafi, idari ve siyasi mahiyetlerinin değişimi ele alınacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ciddi bir popülerlik kazanan Kürdistan adı, 1925 yılından sonra sanki tarihte hiç var olmamış bir yer, bir admış gibi, konuşmalardan, kitaplardan, anılardan, yani hafızalardan silinmek istenmiştir. Bu yazıda, söz konusu döneme ait arşiv belgelerinden yararlanarak Kürdistan adının devlet düzeyinde nasıl kullanıldığı ve değerlendirildiği incelenecek ve zaman içerisinde nasıl Şark, Şark Vilayetleri, Doğu ve Doğu Anadolu'ya dönüştüğü ele alınacaktır. Yine Kürdistan adının gündelik yaşamdaki kullanımının yasaklanması ve düşün evreninin dışına itilmesine paralel olarak Anadolu tanımının değişmesi ve coğrafi kapsamının genişlemesi üzerinde de durulacak ve bu konular irdelenecektir.

Bugün Türkiye devleti sınırları içerisinde kalan tüm coğrafyayı (Trakya bölgesi hariç) tanımlamak için kullanılan Anadolu adı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok dar bir idari birimin (eyalet) ve tarihi bir coğrafyanın adına karşılık gelmektedir. Peki nasıl oldu da Anadolu adı daha geniş bir coğrafyayı kapsar bir niteliğe büründü? Bu dönüşümün gerçekleşmesinde ve kapsamının genişlemesinde etkili olan konjonktür, bakış açısı ve politikalar nelerdi? Aynı şekilde Kürdistan sadece bir idari birimin adı mıydı yoksa daha geniş bir coğrafyayı niteleyen tarihsel bir anlama mı sahipti? Kürdistan'ın belirgin sınırları var mıydı, nereden başlayıp, nerede bitmekteydi? Bu ve benzeri meselelerin sorgulanacağı bu yazıda; 1925 yılından itibaren yasaklanıp kriminalize edilen hatta korku kaynağı haline getirilen Kürdistan adının, yasaklanmadan önce yüzyıllara dayanan doğal bir kullanımının olduğu, resmi devlet belgelerinde çekincesizce ifade edildiği gösterilmeye

çalışılacaktır. Buna ek olarak günümüze dek, yani 85 yıldır süren inkârcı politikaların ardından Kürdistan'a dair baskı, korku ve yasakların son bulması gerekliliği üzerinde durulacaktır.

Bir Tartışma: "Kürdistan" Tabiri Hangi Vilayetleri Kapsar?

Tarih: 27 Receb 1327 (14 Ağustos 1909). Yer: Meclis-i Mebûsan.

II. Meşrutiyet'in ilanının üzerinden bir yıl geçmiş. Meclis Başkanı Ahmed Rıza, bugün için meclis kayıtlarında bulunmayan bir önergeyi [takriri] oturumda tartışmaya açar. Meclis'te kayıt altına alınmamış önergenin zabıt ceridesindeki özet açıklaması şu minvaldedir: "Bazı ceraim eshabının [suçluların] affına mütedair İrade-i Seniyye'de geçen 'Kürdistan' tabirinin şumulüne [kapsamına] hangi vilayetlerin dahil bulunduğu hususunda karar ittihazına [alınmasına] dair takrir"³. Tartışma II. Meşrutiyet'in ilanının ardından dönemin padişahı II. Abdülhamid'in Kürdistan'da bir af ilan etmesi üzerine yaşanmıştır.⁴ II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı ülkesinin tamamında siyasi suçlulara yönelik bir af kararı zaten çıkarılmıştır. Ancak Kürdistan'ın toplumsal özgünlükleri dikkate alınarak ayrı bir af kararı alınması gerekli görülmüştür. Bunların nedenlerini tartışmayı tutanaklardan sonraya bırakmak kaydıyla, öncelikle Meclis-i Mebusan'da bu tartışmanın nasıl tezahür ettiğine bakalım:

3 Parantez içinde yer alan kelimelerin sadeleştirilmiş hali tarafımdan yapılmıştır. Yazı boyunca, alıntı yaptığım tarihi belgelerin orijinallerine yer verdim. İlgili metinlerin daha kolay anlaşılması için böyle bir yöntem izledim. Daha önce yayımlanmış metinlerde de aynı yöntemi izleyerek, orijinal halleriyle kullandığım metinlerdeki dilbilgisi hatalarını da olduğu gibi bıraktım.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) yaptığımız araştırmalarda Kürdistan'da affa dair bazı belgeler bulduysak da, padişah buyruğuna (yani İrade-i Seniyye) ulaşamadık.

REİS – Kürdistan’da bazı cera’im eshabının affına dair bir takrir var. Birçok zamandan beri burada duruyor. Eshabı imza rica ediyorlar rüfekayı kiram, şunu okuyalım. Zaten buna pek lüzum kalmadığını da arzedeceğim. Geçen sene Temmuz’dan evvel beynelkabait⁵ vuku bulan ceraim hakkında. Ceraimi adiyeye şamil değil. Oralarda bazı ceraim olurmuş ki, ora mebûsları pekala bilirler, daha iyi izah ederler. İki kabileye mensup iki kişi arasında bir cürüm vuku bulduğu zaman, o cürüm kabilelere isnad edilir, bütün kabileler, aşiretler itham edilirmiş. Hatta gıyaben mahkum dahi edilirmiş. Bir kişinin yüzünden yüz kişinin dağlara firarına mecburiyet hasıl olurmuş. Birçok firariler, vakitlerini dağlarda şekavetle geçirirmiş. Eğer bunlar af olunurlarsa hepsi gelip eshabı ziraattan olarak ziraatlarıyla namus dairesinde meşgul olacaklarını Hükümete arz ediyorlar. Fakat bunlar böyle takip edildikçe, tabii, geldikleri zaman tevkif edilecekler. Halbuki cürüm bir, faili de birdir. Fakat ortada müttehem yüz kişidir. Bu pek yolsuzdur.

İlanı Meşrutiyet’ten sonra Kamil Paşa Sadareti zamanında bu hal nazarı itibara alınmış, bunlar hakkında af için İrade-i Seniyye sadır olmuş. Bunu Adliye Nazırı Necmeddin Bey bendenize gösterdi. Buyrultusunu gördüm, fakat yalnız Kürdistan denilmiş. Kürdistan tabirinin hududu nereleri olacağını Adliye Nezareti halledememiş. Bundan dolayı bu meselenin ciheti tatbikine gidilememiş. Babiâli’den sorulmuş, bunlarda tayin ve tahdit hususunda tereddüt etmişler. Bu mesele hallolunduğu surette, bu takririn Meclis-i Mebûsan’ca tahtı karara alınmasına hacet kalmıyor. Bendenize kalırsa, isterseniz bu takriri Adliye Nezareti’ne havale ettirelim. Zaten hükümet bizden iyi takdir eder. Bu affı umuminin hangi livalara şamil olacağını tayin etsin.

5 Bu kelime "beynelkabait" biçiminde yazılmış, oysa "beynelkabail" yani "kabilelerarası" olmalıdır.

PAVLİ KARALODİ EFENDİ (İzmir) – Yalnız Anadolu’da mı bu?

SEYYİD BEY (İzmir) – Anadolu’da böyle cürüm yoktur. Anadolu’dakiler şahsidir. Yine o halde bizim Anadolu’daki ceraim gibi cürmü adi ile veya maznun varsa, ona şamil değildir.

PAVLİ KARALODİ EFENDİ (İzmir) – Bunları siyasi gibi mi addedeceğiz?

SEYYİD BEY (Devamla) – Siyasi değilse de kısmen o rengi almış.⁶

Bazı mebûsların itirazı üzerine bir miktar daha devam eden tartışma sonuç olarak aynı noktada düğümlenecek; Meclis, Kürdistan’ın sınırlarını kendisinin tesbit edemeyeceğine, bu affın uygulanacağı hudutların Adliye Nezareti tarafından belirlenmesi gerektiğine karar verecektir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Aralık 1908 ve Ocak 1909’da Diyarbekir ve Bitlis vilayetlerinden birçok aşiret reisi bu aftan yararlanmak için başvuruda bulunmuş, ancak Adliye Nezareti’nin affın hududunun ne olacağı konusundaki kararsızlığından dolayı hukuki ve pratik gereklerinin yerine getirilmesi gecikmiştir.⁷ Padişahın af kararının sureti bulunmadığından affın içeriği ve hangi "suçları" kapsadığı tam olarak bilinmemektedir. Af sadece dağa çıkmış, isyan etmiş aşiretleri mi, yoksa her türlü "suç"u mu kapsıyor? Bu gibi konular yeterince aydınlanmış değildir.⁸

İhtilafın kaynağında padişahın Kürdistan’da af ilan etmesi

6 MMZC, Devre I, Sene I, Cilt 6, İnkad 133, s. 396-398. Not: Kelime ve harf hatalarına dokunulmamış, basılı metin esas alınmıştır.

7 DH.MKT. Dosya NO; 2899/73, Tarih; 9 Nisan 1327

8 Kürdistan’da böyle bir affın ilan edilmesinin nedenleri, uygulamanın nasıl gerçekleştiği, Kürtlerin Meşrutiyet’in ilanına yaklaşımları başlı başına bir yazı konusu olduğu için şimdilik daha fazla üzerinde durmayacağız.

bulunmaktadır. Öncelikle vurgulamakta fayda var ki, padişah II. Abdülhamid Kürdistan ismini herhangi bir çekinceden uzak, rahatlık içinde kullanmaktadır. Abdülhamid'in bunu Kürtlerle kurduğu "özel" ilişkiden dolayı kullandığı ileri sürülemez; rahatlığın temelinde Kürdistan adının o gün için kullanımının zaten doğal olması yatmaktadır. Burada sorun olarak karşımıza çıkan, Kürdistan isminin kullanılması değil, Kürdistan'ın coğrafi sınırlarının nereleri kapsadığıdır. İlginç olan ise, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden takip edebildiğimiz kadarıyla⁹ Babiâli'nin de bu konuda sınır tayin etmekte zorlandığıdır. Nitekim devlet yetkililerinin bulduğu çözüm, Kürdistan'ın sınırlarının yoruma açık olduğu tespiti üzerinden, yerel yetkililere yapılacak başvuruların dikkate alınması ve af kapsamına giriyorlarsa kabul edilmesi yönünde olacaktır.¹⁰

Meclis'teki tartışmalarda dikkat çeken bir nokta da, biri Hıristiyan diğeri Müslüman olan iki İzmir mebûsunun affın kapsamına ve suçların mahiyetine ilişkin konuşmalarıdır. Pavli Karalodi Efendi affın sadece Anadolu'da mı uygulanacağını sormuştur. Eğer soru yanlış anlaşılmaıssa Pavlo Karalodi Efendi'nin Anadolu ve Kürdistan'ı birlikte algıladığı sonucuna varılabilir. Ancak diğeri İzmir mebûsu Seyyit Bey, Pavlo Karalodi Efendi'nin konuya hâkim olmadığını düşünmüş olmalı ki, müdahale ederek, çıkarılan affın Anadolu ile ilgili olmadığını izah etmeye çalışmıştır. Seyyit

9 Konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde şu belgelere bakılabilir: DH. MKT. Dosya No; 2705, Tarih; 19/Z/1326, DH. MKT. Dosya No; 2741, Tarih; 26/M/1327, DH. MKT. Dosya No; 2899/73, Tarih; 9 Nisan 1327, İ. DH. Dosya No; 1472, Tarih; 2 / Z / 1326, HR: TO. Dosya No; 400, Tarih; 18.9.1909.

10 Kürdistan'ın sınırlarının yoruma açık olduğu yönünde Dahiliye Vekaleti Mektubi Kalemî'ne kayıtlı ve Sadaret'e hitaben yazılan bir taslak metin için bkz; BOA, DH. MKT, Dosya No; 2705, Tarih; 19 / Z / 1326.

Bey, affın uygulanacağı Kürdistan'la Anadolu'yu ayırıştırırken, toplumsal yapıya ve suç türüne gönderme yapmıştır ki, bu da üzerinde durulması gereken bir değerlendirmedir. Seyyit Bey Anadolu'da böyle suçların olmadığını, şahsi suçlar olduğunu söylemektedir. Bu değerlendirme ile aslında Seyyit Bey öncelikle o dönemde Kürdistan'da hâlâ temel toplumsal form olan aşiret yapısını dile getirerek Kürdistan ve Anadolu'yu ayırştırmaktadır. Bu noktada elimizde af metni olmasa da, mevcut ifadelerden ve var olan metinlerden yola çıkarak Batı tarzı bir modernleşmeyi model alan Osmanlı Devleti'nin modern hukuk ilkeleri temelinde suçun şahsiliğine vurgu yaptığı ve yargılamanın bu usule uygun yapılmasını istediği sonucuna ulaşabiliriz. Bu anlamda devletin aşiretlerle arasında geçerli olan hukuku yeniden düzenlemeye çalıştığı, hatta aşiretçiliğin kolektif ruh ve hareket tarzını kırıp, bireyselliği geliştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Affa uğrayan suçların mahiyetinin adi mi, siyasi mi olduğu tartışması da, öne çıkan bir diğer konudur. Seyyit Bey'in "[s]iyasi değilse de kısmen o rengi almış[tır]" ya da Meclis Başkanı Ahmed Rıza'nın "ceraimi adiyeye şamil değil[dir]"¹¹ derken kastedilen nedir acaba? Aşiret reislerinin dilekçe örneklerine ve Kürd Tevaün ve Terakki Gazetesi'ne (KTTG) gönderdikleri mektuplara (Bozarıslan; 1998; 325, 418, 419 ve Malmısani; 1999; 165, 185, 186) bakılırsa, Seyyit Bey'in söylediğini doğrulayan bir tablo ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda silahlı bir örgütlenme olan aşiretlerin kendi hukuk kurallarını uygulamak istemeleri genel otorite ve bunun yerel uygulayıcıları ile bir sorun ortaya çıkaracaktır. Yerel otoriteyi temsil edenlerin aşiretlerin hassasiyetlerini dikkate almayan tutumları, Kürtlerin başına buyruk, dağlara çıkan, isyan geleneğiyle birleşince olayın renginin kendiliğinden değişmemesi

11 "Adi suçların kapsamı dışında" anlamına gelmektedir.

için bir neden kalmayacaktır. Nitekim yaşananların siyasi bir mahiyete büründüğünü yansıtan birçok gösterge bulunmaktadır. Bunları af için başvuruda bulunan aşiret reislerinin dilekçelerinde görmek mümkündür. Af için başvuruda bulunan aşiret reisleri, dilekçelerinde yeni Meşrutiyet rejimini ve nimetlerini göklere çıkarırken, eski yönetimi ve uygulamalarını sert bir dille eleştirmektedirler. Diğer önemli bir gösterge ise, o gün için dağda olup afla birlikte düze inen bazı aşiretlerin ve aşiret reislerinin, sonrasında "Kürt İsyanları" olarak bilinen isyanlara katılmış olmasıdır.¹²

II. Meşrutiyet sonrası oluşturulan Meclis-i Mebûsan'a dair zabıt cerideleri incelendiğinde, İttihat ve Terakki'nin tümüyle Meclis'e hâkim olmadığı başlangıç dönemlerinde, "memleket" sorunları hakkında etkili tartışmalar yapıldığı, farklılıkların temsil edildiği ve kendini ifade etme konusunda çok da sıkıntı yaşamadığı gözlenmektedir. Başlangıçtaki bu pozitif havanın etkisiyle olmalıdır ki, "sınırları çizilme de" Kürdistan hakkında, sorunları ve çözümlerine ilişkin birçok tartışma yürütüldüğü görülmektedir. Bunlar içinde en çarpıcı olanlardan birisi, "Genç" Mebûsu Muhittin Efendi'nin maarif işleri tartışılırken verdiği bir önerge'dir. Önerge zabıtlarda şu şekilde kaydedilmiştir: "Genç Mebûsu Muhittin Efendi'nin, Kürdistan'ın Maarif Nezareti ile alakalı ihtiyaçları hakkındaki takriri."¹³ 29 Mayıs 1326 yani 11 Haziran 1910 tarihinde verilen önerge iki uzun sayfadan oluşmaktadır. Muhittin Efendi önergede, Kürdistan'ın yakın zamana kadar ilim ve irfan kaynağı

12 Örneğin; Heverkî aşireti liderlerinden Xelil Xaco'yu sonrasında Şeyh Sait İsyanı'nda görürüz. Yine Bişarê Çeto, bu dönemde af için başvuruda bulunan kişilerden biridir. Adı daha sonra bir isyanla anılacak olan Reşkotan aşiretinin o günkü reisi Hacı Mehmed Mustafa da affa başvuran bir diğer kişidir.

13 MMZC, D.1, S. 2, C.6, İ.110, s. 171.

konumundayken artık cehalete büründüğü, yerel yetkililerin yanlış uygulamalara giriştiği, yeni okullar açılmasının gerekliliği gibi konular üzerinde durmuştur. Ancak önergede hangi vilayetler adına konuşulduğu, Kürdistan derken nerelerin kastedildiği belirtilmemiştir.

Müselles¹⁴ Kürdistan

Bu bölümde, 19. yüzyılın sonunda yayımlanan ilk Türkçe ansiklopedide Kürdistan'ın nasıl tanımlandığı üzerinde durulacaktır. Aslen Arnavut olup, Türk diline katkılarıyla tanınan Şemsettin Sami, ilk Türkçe sözlük olan *Kamûs-i Türkî* ve ilk Türkçe ansiklopedi olarak kabul edilen *Kamûs-ül-a'lâm*'ı bu dönemde kaleme almıştır. Ferit Develioğlu *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* isimli eserinde *Kamûs-ül-a'lâm*'ı şöyle tanımlar; "Kamûs-ül-a'lâm (özel isimler lûgatı): Şemsettin Sami merhumun 1890-1900 yılları arasında yayınladığı 6 ciltlik tarih, coğrafya ve biyografiden bahseden lûgatı" (s. 486). Bu kapsamlı eserinde Şemsettin Sami, Kürdistan ve Anadolu isimlerine genişçe yer ayırmıştır. Öncelikle Kürdistan'ı nasıl tanımladığına ve muhtemel sınırlarını nasıl çizdiğine bakalım:

Asya-yı garbide kısm-ı a'zamı memâlik-i Osmâniyye'de ve bir kısmı İran'a tabi büyük bir memleket olup, ekseriyet üzere ahali bulunan Kürd kavminin ismiyle tesmiye olunmuştur (adlandırılmıştır). Bu isim taksimât-ı mülkiye ve siyâsiyyeye dâhil olmayıp, vaktiyle bizde Kürdistan Valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan Eyaleti bu isimle müsemma memleketin bütününü ihâta etmediği gibi, Kürdler dahi dağınık ve sair akvâmla karışık bulduklarından, Kürdis-

14 Müselles "üçgen" anlamına gelmektedir. Şemsettin Sami *Kamûs-ül-a'lâm* adlı eserinde Kürdistan'ı biçimsel açıdan bir üçgene benzetmektedir.

tan'ın hududunu tamamıyla tayin etmek müşkildir. Ancak takrîbî olarak diyebiliriz ki Kürdistan Urmiye ve Van göllerinin sevâhilinden (kıyılarından) Kerha ve Diyale nehirlerinin menâbi'-ine (kaynaklarına) ve Dicle'nin mecrâsına dek mümtedd (uzanan) olup garb-ı şimâlîye doğru hududu Dicle'nin mecrâsını ta'kîble Fırat'ı terkib eden (birleşen) Karasu mecrâsına ve oradan şimâle doğru Aras havzasını ve Fırat ve Dicle havzasından ayıran taksim-i miyâh (suların dağıtılması) hattına kadar vâsıl olur. Bu itibarla memâlik-i Osmâniyye'de Musul vilâyetinin kısm-ı a'zamı yani Dicle'nin Musul'da bulunan yerleri ve Van ve Bitlis vilayetleriyle Diyarbekir Ma'mûret-ül-azîz vilâyetlerinin birer parçası ve Dersim sancağı Kürdistan'dan ma'dûd olduğu gibi, İran'da dahil Kürdistan namıyla maruf olan eyâletle Azerbaycan eyaletinin nısfı yani cenûb-ı garbî kısmı Kürdistan'dır. Bu vechile Kürdistan şimâl-i şarkî cihetinden Azerbaycan, şarken Irak-ı Acemî, cenûben Luristan ve Irak-ı Garbî, garbi cenûbî cihetinden Cezîre (Mezopotamya), garbi-i şimâlî tarafından dahi Anadolu ile mahdûddur. Bu hudud dâhilinde 34 ile 39 arz-ı şimâlî (kuzey enlemleri) ve 37 ile 46 tûl-i şarkî (doğu boylamları) aralarında mümtedd (uzanan) olup, büyük bir müselles (üçgen) ve daha doğrusu sivri tarafı garb-ı şimâlîye doğru dönmüş bir armut şeklini ibrâz ediyor. Fırat'ı teşkil etmek üzere Karasu ile Murad Çayı'nın mültekasında (birleştiği yerde) olan en şimâl-i garbî noktasından Luristan'ın hududuna dek tûl-i a'zamı (boyu) takriben 900 kilometre ve arzı (eni) 100 ile 200 kilometre aralarındadır (*Kamûs-ül-a'lâm*, cilt 5, s. 3840).

Şemsettin Sami, Kürtlerin ekseriyetle hudutları çizilen bu Kürdistan'da yaşadıklarını, bununla birlikte, Halep ve Şam

cihetlerinde, Anadolu'nun her tarafında, Rusya'ya bağlı Kafkas eyaletlerinde, İran'ın her tarafında yaşadıklarını, hatta Horasan, Afganistan ve Belucistan'da da Kürt aşiretlerinin bulunduğunu söylemektedir. Yine yukarıda hudutları çizilen Kürdistan coğrafyasında Arap, Acem, Türk "cinsiyetlerine" mensup ahalinin yaşadığını belirtmektedir. Luristan bölgesinde yaşayanların aslen Kürt olmalarına rağmen kendilerini Kürtlerden saymadıklarını dile getirmekte, Kürt nüfusunun tahminen iki buçuk milyona yakın olduğunu ve bunun bir buçuk milyonunun Osmanlı ülkesinde yaşadığını ifade etmektedir. Bu bilgilerin ve sayıların kaynağını bilemesek de Hakan Özoğlu'nun da belirttiği gibi "Şemsettin Sami'nin Kürdistan'a dair tahminlerinde oldukça donanımlı olduğu" (Özoğlu, 2005: 53) görülmektedir.

Nitekim Şemsettin Sami, Kürdistan'ın coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü, yetiştirilen ürünleri, geçim kaynakları, ticareti ve madenleri gibi fiziki ve ekonomik özellikleri hakkında hayli bilgi vermektedir. Ardından Kürtlerin menşeinin nereye dayandığı tartışmalarına girerek; Aryen bir kavim olarak değerlendirdiği Kürtlerin, İranlılara soyca yakın olduğunu ve iki bin üç yüz senedir bu topraklarda yaşadığını dile getirmektedir. Kürtlerin özet bir tarihçesini sunduktan sonra, Kürtçe ile Farsçayı karşılaştırmakta, Kürtlerin kişilik ve karakter yapısını tasvir etmektedir. Dini inanç açısından ekseriyetle Müslüman ve Şafii mezhebinden olduklarını ama içlerinde elli bin "Yezidi" ve "pek ziyade Kızılbaş" bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca bir miktar Nasturi ve Keldani yaşadığını ama bunların Kürt olmadığını ileri sürmektedir.

Burada bu çalışmanın amaçları açısından önemli olan nokta Şemsettin Sami'nin, Kürdistan tanımının içine hangi bölgeleri aldığıdır. Öncelikle Şemsettin Sami'ye göre "Kürdistan"; Batı Asya'da, çoğunluğu Osmanlı ülkesinde ve bir kısmı İran'da

bulunan; ekseriyetle Kürtlerin yaşadığı ve ismini de Kürtlerden alan bir "memleket" in adıdır. Burada memleket ifadesini kullanan Şemsettin Sami, devam eden cümlede Kürdistan isminin idari (Osmanlı açısından) ve siyasi bir bölümlenmeyi ifade etmediğini vurgulayarak, bu ismi coğrafi ve tarihi mânâda kullandığı izlenimini vermektedir. Ancak bu coğrafyaya tarihin hangi devirlerinden beri Kürdistan denildiği konusunda herhangi bir şey söylememektedir. Fakat Kürtleri binlerce yıldır bu coğrafyanın sakinleri olarak gördüğü dikkate alınırsa, Kürdistan isminin de hayli uzun zamandır kullanıldığını kabul ettiği yorumu yapılabilir.

Geçmişte Osmanlı ülkesinde bir Kürdistan Valiliği¹⁵ olduğunu söyleyen Şemsettin Sami, bugün (1890'lar) de İran'da bir Kürdistan Eyaleti bulunduğunu belirtmektedir. Fakat bunların Kürdistan memleketinin tamamını kapsamadığının altını çizerek, Kürtlerin dağınık ve diğer kavimlerle iç içe geçmiş olmalarından dolayı, Kürdistan'ın sınırlarının tayin edilmesinin zorluğunu vurgulamaktadır. Bu çabanın müşküllüğüne vurgu yapmasına rağmen takribi bir Kürdistan sınırı çizmekten de geri durmayan Şemsettin Sami'nin sınırları çizerken esas aldığı ölçünün nüfus yoğunluğu olduğu ve ekseriyetini Kürtlerin oluşturduğu bölgeleri Kürdistan'ın sınırlarına dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Elinde nüfus istatistiklerinin olup olmadığına dair bilgimiz bulunmamakla birlikte hareket noktasının nüfus yoğunluğu olduğu değerlendirilmesi yapılabilir. Şeklen bir üçgene ya da ters dönmüş bir armuda benzettiği Kürdistan'ın sınırlarının hayli geniş bir coğrafyaya yayıldığı gözlenmektedir.¹⁶

15 Burada Şemsettin Sami muhtemelen, 1847-1868 yılları arasında Osmanlı idari taksimatında yer alan Kürdistan Eyaleti'ni kastetmektedir.

16 Şemsettin Sami'nin bu çalışmayı kaleme aldığı aynı dönemde, 1893 yılında hazırlanmış bir Osmanlı haritasında, bahsedilen coğrafyayı tanımlamada

Eyalet-i Kürdistan

Peki, Şemsettin Sami'nin altını çizdiği ve vaktiyle var olduğunu söylediği Kürdistan Valiliği veya Kürdistan Eyaleti ne zaman kurulmuştur, hangi vilayetleri içine almaktadır, kuruluş amacı ve sonradan kaldırılmasının nedenleri nelerdir?¹⁷ Kürdistan'ın Osmanlı hâkimiyetine 16. yüzyılda Yavuz Selim döneminde dahil edildiği ve Kürtlerin 19. yüzyılın başlarına kadar, bir nevi özerk statüye sahip olarak, içyapılarına fazla müdahale edilmeden yaşadıkları bilinmektedir.¹⁸ Osmanlı'da Batı tarzı reform hareketlerinin başlaması ve bununla bağlantılı olarak 19. yüzyılda Kürdistan'da girilen merkezileşme çabaları, Kürtlerin yerel hâkimiyetlerine son verme girişimleri, Kürtler tarafından tepkiyle karşılanmış; sonucunda yüzyıla yayılan isyanlar patlak vermiştir. 19. yüzyıldaki "Kürt İsyanları"nın en büyüklerinden biri olan Mir Bedirhan İsyanı 1842-1847 yılları arasında yaşanmış ve dönemine oldukça tesir etmiş bir olaydır (bkz: Dinç-Akpınar, 2007, 10-25; Hakan, 2002). 1847'de Bedirhan Bey'in teslim olmasıyla son bulan isyanın, Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi olan *Takvîm-i*

Kürdistan isminin kullanılmasına bir örnek için bkz. http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:Osmanli_Ortadogu.jpg&iletimestamp=20090319010705

17 Ayrıntılı bilgi için, bu kitabın "Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ve Osmanlı Devlet Sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti" makalesine bakınız.

18 Bahsettiğimiz "özerklik" bugün kullanılan anlamıyla değerlendirilmemeli, imparatorluk mantığı içinde ele alınmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Kürdistan'da değil, merkeze uzak, stratejik önemi haiz veya kontrol edilmesi, idari yapı oluşturulması güç yerlerle daha gevşek bir yönetim ilişkisi kurduğu bilinmektedir. Genellikle asker ve vergi alımı üzerine kurulan bu ilişkide bahsi geçen bölgenin içişlerine karışmamak gibi bir tutum takınılır. Osmanlı idari yapısı içinde bunlar yurtluk-ocaklık sistemi ve salyaneli eyaletler olarak tarif edilir.

Vakayi'de (sayı 345) Kürdistan'ın "yeniden fethi" olarak ilan edilmesi, dikkat çekicidir. Aynı şekilde, zaferin ardından, savaşa katılanlara dağıtılmak üzere "Kürdistan Madalyası" ismiyle bir madalya hazırlanıp basılması da dikkate şayan bir başka durumdur (Dinç, Akpınar, 2007: 10-25). Mir Bedirhan İsyanı'nın bastırılmasından sonra, 14 Aralık 1847 tarihli *Takvîm-i Vakayi* gazetesinde Kürdistan Eyaleti'nin kuruluşuna ait resmi ilan yayımlanarak, Kürdistan Eyaleti resmen kurulmuştur.

"Diyarbakir eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilip hepsinin bir eyalet sayılması ve bu eyalete Kürdistan eyaleti isminin verilmesi gösterdiği lüzumdan dolayı yerinde ve münasip görülmüştür"¹⁹ ifadeleriyle tarif edilen Kürdistan Eyaleti'nin merkezinin neresi olacağı tartışma konusu olmuş; önceleri Ahlat'ın merkez olması önerilmişse de Diyarbakir'in merkez yapılmasında karar kılınmıştır. Osmanlı devlet ricalinin bu husustaki tartışmalarının yer aldığı 9 Mayıs 1847 tarihli bir belge, eyaletin kuruluş gerekçesi ve özelliklerine ilişkin çarpıcı bazı bilgiler vermektedir. Eyalet merkezi ile birlikte Anadolu ordusuna da merkez olması önerilen Ahlat'ın, İran ve Rus hudutlarına yakın, askeri mevkilere bağlantısının kolay olduğu, "hususiyetle Kürdistan'ın kalbinde bulunduğu ve bu suretle Anadolu ordusunun yumruğu, mütemediyen nezaret altında tutulması icap eden Kürtlerin tepesinde bulunacağından" (Hakan, 2002: 106) bahsedilmektedir.

Aynı belgede "Kürdistan havalisinde emniyet ve asayişin temini,

19 *Takvîm-i Vakayi*, 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847). İlanın tamamının orijinal ve sadeleştirilmiş hali için "Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ve Osmanlı Devlet Sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti" yazısına bakınız.

düzenin kurulması için burada özel ve bağımsız bir idareye tabi tutularak başına dirayetli, bilgili bir zatin getirilmesi" (Hakan, 2002: 107) önerilmektedir. Bu önerilerin ne kadarının dikkate alındığına, ifade edilen "özel" idare tarzının Kürdistan'da hangi boyutlarıyla uygulandığına dair ayrıntılı bilgiye sahip olamadığımızdan, konu tartışmaya ve tefsire açık bir nitelik taşımaktadır. Hakan Özoğlu bu konuya dair şöyle bir yorumda bulunmaktadır: "Öyle görülüyor ki bürokratlar ve valiler en tecrübeli devlet memurları arasından seçiliyordu ve bunlar imparatorluğun başka bölgelerindeki emsallerinden daha yüksek maaşlar alıyordu. Aynı belgenin sonraki bölümünde idari düzenlemeler ve bu yeni yaratılmış vilayete yapılan atamalar ele alınmakta ve bu kısımda 'Kürdistan eyaletinin genişliğine ve memuriyetinin önemine göre maaşların dolgun olması lazım geleceğinden, oraya 80 bin, Musul Valiliği'ne 67 bin' tahsis olunması gerektiği ileri sürülür. Önemli bir eyalet olan Musul'un hükümetten sadece 67.500 kuruş aldığı düşünülürse, Kürdistan'ın özel imtiyazlara sahip, büyük bir eyalet olduğu açıklık kazanacaktır" (Özoğlu, 2005: 82).

14 Aralık 1847'de resmen kurulduğu ilan edilen Kürdistan Eyaleti, devlet sâlnâmelerinde 1848 yılından itibaren yer almaya başlamıştır. 1848 tarihli sâlnâmede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı üç sancağın ismi geçmektedir. Bunlar Diyarbekir, Van ve Mardin sancaklarıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekir Eyaleti sancak olarak yeniden teşkil edilmiş ve kendisine bağlı kazalarda düzenlemeye gidilmiştir. Ayrıca Van ve Mardin sancaklarının da yeniden düzenlendiği anlaşılmakta, ancak sâlnâmede bununla ilgili bir açıklama yer almamaktadır. Bir yıl sonraki sâlnâmede Muş sancağının Kürdistan Eyaleti'ne dahil edildiği görülür, ancak yine eyalet hakkında teferruatlı bilgiye rastlanmaz. 1850 tarihli sâlnâmede ise Kürdistan Eyaleti'ne hayli yer ayrıldığı ve hakkında

ayrıntılı bilgi verildiği görülmektedir. Eyalete bağlı beş liva vardır: "Muş, Van, Hakkâri, Cizire ve Diyarbekir". Bunların içinde sadece Diyarbekir'e bağlı 33 kaza bulunmaktadır ve bunun içinde Siirt, Mardin, Bingöl ve Batman'ın bir kısmı yer almaktadır. Yine Liva-i Muş'un kazaları arasında Bitlis, Tekman, Hınıs, Ahlat gibi bugün için üç ayrı şehre taksim edilmiş farklı kazaların dahil olduğu görülmektedir. İlginç olan bilgilerden biri de mevleviyet²⁰ açısından Kürdistan Eyaleti'ne bağlı livaların Musul dâhil olmak üzere çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasıdır. Bunlar sırasıyla Van, Muş, Hakkâri, Musul, Diyarbekir, Mardin, Harput, Arabgir, Malatya ve Besni'den oluşmaktadır.

1851 yılında mevleviyet açısından bir değişiklik yoktur, ama bağlı olan liva sayısı üçe (Dersim, Diyarbekir, Muş) inmiştir. 1852 yılındaki tablo da aynıdır (tabii burada Dersim'in Kürdistan'a dâhil edildiği gözden kaçmamaktadır). 1856 yılına kadar bazı önemsiz değişikliklerin olduğu görülür. Bu sürede Kürdistan Eyaleti'nden ayrılan Hakkâri, Van, Mardin, Cizre mıntıklarında Hakkâri Eyaleti kurulur; fakat sonra ismi Van Eyaleti olarak değiştirilir (Baykara, 1988: 125). 1856'dan 1868 tarihine, yani eyaletin sona erdiği tarihe kadar Kürdistan Eyaleti, Diyarbekir, Mardin ve Siirt livalarından oluşur. Ancak 1856-1862 yılları arasında eyalete bağlı 49 kaza varken, 1862-1867 yılları arasında kaza sayısı 58'e çıkmıştır. Fakat Kürdistan Eyaleti isminin geçtiği 1868 tarihli son sâlnâmede eyaletin kaza sayısının 48'e düştüğü görülmektedir. Çeşitli devlet görevleri ve görevlilerinin isimlerinin yer aldığı devlet sâlnâmelerinde, 1860 tarihinden itibaren Kürdistan Eyaleti'ndeki Hıristiyan din görevlilerinin isimlerinin yer aldığı da gözlenmektedir.

20 Dini, ilmi açıdan eyaletin en yüksek rütbeli kişisi. Kelime olarak "mollalık, müderrislikten sonra gelen ilmiye payesi" anlamına gelmektedir.

1868 yılından sonra Kürdistan Eyaleti kaldırılmış, Kürdistan ve Mamuretülaziz'in birleştirilmesiyle, yerine Diyarbekir Eyaleti teşkil olunmuştur (Özoğlu, 2005: 83). Kürdistan Eyaleti'nin neden fesh olunduğu hakkında elimizde herhangi bir belge, açıklama mevcut değildir. Bu tarihten sonra Osmanlı idari yapılanması içinde Kürdistan isimli bir birimle karşılaşılmamıştır. 1864 yılından sonra Osmanlı Devleti'nin, idari yapısında yeniden düzenlemeye gittiği ve bu çerçevede Kürdistan Eyaleti'nin kaldırıldığı anlaşılıyor. Fakat Kürdistan Eyaleti'nin kaldırılma gerekçesini bilmiyoruz. Aynı şekilde eyaletin kurulmasının Kürdistan'daki ahali üzerindeki tesiri hakkında da bilgi sahibi değiliz. Ancak ilerleyen zaman içerisinde idari bir birim ismi olarak kullanılmasa da, Kürdistan isminin yaygın olarak kullanıldığı ve Kürtler arasında hayli popülerlik kazandığı gözlenmektedir. Hatta yüzyıllardır tarihi bir coğrafya ismi olarak kullanılmasının yanında siyasi bir mahiyet kazanmaya başladığı görülmektedir. Nitekim ilk Kürt gazetesi olarak bilinen gazetenin *Kürdistan* ismiyle yayımlanmaya başlaması, sonrasında kurulan cemiyet ve yayın organlarında da aynı geleneğin devam etmesi gözlerden kaçmamaktadır. Bu anlamda Kürdistan'ın, Kürtler tarafından sahiplenilmeye ve bir anavatan olarak savunulmaya başlandığına şahit olmaktayız. 20. yüzyılın başında Kürt milliyetçiliği etekemiğe bürünürken, en büyük dayanaklarından biri bin yıllardır üzerinde yaşadıkları Kürdistan'ın, Kürtler için kadim anavatan olduğu düşüncesidir.²¹

21 Bu konuda 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında yayımlanmış Kürt gazete ve dergilerine bakılabilir.

Anatolie'den Anadolu'ya "Son Anavatan"²²

Anadolu ismi Grekçe bir kelime olan Anatolie kelimesinden türemiş olup "doğu" anlamına gelmektedir. İnsanlık tarihinin önemli evrelerine beşiklik etmiş bu coğrafyanın Batılı bazı eski kaynaklarda, "Küçük Asya" yani "Asia Minor" olarak tanımlandığı da görülmektedir. Yarımada için kullanılan bu tabirin zaman içinde değişiklikler gösterdiği, bir idari birim olarak Anatolie ya da Anadolu'nun sınırlarının büyüyüp küçüldüğü gözlemlenmiştir. Anadolu isimli ilk idari birim 7. yüzyılda Doğu Roma yani Bizans dönemine denk gelmektedir. Anatolikon isminde bir "thema" (Bizans döneminin idari taksimatında en önemli teşkilat) teşkil ettikleri görülmektedir (Baykara, 1988: 17). Aynı dönemlerde Anadolu için Rum isminin kullanıldığını da görmekteyiz. Roma kelimesinden türetilmiş olan Rum ismi, erken devirlerde Araplar tarafından Bizans için kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde Eyalet-i Rum isimli bir idari birim vardır. 19. yüzyılda Osmanlı idari sisteminde artık varlığına tanık olamadığımız Rum Eyaleti'nin yerinde Sivas Vilayeti'nin kurulduğu görülür. Osmanlı idari taksimatında bir numaralı eyalet, Avrupa kıtasındaki topraklarını kapsayan Rumeli Eyaleti'dir. Aynı dönemlerde Küçük Asya için Anadolu tabirinin kullanıldığı ve bunun yanında ayrıca daha sınırlı bir coğrafyayı kapsayan bir Anadolu Eyaleti'nin var olduğu görülür. Eyaletin merkezi başlangıçta Ankara, sonraları Kütahya olarak belirlenmiş, daha sonra tekrardan Ankara merkez olmuştur. Kendisine bağlı bazen 19, bazen 14 livadan oluşan Anadolu Eyaleti, 19. yüzyılda ortadan kaldırılmış, gerçekleştirilen vilayet düzenlemesi ile vilayetlere ayrılmıştır (Baykara, 1988: 99-142).

²² "Türkler için Anadolu son anavatandı" belirlemesi 1918 yılında bir gazeteci tarafından kullanılır (Şerif Mardin'den aktaran Jongerden 2008, s. 270).

Osmanlı döneminde yüzyıllarca bir eyalet ismi olarak varlığını sürdüren Anadolu'nun, 19. yüzyılın sonlarından itibaren değişen siyasal konjonktüre bağlı olarak daha farklı mahiyetlere büründüğü, kendisine yeni anlamlar ve değerler kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Burada Anadolu adının içeriğiyle sınırlarının değişimi ve gelişimini değerlendirmeye çalışırken, yaşananların Osmanlı Devleti'nin içine girdiği hızlı dönüşüm sürecinden bağımsız olmadığını ve değerlendirmede bu sürecin de ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Can çekişen bir devlet için çağın paradigmasına uygun çözümler aranmaktadır ve yeni dönemin çözüm reçetesi ulus-devleti işaret ettiğinden önce bu devlete ulus arayışına çıkılacak, ardından bu muhayyel ulusa tek başına sahip olacağı bir vatan toprağı yaratılmak istenecektir. Elbette bu yapılırken farklılıkların yok edilmesi, homojen bir ulus, homojen bir coğrafya-toprak parçası yaratılması bir zorunluluk olarak görülmektedir. İşte Kürt ve Kürdistan'ın inkâr edilmesi, farklı politikalarla birlikte tarihten ve hafızalardan silme operasyonuna maruz kalması da bu paradigmanın tezahürleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şimdi bu sürecin nasıl geliştiğine, aşama aşama Anadolu ve Türklük kavramları yeniden kurgulanırken Kürt ve Kürdistan kavramlarının nasıl yok edildiğine ya da Anadolu, Türkiye ve Türklük kavramları içinde nasıl eritildiğine bakalım.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu'nun coğrafi bir birim olarak imparatorluğun merkezini oluşturduğu fikri Osmanlı bilincine yerleşmedi. Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun kuzeybatı köşesinde başlamış olsa da, imparatorluk seçkinleri daima Avrupa'ya dönüktü ve Rumeli, tıpkı Anadolu gibi önemli bir coğrafi bağlılık odağı oluşturuyordu. Anadolu irat ve orduya insan gücü sağlama bakımından her zaman önemli olmasına rağmen özel bir önem taşımıyordu

ve İstanbul seçkinleri Anadolu'yu cahil köylülerin ve göçebelerin yaşadığı bir yer olarak görmeye yatkındılar. Coğrafi bağlılığın esas odağı doğum yeri idi. Geleneksel Osmanlı sisteminde, resmi yönetim sınıfı ya da 'köle elit' çocukluğundan beri İstanbul'da yetiştirildiği için, doğdukları yerle bağları kopmuştu —merkez ve çevre arasındaki kopukluğun sürmesine yardımcı olan bir süreç (Poulton, 1999: 79).

Şemsettin Sami *Kamûs-ül-a'lâm* adlı eserinde Anadolu'yu uzun uzun ve her boyutuyla anlatır. Üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu'nun karadan hududunun tayin edilmesinde zorluklar olduğunu, ancak Fırat nehri mecrası, Kürdistan ve Suriye ile sınırın çizilebileceğini söyler. Fakat Şemsettin Sami'nin Anadolu'ya dair en çarpıcı vurgusu, burada yaşayanların çoğunlukla Türk olduğu, "bu kıtada sadece Türklerin meskûn bulunduğu" yönündedir ki, okuyan kişide Anadolu'nun Türklüğünü ispatlamaya çalıştığı izlenimini yaratır. Aslında Osmanlı elitlerinin ve aydınlarının Anadolu'yu yeniden keşfetmeleri ile Türk'ü ve Türklüğü keşfetmeleri ve sahiplenmeleri aynı zaman aralığına, aynı siyasal konjoktüre denk gelir. Daha düne kadar özel bir anlam ifade etmeyen, hatta cahillik ve gerilikle bir tutulan Anadolu ve Türklük, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeniden keşfedilmiş ve onlara büyük bir önem ve değer atfedilmiştir. Yazdıklarıyla dönemini ve siyasal atmosferi çok iyi yansıttığını düşündüğümüz Şemsettin Sami'nin, Anadolu tanımı da söylediklerimizi karşılar niteliktedir:

Anadolu [Anatolie] Ahalisi— Anadolu'nun ahalisi sekiz milyon müteceviz olub, yarım milyon raddelerinde bir miktarı Hristiyan ve çok cüzi bir miktarı Yahudi ve kusûri kâmilen İslâmdır. Cinsiyetlerine gelince yalnız Adalarda ve İzmir gibi ticaretgah bazı iskelelerde sakin bulunan Hristiyanlar Rum olub, kusûri akvâm-ı kadime-i mahalliye ile

Selçuklular ve Osmanlıların devr-i fütûhâtında Asya'nın şimâl taraflarından gelmiş olan Türk ve Türkmenlerin ihtilât (karışma) ve imtizâcından (karışma kaynaşma) hâsıl olmuş bir cinsdir, ki lisanca fatihlerden ve simâca akvâmı mağlû-beden olan ecdâdlarına benzeyib, elsine-i tûrânîden olan Türkçe lisanıyla mütekellim oldukları (konuştukları) halde, alâim-i bedeniyece (fiziki olarak) Kafkas cinsiyetine mensûbdurlar. İşte, Türkistan ve Tataristan Türklerinden tefrik (ayirt etmek) için, garb Türkleri denilen ve [Osmanlı] nâm-ı celiliyle müftehir bulunan (övünen) kavm-i necîb bu kavimdir ki vatan-ı aslisi Anadolu olup, bu güzel kıt'a sırf Türklerden meskûndur; zira an-asl Rum oldukları yukarıda zikr olunan Adalar ve bazı iskeleler Hristiyanları istisna oldukları halde, Anadolu'da sakin bulunan Hristiyanların vatandaşları olan Müslümanlardan farkı yalnız mezhepçe olup, lisan ve cinsiyetçe Müslümanlardan hiçbir farkları yoktur; binâen aleyh bunlara dahi "Hristiyan Türk" denilebilir.

Her halde bunların zaten mikdarı cüz'i olmağla beraber, bizce yine Türk add olunabileceklerinden, yukarıda istisna ettiğimiz Adalar ve bazı iskeleler Rumlarından başka, Türk olmayarak yalnız Anadolu'nun müntehâ-yi şark-ı şimâlisinde yani Trabzon vilâyetinin Lazistan sancağında akvâm-ı Kafkasya'dan ma'dûd olan cüz'i bir mikdar Laz ahali bulunur. Ancak gerek bunlar ve gerek ahîren hicret edip Anadolu'nun içinde dağınık bulunan Çerkesler dahi günden güne Türkleşmekte olup, lisân-ı mâder-zâdlarını unutmaktadır. Pek cüz'i mikdarda olup bazı büyük kasabalarda sakin bulunan Yahudilere gelince, bunlar İspanya'dan matrûd olmağla, cümlesi Türkçe bildikleri halde, İspanyolca'yı dahi el'ân (henüz) unutmamışlardır (*Kamûs-ül-a'lâm*, cilt 1, s. 396-397).

Yukarıdaki uzun alıntıdan da anlaşıldığı üzere, Şemsettin Sami'nin coğrafi ayırımı kullandığı temel kriterler etnik köken ve kullanılan anadildir. Yani bu satırları kaleme alan yazar ve düşünce dünyası da, dönemin milliyetçi ideolojisinin tesiri altında bulunmaktadır. Bu noktada Şemsettin Sami'nin Anadolu'nun Türk karakterini öne çıkarırken Müslümanlığa gönderme yapmaması dikkat çeken başka bir konudur. II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasının aynı dönemde etkili olduğu hesaba katıldığında, Şemsettin Sami'nin Lazlar ve Çerkezleri değerlendirirken Müslümanlığa hiç atıfta bulunmaması hayli düşündürücüdür. Bununla birlikte Adalar ve kıyılarda yaşayan Rumlar dışında, Anadolu'nun iç taraflarında yaşayan (ve Türkçe konuştukları varsayılan) Hıristiyanları, daha çok Rumları ve Ermenileri kastederek "Hıristiyan Türkler" şeklinde tanımlamaktadır ki, bu da etnik bakış açısını, Anadolu'yu Türk olarak kabul etme gayretini yansıtan başka bir göstergedir.

Bu noktada Şemsettin Sami'nin "Türklüğü" Türkçe konuşmakla özdeşleştirmesi, yani devletin "resmi dilinin" bilinmesini ölçü olarak alması oldukça manidardır. Yine Anadolu'da şekillenen Türklüğün, bu coğrafyada çok daha eskiden yaşayan yerli halklarla, Asya'nın kuzeyinden gelen Türk ve Türkmenlerin karışması ve kaynaşması sonucu meydana geldiğini söylemektedir. Aynı mantık üzerinden hareket ederek, Anadolu'nun içlerinde yaşayan Rum ve Ermenilerin anadillerinin Türkçe olduğunu ileri sürmekte, ancak bunların son zamanlarda hiçbir bağlantıları olmamasına rağmen Rumluk ve Ermenilik davasına kalkıştıklarını ve Türkçeyi unutmaya başladıklarını "teessüfle" dile getirmektedir. Yine çok ilginç bir şekilde, "mezhepçe" farklılıklarının, Rum ve Ermeni kiliselerine bağlı olmalarının, atalarının Rum ya da Ermeni olduğu anlamına gelmediğini, onların aslında Türk olduklarını, anadillerinin Türkçe olduğunu iddia etmektedir.

Şemsettin Samî'nin Anadolu'yu Türklükle özdeşleştirmesi, Türklerin vatanı olarak göstermesi ve hatta gayri-Türk olanları dahi Türk olarak yansıtmayı, Osmanlı siyasetinde giderek anaakım haline gelen Türkçülüğün ayak seslerinden başka bir şey değildir. Yusuf Akçura tarafından "Üç Tarz-ı Siyaset" in ifşasıyla beraber alenen ifade olunan "Türkçülük", Osmanlı asker-sivil bürokrasisinin devleti kurtarmak için sahiplendiği temel politika haline gelmiştir. Adım adım gelişen bu politikanın kendisini en yalın biçimde, İttihatçıların tümüyle ipleri ele geçirdiği 1913-1918 arasında ve Lozan sonrası Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte ortaya koyduğu, uygulamalarla sabittir. Devlet kurtarılacak, belki yeni bir devlet kurulacaktır ve bu devletin üzerinde yükseleceği nüfus ya da kitle Türk etnisitesine mensup, Türkçe konuşan kişilerden oluşacaktır. Aynı zamanda devletin dayanacağı temel coğrafya Anadolu olacağından, burada Türklüğü hâkim kılmak başlıca görev olacaktır. Bir "Türk Ulusu" inşasının temellerinin atıldığı bu dönemlerde, Anadolu'da kendisini Türk olarak tanımlayan insan sayısının çok sınırlı olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta bu konuda Cumhuriyet dönemine ilişkin birçok çarpıcı anekdota Yakup Kadri'nin romanlarında ve başkaca kaynaklarda da rastlamak mümkündür.²³

23 Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* adlı romanının anakarakteri olan Ahmet Celal, I. Paylaşım Savaşı'nda kolunun birini kaybetmiş bir subaydır. İyi eğitim almış bir "aydın" olan Ahmet Celal savaştan sonra Anadolu'nun bir köyüne gider ve karşılaştığı gerçeklik karşısında şaşkına döner. Köylülerle iletişim kurmakta zorlanan Ahmet Celal'in, çarpıcı diyaloglarından biri şöyledir:

- İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?
- Biz Türk değiliz ki, beyim.
- Ya nesiniz?
- Biz İslâmız, elhamdülillâh (Karaosmanoğlu, 1987: 181).

Yeni Türk ulusçuluğunun edebiyattaki kurucusu olarak kabul edilen Mehmet Emin'in (Yurdakul) 1897 yılında yayımlanan "Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken" başlıklı şiiri, yukarıda çizdiğimiz rotada süren ilerleyişi göstermesi, Anadolu ve Türklük vurgusunun yapılması açısından oldukça çarpıcıdır. Mehmet Emin'in şiirinde şu ifadeler yer almaktadır: "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur/ Sinem, özüm ateş ile doludur/ İnsan olan vatanının kuludur/ Türk evladı evde durmaz; giderim" (Yıldız, 2007: 68). Başlığında Anadolu isminin yer aldığı şiirde, şairin Türk'ü ve Türklüğü yüceltiyor olması, Türk kavramına yüklenen anlamın değiştiğini, bu kavramın eskisi gibi negatif bir anlam taşımadığını; eskiden "etrâk-ı bi-idrâk" yani "idraksiz Türkler" olarak aşağılanırken, artık ulu, yüce sıfatlarıyla tanımlanan sahiplenilen bir kimliğe büründüğünü göstermektedir. Aynı şeyi Anadolu için de söylemek mümkündür: Anadolu 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı için özel bir yer olarak önem taşımazken siyasal konjoktür, Anadolu'yu Türkler için "son anavatan" durumuna getirmiştir (Jongerden, 2008: 270).

Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?

İttihatçılar tarafından muhtemelen 1914 yılında bu başlıkla bir kitap yayımlanmıştır. Şimdi, İttihatçıların o günkü ruh halini, giderek belirginleşen Türkçü politikalarını ve gelecekte nasıl bir toplum tahayyül ettiklerini gayet sarih bir şekilde yansıtan, âdeta ileride inşa edilecek TC devletini o günden haber veren bu kitap ele alınacaktır. Ancak buna geçmeden önce, Osmanlı Devleti için her açıdan büyük bir kırılmayı ifade eden bu döneme dair kısa bir değerlendirme yapmak gerekir. 1913 yılı Bâbiâli baskını ile İttihatçıların tümüyle iktidarı ele geçirmelerinin yanında, Trakya dışında Osmanlı'nın Rumeli topraklarını kaybetmesiyle anılacak bir yıl olmuştur. 1908-1914 yılları arasındaki altı yıl

içinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti, 3 milyon kilometrekarelik toprak parçasının 1.1 milyon kilometrekaresini kaybetmiştir. İmparatorluğun kalbi olan Rumeli'nin yitirilmesi, çoğunluğu Rumeli doğumlu olan İttihatçı elitleri derinden sarsmanın yanı sıra devletin dayanak merkezinin Anadolu'ya kaydırılmasını zorunluluk haline getirmiştir. Yıllarca göz ardı edilen Anadolu, daha güçlü bir şekilde Türklüğün merkezi olarak kurgulanmaya, unutulmuş vatan olarak tahayyül edilmeye başlanmıştır. Kaybedilen topraklarla beraber 24 milyonluk Osmanlı nüfusundan, çoğunluğu Türk olmayan 5 milyon kişinin ayrılması, imparatorluk içerisinde Türklerin nüfus olarak çoğunluğu teşkil etmesine yol açmıştır (Dündar, 2001: 31).

Şimdi yukarıda söz ettiğimiz kitaba²⁴ dönecek olursak, kitap

24 *Londra Konferansı'ndaki Meselelerden: Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?* isimli bu kitabın basım tarihi belli değildir. I Balkan Savaşı sonrası toplanan Londra Konferansı'na (17 Aralık 1912-30 Mayıs 1913) atıfta bulunduğu bakılırsa bu dönemde ve I. Paylaşım Savaşı başlamadan önce kaleme alınmış olmalıdır. Yazı boyunca kitaptan yaptığımız alıntılar 2009 yılında yayımlanan İsmail Demirci çevirisinden alınmıştır. İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda kitabın iki orijinal nüshasını inceleyerek karşılaştırma yaptık. Genel olarak orijinal nüshaya bağlı kalınmış ancak orijinal nüshada 123. sayfada yer alan ve Anadolu ile birlikte *Kürdistan* isminin geçtiği haritaya yeni basımlarında yer verilmemiştir. Yazarın kim olduğuna ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sahte bir isimle yayımlanmış olması yüksek olasılıktır. Hatta kitabın, kitapta tercüman olarak adı geçen Habil Âdem tarafından hazırlandığı yönünde ağır basan bir eğilim de vardır. Bir dönem Emniyet Müdürlüğü bünyesinde çalışan ve gerçek adının Naci İsmail Pelister olduğu söylenen Habil Âdem'in benzer şekilde başka çalışmalara da imza attığı bilinmektedir. Özellikle I. Paylaşım Savaşı döneminde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bünyesinde etnik gruplar, iskân ve asimilasyon üzerine yaptığı çalışmalarla İttihatçı politikalara ideolojik cenahtan büyük katkı sunmuştur. (Daha fazla bilgi için bkz. Akpınar, 2004: 331-339; Şahin-Akyol, 1994; Nesimi, 1977).

öncelikle Osmanlı Devleti'ni²⁵ beş ayrı başlık altında geniş bir eleştiriye tabi tutup, devletin ömrünü doldurduğunu ve Anadolu'da artık yeni bir Türkiye'nin kurulması gerektiğini ileri sürmektedir. Yeni Türkiye'nin sakınması gereken Osmanlı mirasından kalma şeyler şunlardır: 1. Türklerden başka unsurların idareye karıştırılması (ki bu artık son bulmalıdır) 2. Sömürge meselesi (tahribatı bitmemiştir, kuvvete muhtaçtır) 3. Osmanlı ismi (unutulup yok edilmesi lazımdır) 4. Edebiyat, lisan (Osmanlı edebiyatı Türk edebiyatının gelişimine engel olmuştur, Türkçe tahrip edilmiştir) 5. Arap usulü tahsil (insanları cahil kılmakta, Türkleri İslamiyetin istilasını altında bırakmaktadır) Çözüm, muhtelif ırkların birliğinden oluşan "tarihi ırk" yerine "asli ırka" yani saf Türk ırkına dayalı bir hükümet tesis etmekten geçmektedir (Mool, 2009: 15-35).

Yazar yeni bir hükümete (devlete) ihtiyacı bu şekilde ortaya koyduktan sonra, bunun üzerinde yükseleceği coğrafyayı, yani Anadolu'yu tarif etme uğraşına girer. Kitapta Anadolu; Akdeniz, Merkez, Doğu ve Güneydoğu olmak üzere dört kısma ayrılmıştır (2009: 37). Coğrafi olarak tarif edilen sınırların 1920'de ilan edilen Misak-ı Milli sınırlarına çok benzer olması hayli düşündürücüdür. Doğu kısmını ele alırken Ermenistan ve Kürdistan isimleri üzerinde de durulmaktadır. Kürdistan'a dair söylenenler şöyledir: "Doğu²⁶ mıntıkası ki, buna Kürdistan diyorlar, bu isimlendirme katiiyen doğru olmaz. Eski Kürdistan, Rusya, İran ve Türkiye arasında

25 Kitapta devlet değil hükümet ifadesi kullanılmaktadır, ancak hükümet kelimesi Osmanlıcada aynı zamanda devlet anlamında da kullanılabilir ve buradaki kullanımı da devlet anlamında olduğu için bu tercih edilmiştir.

26 Kitabın orijinalinde bir yanlışlık sonucu Doğu mıntıkası yerine Batı mıntıkası yazılmış. Ancak aynı yanlışın birkaç kez tekrarlanmış olması gözden kaçmamaktadır.

paylaşılmış olduğundan yalnız Türkiye’de kalan kısmına Kürdistan isminin verilmesi tarihsel gerçeklerle pek uygun düşmese gerek” (2009: 53). Yani Kürdistan isminin hem devlet bürokrasisi hem de ahali nezdinde rahatlıkla kullanıldığı bir dönemde, "doğrudur böyle bir isim vardır ama tarihsel gerçeklere uygun düşmüyor" denilerek alenen Kürdistan’ın inkâr edilmesi istenmektedir. Gerekçe olarak da Kürdistan’ın üç ayrı devlet arasında paylaşılmış olması ileri sürülmektedir.

Osmanlı’nın çağına uygun bir ulus-devlete dönüşmesini arzu eden yazar, Anadolu’nun sınırlarını bu şekilde çizdikten sonra son noktayı koyar:

Türkiye ismiyle anılan memleket bundan ibarettir. Bundan sonra müstemleke Türkiyesi geliyor ki, buna Osmanlı hükümeti diyelim: Arabistan, Irak, Yemen, Suriye mıntıklarının toplamından ibarettir. Bu ise bizim inceleme alanımız dışındadır. Her kim ki Osmanlı hükümetinden bahsedecek olursa, bu kısmı araştırsın ve incelesin.

Mıntıklarına göre incelediğimiz Anadolu insanların genel bir karakterini belirlemek gerekmektedir. – Anadolu nedir? – Anadolu Türk’tür. – Türk kimdir? – Türk, henüz gelişimini tamamlamamış bir karakterdir... Güç ve kudretin genel merkezi Anadolu’dadır. Burada yoğun bir halde bulunur ve idare cehaletinden başka bir hastalığı yoktur... Eğitim ile ortadan kaldırılabilir... Yani idrak sahibi, anlayışlı bir Türk lazımdır ki, Türklüğe yeniden hayat verebilsin (2009: 66-67).

Kürdistan’da Kürtlerin nüfus olarak Türklerden az olduğunu rakamlarla ispat eden yazar, ilkel ve medeniyet-dışı olarak tasvir ettiği Kürtleri "İngiliz müzelerini doldurabilecek" (2009: 62) antika eserlere benzetir. Kürtler böyle tarih-dışı varlıklar olarak

kodlanırken, Rumlar ve Ermenilerin payına tehdit edilmek düşer. Ticari ve ekonomik hayattaki etkinlikleri kitabın farklı yerlerinde sürekli bir sorun olarak işlenen Rum ve Ermenilere ilişkin şu ürkütücü, farklı çağrışımlara yol açan ifadeler kullanılır:

Zira bu iki unsura ait bir ekseriyet yoktur. Bunlar her nasılsa Türk ekseriyeti arasında kalmış bir miktar ecnebidir ki, Türk'ten sonra yaşayabilirler veyahut bu kıtadan çekilmek mecburiyetindedirler. Bundan sonra ise bu mümkün olmayacaktır. Zira Türk, fiilen varlığını ilan edeceği ve Anadolu gayesi için çalışacağı zamanda, bir Rum veya Ermeni nüfuzuna lakayd kalamaz! Bilhassa bir Rum ihtilaline belki de insaftan uzak bir karşılık verecektir. Ve doğal olarak da karşılık vermeye mecburdur... Ermeniler ise, bizzat ayrılık teşebbüsüne cüret edemezler ve etmek de istemezler. Başarısızlıkla sonuçlanan eski ihtilallerin fecaatini tekrar etmemek ve hiçbir zaman bir ekseriyet-i milliye teşkil edemeyecekleri bir sahada yaşayabilmenin ne kadar tehlikeli olduğunu da unutmamak lazımdır (2009: 105-106).

Gelecekte yaşanacakları âdeta önceden bildiren bu kitabı okudukça hayretlere düşmemek mümkün değil. Hikâyenin 'devamını zaten biliyoruz' hissi okuyan kişide kendiliğinden uyanıyor. Bu planlarını hayata geçirmek için I. Paylaşım Savaşı koşullarını bulunmaz bir fırsat olarak değerlendiren İttihatçılar, öncelikle kendilerini Anadolu'da sağlama almak, burayı bir anavatana dönüştürmek adına, Anadolu ve Kürdistan'ı Türkleştirmeye girişmiş ve bu doğrultuda etnik temizlik dâhil her türlü "demografik mühendislik" uygulamasını devreye sokmuşlardır. İlk olarak Ermenilerin bu topraklardan sökülüp atıldığı "Büyük Felaket" yaşanır. Ardından Rus işgali gerekçe gösterilerek Kürtlerin Anadolu'ya kat'i iskân amacıyla yerleştirilmek üzere geri dönüşü olmayan bir ölüm

yolculuğuna çıkarılması gündeme gelir.²⁷ Gayri-Türk olan bütün Müslim ve gayrimüslim kesimler, Anadolu ve Kürdistan'ın Türkleştirilmesi politikası adına yerlerinden yurtlarından edilip bir ölüm yolculuğuna zorlanırlar. Talat Paşa'nın *Kara Kaplı Defter*'i ya da *Evrak-ı Metrûke*'si özünde Anadolu'yu Türkleştirme temelinde yürütülen bu kanlı tarihin, "demografik mühendislik" icraatının özetidir (Bardakçı: 2008).

1918 yılı sonlarında Osmanlı Devleti savaştan yenilgiyle çıkmasına rağmen, yukarıda bahsettiğimiz Türkleştirme politikası açısından aslında hayli yol alınmıştır. Paylaşım Savaşı sonrası işgale karşı ortak mücadele adına Kürtlerle yeniden bir ittifak kurulur ve bütün Müslüman "anasırı" kapsayan yeni bir üslup devreye sokulur. Ancak alttan alta aynı Türkleştirme politikası devam ettirilir. Karadeniz sahillerindeki Rumlar çeşitli yöntemlerle yaşadıkları yerlerden kaçmaya zorlanır. "Tehcir" sonrası geri dönmek isteyen Ermenilerin geri dönüşünün önü kesilir. Lozan Antlaşması ile birlikte yüz binlerce Anadolu Rum'u mübadele edilerek yerlerine Yunanistan'dan gelen Türkler yerleştirilir. Sonrasında Cumhuriyet'le birlikte aynı uygulamalar hız kesmeden devam eder, Balkanlar ve Kafkasya'dan getirilen yeni göçmenlerle Anadolu ve Kürdistan'ın Türkleştirilmesi gayreti sürdürülür.

Artık Anadolu'nun sınırlarının Kürdistan'ı da kapsayacak bir şekilde genişletilmesi ve Kürt-Kürdistan isimlerinin tarihten ve hafızalardan silinerek yok edilmesinin zamanı gelmiştir. Elbette bu birdenbire başlayan bir süreç değildir. Öncesinde bu yönlü birçok faaliyetin alttan alta yürütüldüğüne dair hayli bulgu var. Daha İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Kürtçe kitapların

27 Bkz. N. Kemal Dinç, "20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga, Kürtlerin Yeniden İskanı ve Kürt Mülteciler Meselesi", *Toplum ve Kuram* dergisi, sayı 1, s. 211-238.

toplantılmaya başlandığı, satışının ve yayınlanmasının engellendiği (Dündar, 2008: 405), Kürt ismiyle kurulan cemiyetlerin yasaklandığı (Bilir, Bozkurt, 2008: 13-42) bugün için açıkça bilinen durumlardır. Ancak Cumhuriyet'in kuruluşu ve 1924 Anayasası'na kadar Kürt ve Kürdistan isimlerinin resmen yasaklanmasına dair bir tutum veya belge mevcut değildir. Çok daha geç bir dönemde, I. TBMM'de Kürdistan mebusu tabirinin kullanıldığı, Lozan'a antlaşma için giden İnönü'nün Türkler ve Kürtler adına orada bulunduğunu söylediği, bugün sıkça dile getirilen konulardır.

TBMM tutanakları ve gizli celse zabıtlarında bu konudaki düşüncelerimizi temellendiren oldukça fazla belge bulunmaktadır. İşte bir örnek; tarih 22 Eylül 1922, TBMM gizli oturumunda Elcezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa hakkında bir tartışma yürütülmektedir. Elcezire'de görev yaptığı dönemde nüfuzunu kötüye kullanmak ve kanundışı faaliyetlerde bulunmak nedeniyle görevden el çektirilen Nihat Paşa, yaptığı uzun savunmasında Kürtler ve Kürdistan'a dair tafsilatlı değerlendirmeler yapar. Nihat Paşa, Elcezire mıntikasını, görev yeri ve sorumluluk alanını şöyle tarif ediyor: "İmdi Erzurum vilayetiyle Van vilayetinin kısmı Şimalisinden maada bütün Kürdistan arazisini ihtiva eden Elcezire cephesi mıntikasının askeri ve siyasi bari mesuliyetini deruhde ile askeri kararğahı ittihaz olunan Diyarbekir'e geldiğim zaman..." Yani Elcezire olarak adlandırılan mıntikanın aslında Kürdistan olduğunu belirtir. Görevin kendisine verildiğini bildiren ve altında "Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal" imzası bulunan 27.6.1337 (27 Ağustos 1921) tarihli kişiye özel talimat bu tartışma tutanakları arasında yer almaktadır. Bu talimatta Mustafa Kemal, Nihat Paşa'ya "Kürdistan'ın siyaseti dâhilisi Elcezire kumandanlığı tarafından idare edilecektir" demekle, onu "Kürdistan'da Kürtlerin itilafına mani olmak, tedricen mahalli idareler tesis etmek ve bu

suretle kalben bize merbutiyetlerini (bağlılıklarını) temin etmekle" görevlendirmektedir. Nihat Paşa, hakkındaki suçlamalara karşı kendini şiddetle savunsa da, özellikle Kürt mebûsların eleştiri ve tepkilerine maruz kalır. En sert tepki gösterenlerden birisi Siverek mebûsu Lütfi Bey'dir. Lütfi Bey konuşmasının bir yerinde şöyle seslenir meclise: "Efendiler bugün bendeniz Kürdistan mebûsuyum, Kürdistan hakkındaki böyle bir telakkiyi katiyen reddederim..." (TBMM Gizli Zabıt Celseleri, cilt 3, s. 550-574, 22 Eylül 1922).

Kürdistan: Bir İnkâr Coğrafyası

Kürdistan ismi yüzyıllardır Kürtlerle meskûn bu coğrafya için söylenen tarihi bir ad olarak var olmuştur. Yaklaşık bin yıldır yazılı kaynaklarda varlığına tesadüf ettiğimiz Kürdistan (Özoğlu, 2005: 38) ismi, 1925 yılına kadar devlet bürokrasisi içinde ve resmi belgelerde alenen kullanılmıştır. Anadolu ile sınır olan ve bu sınırı kabaca Fırat nehrinin aktığı mecra olarak kabul edilen Kürdistan, 1925 yılına gelindiğinde tıpkı Kürt isminin kendisinin yasaklanıp inkâr edilmesi gibi, yeryüzünde benzerine az rastlanır bir yok etme harekâtına maruz kalmıştır. Anadolu ve Kürdistan yan yana olmaları dolayısıyla benzer özellikleri taşımaktadır ancak, doğal yapıları, coğrafi özellikleri, tarihleri ve demografik yapılarıyla farklılıklar arz eden iki ayrı tarihi coğrafyadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Kürdistan'la birlikte Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyesi veya sadece Vilayât-ı Şarkiye tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Cumhuriyet'e geçildikten sonra ise bu tabirin de giderek tedavülde kalktığı, yerine önceleri sadece Şark veya Doğu, ilerleyen zaman içinde ise Doğu Anadolu veya Güneydoğu Anadolu denilmeye başlandığı görülür.²⁸

28 Türkiye'nin bugünkü coğrafi bölgeler ayrımı, 1941 yılında yapılan "Birinci

Türk dostu olarak bilinen tarihçi Andrew Mango "Atatürk and Kurds (Atatürk ve Kürtler)" adlı makalesinde "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürt vatandaşlarına karşı politikasını şekillendiren ideoloji Atatürk'ten öncesine dayanıyor. Onun asıl katkısı Kurtuluş Savaşı boyunca Kürt meselesini başarılı bir şekilde yönetmiş olmasıdır. Bundan sonra sıra önce modern bir ulusdevlet yaratmaya gelmişti" der (Mango, 1999:1-10). Yani yeni Cumhuriyet'in İttihatçılardan devralınan milliyetçi ideoloji temelinde Kürt ve Kürdistan politikalarını devam ettirdiğini, 1924'ten sonra devreye sokulan inkâr ve imha siyasetinin kaynağında bu ideolojinin yattığını söylemektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra başlayan "Kürt İsyanları"nın tam da bu yıldönümüne denk gelmesi bir rastlantı olarak değerlendirilemez. 1919-1923 yılları arasında "başarılı bir şekilde yönetilen" Kürt ilişkilerinin birdenbire bozulup, isyanların başlamasının altında yatan sebep nedir? Dönemin en büyük "Kürt İsyanı" olarak kabul edilen Şeyh Sait İsyanı'nın hazırlayıcısı olan gizli "Azadi" örgütünün, isyan hazırlıkları için gösterdiği on bir maddelik gerekçe listesinde yer alan birinci madde, "Kürtlerin Anadolu'ya nakledilip, Kürdistan'a Türk göçmenler yerleştirilmesi" olurken, dördüncü maddeyse "Kürdistan kelimesinin bütün eğitim kitaplarından çıkarılması ve ülkedeki Kürtçe coğrafi isimlerin kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmesi"dir (Olson, 1992: 74-75). Bu hazırlıklar aslında Kürtler açısından yeni bir sürece girildiğinin ve bunun ciddi rahatsızlıklar yarattığının göstergesidir. Nitekim Kürtlerin bu rahatsızlıklarında hiç de haksız olmadıkları fazla zaman geçmeden açığa çıkar.

1925 yılında Kürtleri ve Kürdistan'ı tarihten silmeyi amaçlayan meşhur "Şark Islahat Planı" devreye sokulmuştur (Yıldız, 2007: 245-

Türk Coğrafya Kongresi"nde karar altına alınmıştır. Bkz. Ali Yiğit, "Geçmişten Günümüze Türkiye'yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları Yapılması Gerekenler", <http://web.sakarya.edu.tr/~ayigit/ESERLER/TRbolgeayirm.pdf>.

248). Dönemin asker, sivil, bütün üst düzey devlet yetkililerinin birlikte hazırladıkları bu plan gereğince, Kürtçe konuşulması yasaklanır ve sistemli bir Türkleştirme politikasının uygulanması mutabakatla kararlaştırılır. Bu planla paralellik arz eden bir diğer uygulamayla da aynı yıl içerisinde Maarif Vekâleti'nin yayınladığı bir bildiriye karşılaşırız. 1925 yılının 8 Aralık tarihinde Maarif Vekâleti yani Eğitim Bakanlığı "Türk Birliğini Parçalamaya Çalışan Cereyanlar" başlıklı bir bildiri yayınladı. Bildiri "Kürt, Laz, Çerkez, Kürdistan, Lazistan adlarının kullanılmaması, bu konularda mücadele edilmesi" kararı ve bu konudaki kararlılık vurgulanır.²⁹ Önce eğitim kitaplarından çıkarılan Kürdistan kelimesi artık tümüyle yasak edilip, hafızalardan ve tarihten silinmeye çalışılacaktır. Yok edilmeye çalışılan bu gerçek, yok edicilerin korkulu kâbusu olacak ve Cumhuriyet'in üzerinde hep bir "Kürdistan Hayaleti" dolaşacaktır.

1925 yılından sonra Kürdistan ismi kriminalize edilmiş ve birdenbire bütün kötülüklerin kaynağı gibi yansıtılmaya başlanmıştır. Bugün Kürdistan isminden duyulan korkuyu düşündüğümüzde bu korkunun geçen zaman içerisinde yürütülen bilinçli, sistemli karşı propaganda ve mücadelenin ürünü olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Kürdistan ismine karşı yürütülen bu mücadelenin bir ayağını adli ve idari kolluk güçleri cebir ve şiddet vasıtasıyla uygularken, diğer ayağını eğitim kurumları özellikle de üniversiteler ideolojik cenahtan, "bilimsel" çalışmalarla tamamlamaya çalışmıştır. Türkiye akademisinin Kürtlerin Türklüğünü ispatlamak amacıyla yaptığı "bilimsel" çalışmalar³⁰ bu çabanın önemli bir ayağını oluşturur. Bir yandan

29 <http://www.kultur.gov.tr/TR/BeIseGoster.aspx?F6E10F8892433CFF8FE9074FF19B00050B809AAFBA588C3B>.

30 Bu konuda özellikle "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü" tarafından

Kürtlerin Türk olduğu ispatlanmaya çalışılırken diğer yandan dağlı, ilkel, medeniyet-dışı Kürt imgesi tekrar tekrar üretilerek, Kürdistan üzerinde devam ettirilmek istenen hegemonyanın meşruiyet zemini oluşturulmaya, inkâr ve imha sistemine haklılık kazandırılmaya çalışılmıştır. Burada çok fazla teferruata girmeden Kürdistan ismine yönelik yürütülen mücadeleden yakın zamana ait iki örnek vererek bu bahsi tamamlayalım.

Üzerinde duracağımız ilk örnek, Prof. Dr. Tuncer Baykara tarafından hazırlanmış ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1988 yılında yayımlanmış olan *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş* isimli kitaptır. Kürdistan'ın bugünkü İran-Irak sınırındaki "Cibâl" denen dağlık yörenin, XIV. yüzyıldan sonraki adı olduğunu söyleyen Tuncer Baykara, Kürt isminin ise "Türkçede dağlık yörede yaşayan Türkler anlamına" geldiğini iddia etmektedir (26). Kürdistan'ı bugünkü Türkiye sınırlarının dışına taşıyan yazar, "Osmanlı Devleti'nde, ilk fetih yılları hariç, hiçbir dönemde Kürdistan diye bir terim mevcut olmamıştır" demektedir. Ama hemen ardından "Gerçi, dağlık mıntika veya göçerler memleketi anlamında Kürdistan kullanılıyordu" demekten de kendini alamamıştır. Mızrak çuvala sığmadığı için ne yapacağını şaşırان Prof. Baykara bu kez de "Göçer anlamında ve çoğul olarak kullanılan Ekrad'ın (Kürtler) böyle bir ülkeye ad verecek bir özelliği yoktu" (123-124) diyerek haklılığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Nitekim yukarıda anahatlarını sunduğumuz Kürdistan Eyaleti'ne de değinmek zorunda kalan Baykara, bu isimde bir eyaletin kurulmasının Tanzimat sonrasında Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya kurduğu bir tuzak olduğunu söyleyerek işin içinden çıkmaya çalışmaktadır.

yayımlanan ve genellikle başlıkları Türk Kürtleri biçiminde adlandırılan yayınlara bakılabilir.

İkinci örneğimizin daha yakın bir zamana, Kürt meselesinin artık inkâr edilemeyecek bir raddeye geldiği 2008 yılına ait olması ayrıca manidar bir durumdur. Ele alacağımız kitap aslında 1918 yılında Ali Emiri Efendi tarafından yazılmıştır. *Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyyesi* isimli bu kitap ikisi de akademik unvana sahip Abdülkadir Yuvalı ve Ahmet Halaçoğlu tarafından Latin alfabesine çevrilerek *Osmanlı Doğu Vilayetleri* ismiyle tekrar basılmıştır. Kendi koydukları dipnotlarla kitabın anlaşılmasına katkı sunan yazarlar, kitapta çekincesizce kullanılan Kürdistan isminden rahatsızlık duyarak bir dipnotla açıklama yapma gereği duyarlar:

Ali Emiri Efendi kitabında yer yer Kürdistan coğrafi ismini kullanmıştır. Önemine binaen bu terim için bir açıklamada bulunma zorunluluğu hissettik. Öncelikle şunu belirtmekte fayda vardır ki, Kürdistan ismine ne antik dönemde, ne de İslam coğrafyacılarında rastlanmamaktadır. Bu Türk devrinde ortaya çıkan bir terimdir... Kürdistan terimi Kürtlerin yaşadığı bir coğrafyayı da ihtiva etmemektedir. Zira o yıllarda 'Ekrad' olarak isimlendirilen ve göçebe olarak yaşayan Kürt aşiretlerin böyle bir ülkeye ad verebilecek özellikleri yoktu (2008: 38-39).

İnkârın dilinin böyle fotokopi kâğıt gibi birbirine benzer olmasının hangi ideoloji ve zihniyetin ürünü olduğu düşünüldüğünde şaşırtıcı gelmiyor belki, ama 2008 yılında bunların dillendiriliyor olduğunu düşündüğümüzde Kürt ve Kürdistan'ın inkârının Türkiye akademisini ciddi anlamda çürüttüğünü ve toplumsal-siyasal değişimin önünde büyük bir engel teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç Olarak

Bu çalışmada arşiv kaynaklarına dayalı tarihi belgeler ışığında gördük ki Kürdistan, çok da uzak olmayan bir zaman dilimine kadar

her türlü korku ve kaygıdan uzak, Kürtlerle meskûn coğrafyayı tanımlamak için doğallığında kullanılan tarihi bir isimdir. 1924 yılında başlayan Kürtün inkârı ile birlikte Kürtçe ve Kürdistan üzerinde de baskılar oluşturulmuş, modern bir ulus-devlet inşa etmek adına bir halkın dili ve üzerinde yaşadıkları toprakların ismi yasaklanmıştır. Aynı ideolojik bakış açısının ürünü olarak Kürt halkına karşı aşağılayıcı, küçümseyen, tahakküme muhtaç bir kütle olarak yansıtılan oryantalist bir dil kullanılmıştır. Kürtlerin ve Kürdistan'ın gerçekliği tanınmak istenmediği gibi, hakkaniyetle tanımlanma çabalarından da sakınılmıştır. Kürdistan ismini kullanmak bölücü, ayrılıkçı, hain ve dış güçlerin maşası olmakla kodlanarak bir korku kaynağı haline getirilmiş, böylelikle tarihsel gerçekler unutulmuş, unutturulmuştur. Bugün hâlâ üzerinden korku perdesi kalkmamış olan Kürdistan isminin dillendirilmemesi için devlet katında özel çaba sarf edilmesini başka şekilde izah etmek mümkün değildir.

Türkiye'de bu inkârcı dil hâlâ varlığını devam ettirse de bugün İran ve Irak devlet sınırları içerisinde resmen tanınan birer Kürdistan idari birimi veya Kürdistan bölgesi bulunmaktadır. Irak'taki Federe Kürt Devleti'nin Kürdistan olarak tanınması başlangıçta Türkiye'de büyük tepkilerle karşılanırsa da giderek normalleşen bir tutumun geliştiği gözlenmektedir. Etrafındaki Kürtlerin yaşadıkları topraklar için Kürdistan ismini özgürce kullandıkları bugünde, Türkiye'de Kürtlerin bin yıllardır yaşadıkları bu tarihi coğrafya için hâlâ Kürdistan ismini resmen ve hukuken kullanmalarının yasak olması düşünülemez. 85 yıldır katı bir şekilde sürdürülen inkârcı asimilasyon politikalarının sonuç almadığı ve bundan sonra da inceltmiş bir şekilde yürütülecek "idare etme" politikalarının yaraya merhem olmayacağı bilinmelidir. Başlatılan "açılım" girişimlerinin hedefine ulaşması, öncelikle ikirciksiz, samimi bir

yaklaşım ile Kürtlerin düşünce ve değer dünyasına saygılı olmak, yakınlaşmak, tanımak ve değer vermekten geçmektedir. Yani Kürdü, Kürtçeyi ve Kürdistan'ı "mücadele edilmesi", yok edilmesi gereken olgular olarak değil; hayatın, tarihin, Kürdün değer dünyasının doğal bir parçası olarak kabul edip, tanımaktan, hakkaniyetle tanımlamaktan ve benimsemekten geçmektedir.

Namık Kemal Dinç

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):
DH.MKT. Dosya No; 1097/41, Tarih; 15. Ca. 1324.
DH.MKT. Dosya No; 2705, Tarih; 19/Z/1326.
DH.MKT. Dosya No; 2741, Tarih; 26/M/1327.
DH.MKT. Dosya No; 2899/73, Tarih; 9 Nisan 1327.
İ. DH. Dosya No; 1472, Tarih; 2/Z/1326.
HR: TO. Dosya No; 400, Tarih; 18/9/1909.

Resmi Yayınlar

- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC).
Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi (MMZC).
TBMM Gizli Celse Zabıtları.

Ansiklopedi ve Sözlükler

- Şemseddin Sami (1989), *Kamûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
Şemseddin Sami (1889), *Kamûs-ül-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul.
Devellioğlu, Ferit (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

İnternet Sayfaları

- <http://daplatform.com>
<http://www.kultur.gov.tr>
<http://web.sakarya.edu.tr>
<http://tr.wikipedia.org/wiki>

Dergi ve Gazeteler

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi

Takvîm-i Vakayi

Toplum ve Kuram Dergisi

Toplumsal Tarih Dergisi

Middle Eastern Studies

Vesta Dergisi

Kitap ve Yazılar

AKPINAR, Alişan (2004), "Bir Sahtekârlık Hikâyesi ya da Kürtlerin Asimile Edilmelerine İlk Adım", *Vesta* Bihar-Havîn 2004, hejmar-sayı. 3-4, rr. 331-339.

ALİ EMİRİ EFENDİ (2008), *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, babialı kültür yayıncılığı (bky), İstanbul.

BARDAKÇI, Murat (2008), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAYRAK, Mehmet (2004), *Kürdoloji Belgeleri II*, Öz-Ge Yayınları, Ankara.

BİLİR, Sezen-Bozkurt, Serhat (2008), *Hînkere Zîmanê Kurdî, İlk Pratik Kürtçe Öğrenme Kitabı*, bgst Yayınları, İstanbul.

BOZARSLAN, M. Emin (1998), *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi 1908-1909*, Uppsala-Sweden.

CELİL, Celilê (2001), *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, İstanbul.

CEMİL PAŞA, Ekrem (1992), *Muhtasar Hayatım, Kemalizme Karşı Kürt Aydın Hareketinden Bir Yaprak*, Beybun Yayınları, Ankara.

DİNÇ, Namık Kemal-Alişan Akpınar (2007), *Emir Bedirhan, 20. Yüzyıl Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, bgst Yayınları, İstanbul.

DİNÇ, N. Kemal (2009), "20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerind Birinci Dalga, Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi" *Toplum ve Kuram*, sayı. 1, rr. 211-238.

DÜNDAR, Fuat (2001), *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

-(2008), *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul

HAKAN, Sinan (2002), *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul.

-(2007), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul.

JONGERDEN, Joost (2008), *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler; Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, Vate Yayınevi, İstanbul.

KALMAN, M. (1995), *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, İstanbul.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1987), *Jaban*, İletişim Yayınları, İstanbul.

MALMÎSANIY (1999), *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul.

-(2009), *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate Yayınları, İstanbul.

MOL, Cons (Tarihsiz), *Londra Konferansı'ndaki Meselelerden*

"Anadolu'da Türkiye" Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?
Mütercimi: Habil Âdem, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul.

MOOL, Johns (2009), *Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı?* Selis Kitaplar, İstanbul.

NESİMİ, Abidin (1977), *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul.

OLSON, Robert (1992), *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, Öz-Ge Yayınları, Ankara.

ÖZOĞLU, Hakan (2005), *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ÖZTÜRK, Saygı (2007), *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul.

POULTON, Hugh (1999), *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

ŞAHİN, M.-Y. Akyol (1994), "Habil Âdem ya da Nâm-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı. 11-12.

YILDIZ, Ahmet (2007), *Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

1.2. JI WELATÊ BAVÛKALAN Ê QEDÎM BER BI COGRAFYAYEKE ÎNKARÊ, KURDISTAN¹

" Heke Erzingan bibe navenda Kurdistan
ez ditirsim Kurdistan dê ava bibe"²
İsmet İnönü (1935)

Rastiyê ji nû ve "bilêvkirin"... Ev aksiyon tê hemberî xuyakirina desthilatdariya dewletê. Wek berhemên qirkirina çandî ya kevneşopiya Îtthatçî-Kemalistan a dirûvgirtina Tirkîtiyê heya îro domiyaye. Sepanên ji nû ve binavkirina navên cihan wekî çiya, deşt û zozanan û navên mirovan ji bo avakirina netewek û netew-dewletek, netewekirin û homojenkirina navên "kes" û "cihan" pêwîst hatiye dîtin. Ji bo avakirina dîrokekê û hişekî hevpar, tiştên etnisîteyê cihê û zimanên cihê bi bîr bîne, tiştên ku derfetê bide teheyûlkirina dîrokekê "din" navên dîrokî ku yê "cuda" bûnê bîafirîne, navên kes û cihan bi yê nû hatiye guhertin û hatiye xwastin ku yên berê bên ji bîr kirin.

Ji ber ku erdnîgariya Kurdistanê ku Kurd lê dijîn bi fermî hatiye qedexekirin di vê nivîsê de li ser dîroka têgiha Kurdistanê, guherîna mahiyetên erdnîgarî, îdarî, siyasî dê bê sekinandin. Têgiha

1 Ev nivîs di hejmarê 2. a kovara *Toplum ve Kuram*'ê de hatiye weşandin. Di amadekirina nivîsê ya ji nûveveşandinê de Rûken Alp bi xwendinên xwe û edîtorîya xwe gelekî piştgirî da, ez spasdariya wê dikim.

2 Ev hevok ji pirtûka *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu* ku ji alî Saygı Öztürk ve hatiye amadekirin hatiye stendin (r. 51).

Kurdistanê ku di dawiya sedsala 19 û çaryeka pêşîn ya sedsala 20 de populêrîteke mezin bi dest xistibû, piştî 1925 wekî cihekî û navekî di dîrokê de qet tunebe, hatiye xwestin ku ji axaftinan, ji pirtûkan, ji bîranînan, ango ji bîran were jibîrkirin. Di vê nivîsarê de de belgeyên arşîvan ên wê demê were vekolandin û têgiha Kurdistanê di qada dewletê de bi demê re çawa guheriyaye Şerq, wilayetên Şerqê, Rojhilat û Rojhilata Enedolê dê li ser vê bê sekinandin. Dîsa, bi têgiha Kurdistanê ku di jîyanê de tê qedexekirin û ji qada fikir tê derkirin re paralel dê li ser guherîna terîfa Enadolê û firebûna bergehê erdnîgariya wê bê sekinandin û lê hûr were nihêrtin.

Têgiha Enedolê ku îro ji bo hemû axa Tirkîyê xeynî Trakyayê tê terîfkirin di dema Osmanîyan de dihat wateya yekeyekê teng a îdarî û erdnîgariyekî dîrokî. Çawa bû ku têgiha Enedolê wesfêkî erdnîgariyekê firehtir girt? Pêkhatina vê guherîn û firehbûna bergehê de kîjan konjktor û polîtîka bi bandor bûn? Bi heman hawayê Kurdistan tenê navê yekeyeke îdarî bû, yan xwedî wateyeke dîrokî û xwedî wesfê erdnîgariyeke firehtir bû? Sînorên Kurdistanê yê eşkere hebûn ango sînorên wê ji ku derê dest pê dikir û li ku derê diqediya? Di vê nivîsarê de ku em ê van meseleyan pirsîyar bikin, Em dibînin ku navê Kurdistanê ku piştî 1925'an tê qedexekirin û krîmînalîzekirin hetta wekî bîngeha tirsan tê nîşandan, beriya 1925'an bikaranînekê wê yê xwezayî ku digihîje bi sedan salan berê heye. Di belgeyên fermî yê dewletê de navê Kurdistanê bêfîkar hatiye bikar anîn û em ê li ser piştî polîtîkayên înkarkirina Kurdistanê ku ev 85 sal e didome, Pêwistiya dawîbûna tirs û qedexeyên der barê wê de hatine avakirin bisekinin.

Nîqaşek: Têgiha "Kurdistanê" Kîjan Wilayetan Digre Hundirê Xwe?

Dîrok: 27 Recep 1327 (14 Tebax 1909). Cih: Meclîsa Mebûsan. Di ser îlankirina Meşrûtiyeta II. de salek derbas bûye. Serokê

Meclîsê Ahmet Riza pêşniyaznameyeke ku îro di qeydên meclîsê de tune, di rûniştinekê de dide nîqaş kirin. Pêşniyaznameya ku di qeydên meclîsê de nehatiye qeyd kirin, di girteyên zebtan de wiha tê rave kirin: "derheqê efûkirina hin kesên sûcdar de di biryarnameya Padîşah de navê "Kurdistan" derbas dibe; di derheqê biryar stendina ku ev der (Kurdistan) kîjan wîlayeta digrê nava xwe peşniyaznameyek" Ev nîqaş piştî îlankirina Meşrûtiyeta II. ji ber ku padîşahê wê demê Abdulhamîdê II. xwestiye li Kurdistanê efûyekê derxe derketiye.³ Ji xwe li welatê Osmanîyan piştî îlankirina Meşrûtiyeta II. ji bo sûcdarên siyasî efûyeke giştî derketibû. Lê belê taybetiya Kurdistanê pêwîstî bi efûyeke cuda anîye. Nîqaşkirina sedemê wan em bihêlin piştî zebtnameyan û em xuyanê vê nîqaşê ya di meclîsê de binêrin.

Reîs- Di derheqê efûkirina hin sûcdarên li Kurdistanê pêşniyaznameyek heye. Demêke dirêje li vir benda imzeyêye. Hevalên hêja kerem kin em vê bixwênin, ji xwe ezê rave kim ku pêvistî bi vê nemaye. Di derheqê sûcên ku sala par berî meha tîrmehê di navbera eşîran de pêk hatiye. Sûcên adî ne di nav de. Li wan deran meselenin çêdibin ku mebusê vir wê baştir îzah bikin. Dema di navbera du kesên ji eşîrên cuda de pevçûnek çêdibe, ev mesele mezin dibe, sûc dikeve stûyê hemû eşîrê. Heya bi paşpenî hatiye mahkûmkirin. Ji ber sûcê kesekî sed kes mecbûr dimîne ku baz bide çîyan. Ev kesê ku derketine çîya dema xwe bi rêbiriye (eşqiyatiyê) derbas dikan. Eger ev werin efûkirin hemû soz didin ku wê vegerin ser karê xwe yê çandinê û bi namûs bixebitin. Lêbelê heta ev wusa werin taqîb kirin, helbet ku hatin, wê werin girtin. Hal ev e ku sûc yek e, sûcdar jî yek e, lê li vir sed kes hatiye sûcbar kirin. Ev çewt e.

3 Di lêkolinên me yên ku me di Arşîvên Osmanîyan yê Serokwezîrtiyê (Başbakanlık Osmanlı Arşivi- BOA) kiriyê her çîqas me hin belgeyên di derheqê efûyê de dîtibe jî me fermana padîşah (ango İrade-i Seniyye) nedîtiye.

Piştî îlankirina Meşrûtiyetê di dema sedrazamtiya Kamil Paşa de ji bo halkirina vê meselê hewl çêbûye, ji bo efûkirina van kesan biryara Padişah derketiye. Wezîrê Adliyê Necmeddîn Beg ev nîşanî min kir. Min ferman dît, lê bi tenê gotiye Kurdistan. Sînorê Kurdistanê ku derê digirê nava xwe, Wezarata Adliyê ji nav vê meselê derneketiye. Ji ber vê jî biryar nikare were tetbîk kirin. Ji Bab-i Alî pirsîne ew jî di diyarkirina sînor de dudilî mane. Eger ev mesela sînorê bê çareser kirin pêwistî bi biryara Meclîsa Mebûsan namîne. Bi ya min, eger hûn bixwazin em vê pêşniyaznameyê hewaleyî Wezarata Adliyê bikin. Ji xwe Hukûmet wê ji me baştir biryar bide ku ev efûya giştî kîjan bajaran digire nava xwe.

Pavlî Karalodî Efendî (Îzmîr)- Ev tenê li Enedolê ye?

Seyyid Beg (Îzmîr)- Li Enedolê sûcên bi vî rengî nîne. Yên Enedolê şexsî ne. Naxwe eger sûcên wekî yê Enedolê, sûcên adî hebin ew ne dinav efûyê de ye.

Pavlî Karalodî Efendî (Îzmîr)- Emê van wekî sîyasî qabûl bikin?

Seyyid Beg (Berdewam)- Ne sîyasî jî be hinekî ew reng stendiye.⁴

Ji sedema îtirazkirina hinek mebûsan nîqaş hineke din bidome jî dawiya dawî di heman xalê de dixitime. Meclîs biryarê dide ku ew nikarin peytandina sînorê Kurdistanê bikin û sepandina sînorê vê efûyê divê wezaretê dadê bi xwe bide. Bi qasî ku me tespît kiriye di berfenbara 1908 de û di Rêbendana 1909 de li wilayetên Amed û Bedlîsê gelek serokê eşîran serî li vê efûyê didin, lêbelê wezaretê dadê ji ber bêbiryarbûnê dê sînorê vê efûyê çawa be, di bicihanîna hiqûqî û pêwistiyên pratîkî de dereng maye.⁵ Ji ber ku me sûretê efûya padişah neditiye em nizanin ku naveroka efûyê

4 MMZC, Dewre I, sal I, berg 6, Înikad 133, r. 396-398.

5 DH:MKT Dosye No: 2899/73, Dîrok 9 Avrêl 1327.

çiyê û kîjan 'sûca' werdigire nava xwe. Gelo efû bi tenê ji kesên derketine çiyê re derketiye, ango eşîrên serî hildane digre hundirê xwe yan hemû suçan digre hundirê xwe em nizanin.⁶

Di bingeha dubendiyê de efûya padişah ya li Kurdistanê heye. Berî her tiştî tê dîtin ku Padişah Abdulhamîd II. navê Kurdistanê bêfîkar bi rihetî bi kar tîne. Mirov nikare berpêş bike ku Abdulhamîd navê Kurdistanê ji ber têkiliya wî ya "taybet" bi Kurdan re heye, bi kar aniye. Di bin vê rihetiye de ji ber bikaranîna navê Kurdistanê di wê demê de tişteke xwezayî ye. Li vê derê pirsgirêka derdikeve hemberî me bikaranîna navê Kurdistanê nîn e, pirsgirêk navê Kurdistanê kîjan wilayetan digire hundirê xwe ye. Tiştê balkêş ewe ku qasî me di arşîvên Osmaniyan de şopandiyê⁷, Bab-1 Alî jî di vê mijarê de, di tayinkirina sînorê Kurdistanê de zehmetî kişandiyê. Bi rastî jî çareseriyê berpîrsiyarên dewletê, nîrxandina wan ewe ku sînorên Kurdistanê ji şîroveyan re vekiriyê ji ber vê yekê serlêdanên ku ji berpîrsiyarên herêmî re werin kirin berpîrsiyarên herêmî li ser wan bisekinin heke bikeve nav efûyê qebûl bikin.⁸

Di nîqaşên meclîsê de balkêşiyek jî ewe ku yek Misilman yek Fileh du mebûsên Îzmîrê yê di derheqê bergeha efûyê û wesfa suçan de

6 Sedemên efûyek weha çima li Kurdistanê derketiye, spanê wê çawa çê bûye, nêzikatiya Kurdan a li hemberî îlankirina Meşrûtiyetê bi serê xwe mijara gotarek in ji ber vê yekê emê zêde li serê neseकिन.

7 Bi mijarê ve girêdayî mirov dikare di Arşîvên Osmaniyan yê Serokwezîrtiyê de li van belgeyan binêre: DH:MKT. DosyeNo: 2705/Z/1326, DH:MKT. Dosye No:2741, Dîrok: 26/M/1327, DH:MKT. Dosye No:2899/73, Dîrok: 9 Avrêl 1327, Î. DH. Dosye No:1472, Dîrok: 2/Z/ 1326, HR: TO. Dosye No: 400, Dîrok: 18/9/1909

8 Pêşnûmeya nivîsara Dahiliye Vekaleti bo Sadaretê şandiyê, ku sînorên Kurdistanê ji şîroveyê re vekiriyê binêre: BOA, DH. MKT, Dosye No; 2705 Dîrok: 19/Z/1326

axaftina wan e. Pirsê Pavlî Karalodî Efendî ya dê bergeha efûyê tenê li Enedolê be, heke neqelibîna ziman be an jî şaş fêm kirin nîn be, dikare were şirovekirin ku ew Enedol û Kurdistanê bi hev re îdraq dike. Mebûsê Îzmîrê Seyyid Beg, difikire ku Karalodî Efendî di derheqê mijarê de serwer nîn e, ji ber vê yekê mudaxeleyî mijarê dike, dide zanîn ku efûya derketiye bi Enedolê re eleqeder nîn e. Li vir mijara balê dikşîne Seyyid Beg dema ku Enedol û Kurdistanê ji hev cuda dike li avahiya civakî û wesfê sûc dide berçav. Seyyid Beg dibêje ku li Enedolê sûcên bi vî awayî tune ne, sûcên şexsî hene. Bi vê nirxandina xwe seyid Beg dixwaze ku di wê demê de bingeha civaka Kurdistanê ya eşîriyê bîne zimên û bi vî awayî Kurdistan û Enedolê ji hev diqetîne. Di vê mijarê de her çiqas nivîsara efûyê di destên me de tunebe jî, ji vegotinên hene û nivîsarên di destê me de tê fêm kirin ku ji ber modelgirtina hiqûqa rojava, Dewleta Osmanî dixwaze ku darizandinan li gorî rêgezên hiqûqa modern ku di bingehê de li ser şexsîbûna sûc disekine bike. Bi vî awayî dewlet dixwaze hiqûqa di navbera xwe û eşîran de ji nû ve saz bike, hetta rihê kollektîvê yê eşîrtiyê û tevgera wê bişkêne, şûna wê ferdîbûnê pêş bixe.

Nîqaşa sûcên dikevin ber efûyê gelo siyasî ne yan adî ne ev jî xusûsek din e ku derdikevê pêş. Seyyid Beg " Heke ne siyasî be jî qismen wî rengê stendine" an jî serokê Meclîsê " sûcên adî ne di nav de" bi van gotinan dixwazin çi bibêjin? Heke li numûneyên daxwaznameyên serokê eşîra û nameyên ku di *Kürd Teavûn ve Terakki Gazetesi* (Rojnameya Alîkarî û Pêşxistina Kurd) (Bozarslan; 1998; 325,418,419; Malmîsanij, 1999; 165,185,186) were nihêrtin tabloyeke ku gotinên Seyyid Beg rast derdixe derdikeve holê. Eşîrên ku di heman demê de rêxistinek çekdarî ne, daxwazin hiqûqa xwe bisepînin, ev jî dê bi otorîteya tevahî û ya herêmî re pirsgirêkekê derxe. Helwestên rêvebirên herêmî ku xessasiyetên eşîran nadin berçavan dema ku

bi serhildêriya Kurdan û derketina wan a çiyar ve digihîje hev tu sedem namîne ku rengê bûyeran neguhere. Lewra gelek nişanên ku bûyeran ber bi siyasi ve guherandiyê hene. Van nişaneyan em dikarin di nameyên serokê eşîran de bibînin. Di serlêdanê efûyê yê serokê eşîran de, em dibînin ku pergala Meşrûtiyeta II. Derdixin asîmanan û pergala kevin dixin binê erdê. Nişaneyeka din ya girîng jî ew e ku hin eşîr û serokên eşîran ku wê rojê li çiyê bûn û bi saya efûyê daketibûn deştê paşê tevlî serhildanên wekî "Serhildanên Kurdan" tê zanîn bûne.⁹

Heke li girtenameyên zebtê Meclîs-î Mebûsan a Piştî Meşrutiyeta II were nihêrtin dê bê dîtîna ku berî ku Îttihat Terakki bi tevahî meclîsê bidestxistiyê di derheqê pirsgirêkên "welêt" de nîqaşên gelek girîng hatinê çêkirin. Di temsîliyê û îfadekirina cudahiyan de tu pirsgirêk tune ye her qewm bi hêsani nêrinên xwe îfade dike. Ji ber vê rewşa erênî her çiqas 'sînoren wê neyê xêzkirin jî' tê dîtîna ku di derheqê pirsgirêk û çareseriyên Kurdistanê de nîqaşên gelek girîng hatine kirin. Di nava van nîqaşan de ya herî balkêş pêşniyaznameya mebûsê "Gencê" Muhittin Efendide ya dema karên perwerdehiyê tê nîqaşkirin e. Kurtasiya pêşniyaznameyê di qeydan de weha ye. "Vegotina mebûsê Gencê Muhittin Efendi ya di derheqê pêdiviya perwerdehiya Kurdistanê de"¹⁰ Pêşniyaznameya di 29 Gulan 1326 ango 11 Pûşber 1910'de hatiye dayîn du rûpelê dirêj e û li ser heya demeke dirêj çawa Kurdistan warê ilm û îrfanê bûye û îro çawa bûye warê nezani û cahiliyê, pêkanînen çewt yê rêvebirên herêmî û pêwistiya vekirina dibistanên nû disekine.

9 Ji bo mînak, ji serokên Eşîra Hevêrkîyan Xelîl Haco, em di Serhildana Şex Seîd de dibînin. Dîsa Bişarê Çeto tê zanîna ku di wê demê de ji bo efûyê serî lêdaye. Serokê Eşîra Reşkotan yê wê demê Hecî Mihemed Mistefa ku paşê navê wî bi serhildanêkê tê bibîranîn, serî li vê efûyê dide.

10 MMZC, D.1, S.2, C.6, İ.110, r.171.

Di pêşniyaznameyê de li ser navê Kîjan wilayeta hatiye axaftin û dema dibêje Kurdistan dixwaze ku derê qest bike nediyar e.

Kurdistan Muselles¹¹

Di vê beşê de di ansîklopediya Tirkî ya yekem de ku di dawiya sedsala 19an de hatiye çapkirin, li ser tarîfkirina Kurdistanê ewê bê sekinandin. Şemseddin Samî bi eslê xwe Arnawud e û bi tevkariyan zimanê Tirkî ve tê nasîn, ferhenga yekem a zimanê Tirkî *Kamûs-i Türkî û Kamûs-ül-a'lâma* -wek yekemîn ansîklopediya Tirkî tê pejirandin- nivisiye. Ferit Develioğlu di berhema xwe ya bi navê *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat de Kamûs-ül a'lâmê* weha dide nasîn: Kamûs-ül-a'lâm (ferhenga navên taybet): Luxata Şemseddîn Samî ku 6 cild e, di derheqê dîrok, erdnigarî û bibliyografyayê de ye û di navbera salên 1890-1900'î de hatiye weşandin (r. 486). Di vê berhema xwe ya berfireh de Şemseddîn Samî bi awayeke dirêj li ser Kurdistan û Enebolê disekine. Di serî de em li salixdana wî ya Kurdistanê û sinorên wê çawa xêz kiriye binêrin:

Di rojavayê Asyayê de welateke mezine ku beşa wê ya mezin di nav Împaratoriya Osmaniyan de ye û beşa wê ya din girêdayî Îranê ye. Mirovê tê de dijîn piranî wekî gelê Kurd tînin binavkirin. Ev nav, ne tesnîfkirineke siyasî û rêveberî ye. Di wextekî de li cem me (di osmanî de) walîtiya Kurdistanê hebû û niha jî li Îranê eyaleta Kurdistanê heye lê ev her du jî giştiya welatê ku bi vî navî tê binavkirin nagire nava xwe. Bela ku Kurd belawelane û bi gel û netewên curbicur re dijîn, diyarkirina hemû sînorê Kurdistanê zahmete. Lê kêma zêde em karin bêjin ku:

¹¹ Muselles tê wateya sêgoşe. Şemseddîn Samî di berhema xwe ya bi navê *Kamûl-ül-a'lâm* de dirûvê Kurdistanê bi sêgoşek dixe.

Kurdistan, ji qiraxên golên Urmiye û Wan heta çavkaniyên cemê Kerxe û Diyale û besta herikandina Dicle yê dirêj dibe. Sînorê wê ber bi bakurê rojava de besta herikandina Dicle yê dişopîne heta besta Qeresu ya ku Feratê pêktîne û ji wir ber bi bakur de digêje heta xeta ku korta Arasê ji korta Ferat û Dicle çûda dike. Bi vê yekê re di Împaratoriya Osmanî de, beşa mezin a bajarê Mûsilê, ango cihên Dicle ku li Mûsilê dimînin û bi bajarên Wan û Bidlîsê re beşek bajarên Diyarbekir û beşek bajarê Eleziz û sancaqa Dêrsimê weke Kurdistan tên hesabandin. Di Îranê de jî bi eyaleta ku bi navê Kurdistan tê zanîn re nivê eyaleta Azerbeycan ango beşa başûrê rojava, Kurdistan e. Bi vî awayî Kurdistan, ji aliyê bakûrê rojava Azerbeycan, ji aliyê rojhilat Iraqa Ecema, ji aliyê başûr Loristan û Iraqa Ereba, ji aliyê başûrê rojava Cezîre, ji aliyê bakûrê rojava jî bi Anatoliyê ve sînor kiriye. Di nav van sînoran de, di navbera 34 û 39 rastênhevê bakûr û 37 û 46 hêlîlarê rojhilat de dirêj dibe. Weke sêgoşeyek mezin, ya rasttir, dişibe hirmîyekê ku aliyê wê yî tûj ber bi bakûrê rojava zîviriye. Ji cihê ku Çemê Qeresû û Mûradê digihîşin hev û Feratê pêk tînin ku seriyê bakûrê rojavaye heta sînorên Loristanê dirêjbûna wê yê herî mezin nêzîkî 900 kîlometroyan de ye (*Kamûs-ül-a'lâm, berg 5, r. 3840*).

Şemseddîn Samî gotina xwe didomîne û dibêje: Her çiqas piraniya Kurdan di van sinorên ku me xêz kiriye de bijîn jî li her aliyê Enebolê li mintiqeyên Haleb û Şamê li eyaletên Rûsyayê yê li Kafkasyayê, li her aliyê Îranê û hetta dibêje ku li Xorasanê li Afganistanê û li Belucistanê jî hin eşîrê Kurdan hene. Dîsa dibêje, di Kurdistana ku me li jor sinorê wê xêz kiriye de cinsên ji Ereb, Tirk û Farisan tên jî dijîn. Heta dibêje ku xelkê li herêma Loristanê

dijîn bi eslê xwe Kurd in lê belê xwe Kurd nahesibênin. Dîsa dibêje ku bi texmînî di der dora du milyon û niv de Kurd hene û ji van milyon û nivê wê di bin perê Dewleta Osmanî de dijîn. Em çavkaniyên van hejmaran nizanibin jî weki Hakan Özoğlu dibêje "Şemseddîn Samî di derheqê texmînê xwe yê Kurdistanê de gelek têr û tije xwuya dike" (Özoğlu, 2005, 53).

Bi rasti jî Samî, di derheqê erdnîgariya Kurdistanê de di derheqê hewa û rûberka riwekî de di derheqê çandinî, aborî, bazirganî û me'denên bin erdê de gelek agahî dide. Piştî li ser esl û feslê Kurdan de nîqaşê dike; Kurdan wek gelekî Aryen dinirxîne û dibêje ku di alî nijadê de nêzi Îraniyan e û 2300 sal e li vî welatî ne. Piştî kurtasiya dîroka Kurdan pêşkêş dike, Kurdî û Farisî ruberî hev dike û teswira kesayetî qerekerê Kurdan dike. Dibêje ku piraniya Kurdan Misilman in û ji mezheba Şafîî ne, lê belê dinav wan de nêzi 50 hezar "Êzîdî" û hinek jî "Qizilbaş" hene. Jê pê ve jî dibêje ku hinek Nesturî û Keldanî jî li vir dijîn; lê belê ev ne Kurd in.

Li vir ji bo armanca vê xebatê xala girîng ew e ku di nasandina Şemseddîn Samî ya Kurdistanê de Kurdistan çî digire nava xwe. Di serî de Li gorî Şemseddîn Samî "Kurdistan"; navê "welfare" e ku li Rojavayê Asyayê piraniya wê di bin hikimraniya Osmaniyan de ye, parçeyek jê jî di bin hikimraniya Îranê de ye û niştecihên wê ji Kurd in û navê xwe jî ji Kurdan distîne. Li vir Samî peyva "welat" bikartîne, di domdariya nivîsa xwe de dibêje ku navê Kurdistanê di warê îdarî û siyasî de (ji bo Osmaniyan) nayê wateya parçebûnek û dide xuya kirin ku vê têgihê di wateya dîrokî û erdnîgariyê de bikaraniye. Lê belê ji kengê ve ji bo vê erdnîgariyê navê Kurdistanê tê bikaranin nabêje. Lê belê ku em gotina wî ya bi hezar salan e Kurd li vê axê dijîn bidin ber bi çav, em dikarin bigihine şîroveya ku demeke dirêj e ev têgih tê bikaranîn.

Samî dibêje ku demekê di welatên Osmaniyan de wilayeta Kurdistanê¹² hebû ye û iro jî (1890) li Îranê eyaleta Kurdistanê heye. Lê belê dibêje ku van deran hemû Kurdistanê nagire hundirê xwe, ji ber ku Kurd belawela dijîn û bi qewmên din re ketina nav hev, diyarkirina sînorên Kurdistanê gelek zehmet e. Lê belê her çiqas bibêje jî diyarkirina sînorên Kurdistanê zehmet e jî teqrîbî sinorekî çê dike. Ji sînorên ku Samî çêkiriye tê fêmkirin ku pîvana wî cihên ku niştasihên wan piranî Kurd in di nexşeya Kurdistanê de bi cih kiriye. Ya rastî em nizanin ku di destê wî de îstatistikên nifûsê hene an tune ne, lê belê ji nirxandinên wî tê fêm kirin ku bingeha xebata wî ev e. Tê dîtîn ku sînorên Kurdistanê yê ku Samî xêzkiriye bi dirûv dişibe sêgoşeyek an berevajiya hirmîyek û li erdnigariyek fireh belav bûye.¹³

Eyaleta Kurdistanê

Belê, Şemseddîn Samî ku binê wê xêz kiribû û gotibû ku demekê wilayeta Kurdistanê an eyaleta Kurdistanê hebû. Gelo armanca avakirinê çi bû û ji bo çi sedemê paşê ji holê hatibû rakirin.¹⁴ Tê zanîn ku Kurdistan di sedsala 16. de di dema Yavuz Sultan Selîm de ketibû bin hikimraniya Osmaniyan û heta sedsala 19. bi awayeke serbixwe pir mudaxele li navê wê nehatibû kirin.¹⁵ Destpêkirina

12 Dibe ku Samî livir eyaleta Kurdistanê ku di navbera salên 1847-1868 de parîkirina îdarî ya Osmanî bû qest bike.

13 Di dema Şemseddîn Samî vê xebatê dinivîse di heman demê de nexşeyekî Osmaniyan ku 1893 de hatiye amadekirin ji bo erdnigariya tê behskirin Kurdistanê tê binav kirin. Ji bo mînak: http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Osmanl%C4%B1_Ortado%C4%9Fu.jpg

14 Ji bo agahiya berfireh, di pirtûka destê we de li nivîsa "Avakirina Eyaleta Kurdistanê û di Salnameyên Dewleta Osmaniyan de Eyaleta Kurdistanê" binêrin.

15 "Xweserîya" ku em qaldikin di wateya ku îro bi kar tê neyê fêm kirin, di çarçoveya hişê împaratoriye de were fêm kirin. Tê zanîn ku di împaratoriya

reformên Ewrûpî û ji ber vê yekê li Kurdistanê xebatê navendîbûnê û têkbirina desthilatiya herêmî ya Kurdan bi xwe re serhildanên ku belavê sed salî bibe anî. Ji serhildanên Kurdan yê di sedsala 19. de çê bûne yek jê serhildana Mîr Bedirxan Beg e ku di navbera 1842-1847 de pêk hatiye û bandoreke mezin li dema xwe kiriye (Binêrin: Dinç-Akpınar, 2007, 10-25; Hakan, 2002). Balkêş e ku di 1847 de piştî teslîm bûna Bedirxan Beg di *Takvîm-i Vakayi* de (hejmar 345) ku rojnameya fermî ya Dewleta Osmaniyan e, bûyer wekî "ji nû ve feth kirin" a Kurdistanê tê îlan kirin. Balkêşiyeye din jî ew e ku piştî serketina Osmaniyan ji bo leşkerên tevî vî şerê bûne amadekirina "Nîşaneyê Kurdistanê" ye (Dinç, Akpınar, 2007, 10-25). Piştî serkût kirina serhildana Mîr Bedirxan Beg di hejmara rojnameya *Takvîm-i Vakayi* ya 14 Berfenbar 1847 de îlana avakirina eyaleta Kurdistanê tê weşandin û eyaleta Kurdistanê bi awayekî fermî tê ava kirin.

"Eyaleta Diyarbekirê, sencaxa Wanê, Mûşê, û Colemêrgê qezaya Cizîrê, Bohtanê û Mêrdînê bigihinin hev û hemû eyaletek bê hesibandin û ji vê eyaletê re jî eyaleta Kurdistanê bê gotin pêwist û di cih de hatiye dîtin"¹⁶ Bi vî awayî eyaleta Kurdistanê hatiye terîf kirin lê belê navenda eyaletê bûye mijara nîqaşê. Serê pêşîn Exlat Ji bo navendê hatiye pêşniyaz kirin lê belê biryara ku Diyarbekir bibe navend hatiya dayîn. Di belgeyêke 9 gulan 1847 de ku li ser nîqaşên mijara navenda eyaletê ye rêvebirên Dewleta Osmaniyan hin agahiyên balkêş didin me. Di vê belgeyê de tê pêşniyaz kirin ku

Osmaniyan de tenê li Kurdistanê xweserî tune ye, cihên ku ji navendê dûr û xwedî wateyek stratejîk an jî kontrolkirina wan zehmet e revebirineke qelstir hatiye ava kirin. Bi pirayî têkiliyek li ser bacê an jî dayina leşkeran hatiye ava kirin. Di avahiya îdarî ya Osmaniyan de ev wekî yurtluk-ocaklık an jî eyaletên bi salyane tînin binav kirin.

16 *Takvîm-i Vakayi*, 5 Muharrem 1264 (14 Berfanbar 1847).

hem artêşa Enadolê hem navenda eyaletê bila Exlat be. Ji ber ku Exlat nêzi hududê Îran û Rusya ye û têkilî danîna mewziyên leşkerî li vir hêsan e û "bi taybetî ji ber ku di dilê Kurdistanê de ye dê darê artêşa Enadolê her tim li ser serê Kurdan be" (Hakan, 2002, 106).

Di heman belgeyê de tê pêşniyaz kirin ku "Ji bo li herêma Kurdistanê peydekirina ewlehiyê, avakirina pergalê, divê herêm girêdayê rêvebirineke taybet û serbixwe be û kesek zana û jîr bê serî" (107). Ji ber biteferûat di destên me de di derheqê van pêşniyazên hatine kirin de agahî tune ye, ji van pêşniyazan çiqas jê hatine kirin û revebirina "taybet" li Kurdistanê bi çi awayê hatiye sepandin, em nizanin lê belê mijar ji nîqaşê û jî şîrovekirinê re vekiriye. Hakan Ozoglu di derheqê mijarê de şîroveyeke weha dike: "Wisa xuya dike ku buroqrat û walî ji nav karmendên dewletê yê herî bitecrubê hatine bijartin û van kesan ji hemtayên xwe yê li herêmên din dixebitin zêdetir mehaniyan digirtin. Di beşên dawî yê heman belgeyê de li ser tayîne karmendên vê wilayeta nû hatiye avakirin û birêkûpêkkirina rêvebirinê hatiya sekinandin û di vê beşê de "Li gora firehiya eyaleta Kurdistanê û li gora giringiya wê divê mehaneyên wê jî têt û tijê be. Ji ber vê sedemê divê ji bo waliyê eyaleta Kurdistanê 80 hezar ji bo waliyê eyaleta Musilê 67 hezar bê terxandin. Heke bê fikirandin ku eyaleteke wek Musilê girîng ji hukûmetê 67.500 quruş distîne wê çaxê mirov dikare hêsantir fêm bike ku eyaleta Kurdistanê çawa xwedî imtiyazên taybet e" (Özoğlu, 2005, 82).

Di 14 Berfenbara 1847 de piştî bifermiyetî avabûna eyaleta Kurdistanê tê îlan kirin, di sala 1848'an de di salnameyên dewletê de cihê xwe digire. Di sala 1848'an de nave sê sencaxên ku girêdayê eyaleta Kurdistanê derbas dibe. Ew sencaxên Diyarbekir, Wan û Mêrdînê ne. eyaleta Diyarbekirê wekî sencax ji nû ve tê avakirin û qezayên pê ve girêdayî ji nû ve têt sererast kirin. Dîsa sencaxên

Wan û Mêrdînê jî ji nû ve tîn sererast kirin, lê belê di derheqê van sencaxan de tu agahî tune ne. Em di salnameya salek şûn de dibînin ku sencaxa Mûşê tevlî eyaleta Kurdistanê bûye, lê belê em di derheqê eyaletê de dîsa leqayê agahiyên berfireh nabin. Di salnameya 1850'ê de eyaleta Kurdistanê cihek berfireh digire û di derheqê eyaletê de agahiyên berfireh tê dayîn. Bi eyaletê ve girêdayî 5 lîva hene, ev "Mûş, Wan, Colemêrg, Cizîr û Diyarbekir" in. Di nav van de ya Diyarbekirê bi tenê 33 qezayê pê re girêdayî hene û di nav wan qezayan de Sêrt, Mêrdîn; Bîngol û beşeke Batmanê cih digre. Disa tê dîtin ku di nav lîvaya (sencaxa) Mûşê de qezayên wekî Bedlîs, Xînûs, Tekman, Xelat ku îro girêdayî 3 wilayetên cuda ne cih digrin. Yek jê agahiyên balkêş jî ew e ku di warê mevleviyetê¹⁷ lîvayên girêdayî eyaleta Kurdistanê Musil jî dinav de belavî erdnigariyeke berfireh bûye. Ew, bi rêzê ji Wan, Mûş, Colemêrg Musil, Diyarbekir, Mêrdîn, Xerpêt, Erebgîr, Meletî û Besnî yê pêk tîn.

Di sala 1851'an de di warê mevleviyetê de guherînek tune yê lê belê hejmara lîvayên girêdayî daketiye sisêyan (Dêrsim, Diyarbekir, Mûş). Di tabloya 1852 de jî guherînek tune ye (lê belê ji ber çavan nareve ku Dêrsim tevlî Kurdistanê buye). Heya 1856'an tê dîtin ku hin guherînen biçûk çêbûne. Di vê demê de ji mintiqayên Colemêrg, Wan, Mêrdîn û Cizîrê, ku ji eyaleta Kurdistanê hatibûn qetandin, eyaleta Colemêrgê tê avakirin, lê piştî navê wê tê guhertin û dibe eyaleta Wanê (Baykara, 1988,125). Ji sala 1856'an heya sala 1868'an ango heya ji holê rakirina eyaletê, eyaleta Kurdistanê ji lîvayên Diyarbekir, Mêrdîn û Sêrtê pêk tê. Lê belê hejmara qezayên bi wilayetê re girêdayî di navbera salên 1856 û 1862 de 49 e, di navbera 1862-1867 de dibe 58, lê belê di salnameya 1868 de ku navê eyaleta Kurdistanê herî dawî di wê salnameyê derbas dibe

17 Di warê dîni û ilmî de kese ku di eyaletê xwedî payeya herî bilind.

em dibînin ku hejmara qezayan daketiye 48 an. Di salnameyên dewlêtê de ku hin karên dewletê û navên berpirsiyarên van karan cih digire em ji sala 1860 pê ve dibînin ku navên berpirsiyarên ola Xiristiyaniyê ya eyaleta Kurdistanê jî cih digrin.

Di sala 1868'an de eyaleta Kurdistanê ji holê hatiye rakirin. Ji gihandina Kurdistan û Mamuretulazîza eyaleta Diyarbekir hatiye avakirin (Özoğlu, 2005, 83). Di destê me de tu belge û daxuyaniya ku çima eyaleta Kurdistanê ji holê hatiye rakirin tune. Ji vê demê bi şûn ve di îdareya Osmaniyan de tu kes leqayê cihekî bi navê Kurdistanê nayê. Tê fêhm kirin ku di sala 1864'an de di îdareya Osmaniyan de sererastkirinek çê dibe û bi vê sererastkirinê eyaleta Kurdistanê ji holê hatiye rakirin. Lê belê em sedema ji holê rakirina eyaleta Kurdistanê nizanin. Bi heman awayê em xwedî agahî nînin ku ka dema eyaleta Kurdistanê ava bûye çi bandor li ser gel çêkiriye. Tê dîtin ku navê Kurdistanê weke navekî îdarî ya Dewleta Osmaniyan negirtiye lê belê di demên pişt re de peyva Kurdistanê bi dorfirehî hatiye bikaranîn û populerîta wê di nava Kurdan de her çûye zêde bûye. Hetta tê dîtin ku bi demê re li kêleka wateya wê ya erdnîgariyê ku bi sedan sal e tê bikaranîn wateyek siyasî jî digre. Lewra wekî yekemîn rojnameya Kurdan bi navê *Kurdistan* tê çapkirin û pişt re sazî û weşanên tînan avakirin jî xwedî li vê kevneşopiyê derdikevin. Her weha li vir em dibin şahidê ku Kurd li Kurdistanê xwedî derdikevin û wekî welat diparêzin. Di sedsala 20. de ku dema neteweperestiya Kurdan pêş dikeve ji piştêka wan a herî mezin ewe ku Kurd, bi hezar salan e li vê axê dijîn û Kurdistan ji bo Kurdan warekî qedîm e.¹⁸

18 Di vê mijarê de mirov dikare rojnameyên Kurdan yê dawîya sedsala 19. û destpêka sedsala 20. de hatine weşandin binêre.

Ji Anatolie Heya Enedolê "Warê Dawî"¹⁹

Tê zanîn ku navê Enedolê ji navê Anatolîyê hatiye. Peyveke Grekî ye û tê wateya "rojhilat". Vê erdnigariya ku di dîroka mirovatiyê de ciheke girîng girtiye û di hinek çavkaniyên rojava de wekî "Asyaya Biçûk" yanî "Asia Minor" derbas dibe. Ev peyva ku ji bo nivgîravê tê bikaranîn di demê de leqayê hin guherînan tê, carna weki yekeyeke rêvebirîn tê hemberî me û carna jî em dibînin ku sînore wê mezin an jî biçûk bûye. Di sedsala 7. de di dema Romaya Rojhilat ango Bîzansê de li navê Anatolie wekî yekeyeke îdari rast tîn. Bi navê Anatolikon 'thema'yek (di dema Bîzansiyan de di tesnîfandina rêvebirîn de beşa herî girîng) teşkil kirine (Baykara 1988, 17). Di heman demê de em dibînin ku ji bo Enedolê navê Rûmê jî tê bikaranîn. Navê Rûmê ji darîştana peyva Romayê tê û Ereban di demeke zû de ji bo Bîzansiyan bikaraniye.

Em dizanin ku di dema Osmaniyan de bi navê eyaleta Rûm yekeyeke îdarî hebûye. Di sedsala 19. de em leqayê eyaleta Rûm nayên û tê dîtin ku di şûna vê eyaletê de wilayeta Sêwasê hatiye damezirandin. Di tesnîfkirina rêvebirîn ya Osmaniyan de eyaleta yekemin eyaleta Rûmeliyê ku axa Parzemîn a Ewrûpayê digre hundirê xwe. Tê zanîn ku di heman deman de ji bo Asyaya Biçûk gotina Enedolê bi kar hatiye. Jê vê cihê em dizanin ku erdnigariyeke biçûktir bi navê eyaleta Enedolê hebûye. Navenda eyaletê di destpêkê de Enqere paşê jî Kutahya hatiye diyar kirin, pişt re Enqere cardin bûye navenda eyaletê. Bi eyaleta Enedolê ve carinan 19 carinan 14 lîva girêdayî hebûne. Ev eyalet di sedsala 19. de ji holê hatiye rakirin. Bi pêkanîna sazkirina wilayetan veqetiyaye wilayetan (Baykara, 1988, 99-142).

19 Diyarkirina "Enedol ji bo Tirkan dayikniştîmana dawîn bû" ji alî rojnamevanek ve di sala 1918 de hatiye bi kar anîn. (Ê ji Şerîf Mardîn veguhêzî dike Jongerden, 2008, 270).

Enedolê di dema Osmaniyan de bi sedşalan weki navê eyaletekê hebûna xwe domandiyê lê belê di dawiya sedşala 19. de tê dîtin ku bi guherîna konjoktora siyasî re hatiye xwestin ku wateyên nû qedr û qimeteke nû lê bê bar kirin. Dema guherîna naverok û sînorên têgiha Enedolê were nîqaş kirin divê ji veguherîna Osmaniyan a lezgîn cuda neyê fikirin û divê bi vê pêvajoyê re bê şîrove kirin. Ji bo dewleteke di ber sekeratê de li gora paradîgmaya demê li çareyekê tê gerandin û çarename dema nû welatek netewewletê îşaret dike. Serê pêşî li lêgerîna netewê du rê jî tê xwestin ku welatek ku bi tenê vê netewê xwediyê wê ye bê ava kirin. Belê ji bo ev tişt werin avakirin diviyatî bi tunekirina hemû cudahiyan û ji bo avakirina neteweke homojen diviyatî bi erdnîgariyek-axek tê dîtin. Înkara Kurd û Kurdistanê, politikayên li hember dûçar mabûna operasyonên ji dirokê û paqijkirina ji bîra mirovatiyê ku dertên pêşyan me ji xuyanên vê paradîgmayê yê cûr be cûr in. Niha jî em li vê pêvajoya ku têgihên Enedolê û Tirkîtiyê gav bi gav ji nû ve dihat honandin, çawa têgihên Kurd û Kurdistanê di nav têgihên Enedolê, Tirkiya û Tirkîtiyê de hatiye pişaftin.

Heta nivê dawîn ê sedşala 19. di hişê Osmanîtiyê de erdnîgariyê Enedolê wekî yekeyek, wekî navenda împaratoriye cih negirtibû. Her çiqas împaratoriya Osmaniyan li rojavayê bakurê Enedolê ava bûbe jî rûyê giregirên împaratoriye her tim li Ewrûpayê dinêrt û Rûmelî jî wekî Enedolê girêdayiyek girîng a erdnîgariyê pêk dianî. Enedol her çiqas ji bo dahatê û ji bo peydekirina leşkeran girîng be jî wateyeke wê yî taybet tunebû û giregirên Stenbolê meyla wan hebû ku Enedolê wekî cihê gundiyên cahil û koçeran bibînin. Binge-ha girêdayiya erdnîgariyê, cihê ji dayikbûnê bû. Di kevneşopiya pergela Osmaniyan de, sinifa rêvebiriyê ya fermî ango "kole-bijarte" ji ber ku li Stenbolê tînin mezin kirin tînkiliyên wan ê warên jê ji dayikbûnê e qut bû (Poulton, 1999, 79).

Şemseddîn Samî di berhema xwe ya bi navê *Kamûs-ül-a'lâm* de dirêj bi dirêj û bi her awayê qala Enedolê dike.. Dibêje ku Enedol ku sê aliyê wê bi behran dorpêç kiriye, di diyarkirina sînorên wê yî bejayî de arîşe hene lê belê rêava rûbara Feratê dikare sînorên wê û yê Kurdistan û Suriyê xêz bike. Lê belê kirpandina wî ya herî bibandor ya di derheqê Enedolê de gotina wî ya ku kesên li vir dijîn pirayî Tirk in e. Hevoka wî ya "Li vê parzemînê tenê Tirk niştecih in" bi mirovan re întibaya ku dixwaze Tirkîtiya Enedolê îspat bike çê dike. Ya rastî ji nû ve kişfkirina bijarte û rewşenbîrên Osmaniya a Enedolê û kişfkirina Tirk û Tirkîtiyê leqayê heman demê tê. Enedol û Tirkîti ku heya duh tu vegotineke wê ya taybet tunebû heta bi cahilî û bi paşvemayînê re dihat sûcdarkirin piştî nîvê dawîn ê sedsala 19. Ji nû ve tê kişf kirin û qedr û qîmeteke mezin tê dayîn. Em difikirin ku Şemseddîn Samiyê di nivisên xwe de hewayaya siyasî ya dema xwe pir baş daye der; tarîfa wî ya Enedolê jî gotinên me piştras dike:

Gelê Enedolê [Anatolie]- Gelê Enedolê ji heşt milyon zêdetir e. Ji wana nêzî nîv milyon File ye, hejmareke biçûk Yehûdî û yên din bi giştî Misilman in. Ji aliyê nijad jî Fileyên ku li girava û li hin lengergehê bezirganiyê wekî bajarê Îzmîrê dimînin Rûm in. Ên mayî ji tevlihevbûn û kelijina qawmên kevin ê niştecih û Tirk û Tirkmanên ku di dema fethên Selçûkî û Osmaniyan de ji aliyên Bakurê Asya ve hatine ve pêk hatine. Ew bi aliyê ziman û wech dişibîne kalikên xwe yên ku cih feth dikirin û qewmên din têk dibirin. Ew ji zimanên Turanî, bi zimanê Tirkî dipeyivin lê ji aliyê beden ve ji nijadên Qafqas in. Ev qewmê asîl ku ji bo ku ji Tirkên Turkistan û Tataristan bê cudakirin wekî Tirkên Rojava tê binavkirin û bi navê Osmanî pesnê xwe didin ev qewme ku welatê wan ê eslî Enedol e, ev herêma spehî tenê ji Tirka

pêk tê. Ji ber ku ji xeynî Fileyên ku bi eslê xwe Rûm in, Fileyên din ê Enedolê tenê ji aliyê olê ve ji Misilmanan cudane. Wekî din ji aliyê ziman û nijad ve tu cudahiya wan ji Misilmanan tune. Ji ber vê wekî "Fileyên Tirk" karin bèn binavkirin.

Her çiqas hejmara van kême jî be li gor me dîsa wekî Tirk karin bèn qabûl kirin. Ji xeynî Rûmên ku li girava û li hin lengergehên dijîn, li Enedolê wekî ne Tirk tenê li seriyê rojhilata bakûr [li ber Bahra Reş] li sencaxa Lazistan a wilayeta Trabzonê hejmareke kême gelê Laz heye ku ji qewmên Qafqasya tê hesabandin. Hem gelê Laz hem jî gelê Çerkezê ku bi dû re koçkirine û li Enedolê belawelane roj bi roj dibin Tirk û zimanê dayika xwe jî bîr dikin. Yehûdî jî hejmara wan kême e û li hin bajarokê mezin dijîn. Ew hemû bi Tirkî dizanin û ji ber ku ji Îspanya berdane wan Îspanî jî hê jibîr nekirine (*Kamûs-ül-a'lam*, berg 1, r. 396-397).

Ji vê jêgirtina dirêj a jorê jî tê fêm kirin ku pîvana bingeîn a Şemseddîn Samî ya cudakirina erdnîgariyê netew û zimanê tê bikaranîn e. Ango Şemseddîn Samî û cihana ramanê wî di bin tesira îdeolojiya neteweperastiya demê de maye. Di vê xalê de tiştê balkêş ew e ku aliyê Tirkîtiya Enedolê derxistiye pêş lê belê li ser xala mislimaniyê nesekiniye. Di heman demê de ku politikayên Abdulhamîdê II. yê panîslamîzmê bê hesabandin, nîrxandina Şemseddîn Samî ya di derheqê Çerkes û Lazan de ku qet aliyê wan ê mislimantiyê dernaxe pêş pir balkêş e. Bi vê yekê ve girêdayî xeynî Rûmên li girav û li kêleka behran rûdinên, Fileyên ku di hundirê Enedolê de (tê hesabandin ku bi Tirkî dipeyivin) rûdinên wekî 'Fileyên Tirk' tèn terîfkirin ku ev jî nêrîna wî ya nijadî û hewldana wî ya ku dixwaze Enedolê Tirk nîşan bide ye.

Di vê xalê de tiştê herî watedar ew e ku Samî "Tirkîtiyê" bi axivandina Tirkî re wekhev kiriyê, ango pîvana Tirkbûnê bi zanîna "zimanê fermî" yê dewletê ve girê daye. Dîsa di derheqê dirûvqirtina Tirkîtiya li Enedolê de dibêje ku bi saya kelijandina gelên kevnare yên li vê erdnîgariyê dijîn û Tirk û Tirkmenên ku ji Bakûrê Asyayê hatine Tirkîtiya Enedolê ava bûye. Bi heman mantiqê tevdigere û dibêje ku Rûm û Ermenên ku di hundirê Enedolê de dijîn zimanê wan ê zikmakî Tirkî ye, lê belê di demên dawî de bi meseleyên Rûmîti û Ermenîtiyê ku qet têtikiya wan pê tune girtine û bi xemgîni tîne ziman ku ji ber vê sedemê di nava wan de jibîrkirina Tirkî dest pê kiriyê. Dîsa bi awayeke balkêş di derheqê cudabûna mezhebî ango girêdayî ya wan a dêra Ermenan an jî Rûman de dibêje ku ev tişt nayê wateya ku bav û kalên wan Rûm an Ermenî ne û îdia dike ku eslê wan Tirk e û zimanê wan ê zikmakî Tirkî ye.

Wekhevkirina Şemseddîn Samî ya Tirkîti û Enedolê ku Enedolê wekî welatê Tirkan nîşan dide hetta nêrîna wî ya ku kesê ne Tirk in jî wek Tirk didê xuyakirin, bi siyaseta Osmanîyan ya wê demê, ku Tirkîti hema hema bûbû rêbaza bingehîn ve girêdayiye. Bi eşkerekirina "Üç Tarz-ı Siyaset" ya ji aliyê Yusuf Akçura ve hatibû nivisandin pê ve "Tirkîti" dibe politikaya bingehîn ya leşker û burokratên Osmanî yê ku dixwazin dewletê xelas bikin. Ev politikaya ku gav bi gav bi pêş dikeve xwe bi awayê herî xwerû di kirinên navbera salên 1913-1918'an de ku Îttihatçî hemû hefsar kiribûn destê xwe û piştî Lozanê ku Cumhuriyet ava bûbû dide xuya kirin. Dê dewlet were xelas kirin, dibe ku dewleteke nû bê ava kirin. Nifûsa ku vê dewleta nû xwe li ser ava bike divê ji etnîsîteya Tirk be û divê ji kesên ku Tirkî dipeyivin pêk bê. Di heman demê de ji ber wê dewleta ku bê avakirin, piştî xwe bide erdnîgariya Enedolê, li vir avakirina serdestbûna Tirkîtiyê peywira yekemin e. Di vê dema avakirina "netewa Tirkîti" de tê zanîn ku li

Enedolê pir hindik kes xwe Tirk didîtin. Hetta di vê mijarê de gelek gelek anekdotên di dema Cumhuriyetê de em dikarin di romanên Yakup Kadri û di hin çavkaniyên din de jî bibînin.²⁰

Mehmet Emîn (Yurdakul) ê ku wekî damezîrênerê edebiyata netewîbûna Tirk ya nû tê hesibandin di helbesta xwe ya "Anadolu'da Bir Ses yahut Cenge Giderken (Li Enedolê Dengê an Çûyîna Cengê)" ku di sala 1897 de tê weşandin, ji aliyê nîşandayîna pêşveçûna di rîya ku me li jor xêz kiribû û kirpandina wî ya Enedolê û Tirkîtiyê gelek baldar e. Mehmet Emîn di helbesta xwe de rasterast wiha dinivîsîne: "Ez Tirkek im, ola min cinsê min gewre ye / Dilê min derûna min agir û pêt / Yê însan be koleyê welatê xwe ye / Lawê Tirk li malê nasekine, diçim" (Yıldız 2007, 68). Di helbesta ku di sernivîsa wê de Enedolê heye, mezinkirina helbestvan a Tirk û Tirkîtiyê dide xuyakirin ku wateyên ku li têgiha Tirk dihat barkirin hatiye guherîn û wekî berê di wateyê neyînî de nayê bikaranîn. Berê wekî "Etrak-i bî idrak" ango "Tirkên bê îdraq" dihatin biçûkxistin lê niha êdî bi rengdêrên wekî gewre, mezin tîn terîf kirin û bûye nasnameyê ku lê xwedî derketî. Heman tişt em dikarin ji bo Enedolê jî bêjin: Heya sedsala 19. ji bo Osmaniyan wekî cihek taybet nedihat dîtin. Lê belê konjoktura

20 Karakterê sereke yê berhema Yakup Kadri Karaosmanoğlu yê bi navê *Jaban* (Bijan) Ahmed Cemal, efsenekê di herba parvekirin a I. de milê xwe wenda kiriye. Ahmed Cemal ku "rewşenbîreke" perwerdehiyê baş ditiye, piştî herbê diçe gundekî Enedolê û rastiya ku derdikeve hemberê wî, wî diheyirîne. Ahmed Cemalê ku di ragihandina bi gumdiyan re zahmetî kişandiye hinek axaftinê wan wiha ne:

-Mirov heke Tirk be çawa piştgiriya Mistefa Kemal nake?

-Begê min em ne Tirk in.

-Ya hûn çi ne.

-Em eîhemdûlillâh misilman in! (Karaosmanoğlu, 1987, 181).

siyasî, Enedolê ji bo Tirkan kir "niştîmandayika dawî (Dîsa li ser vê têngihê dikarin fikir bikin)" (Jongerden, 2008, 270).

Tirkiya Dê di Enedolê de Bijî? An Nejî?

Ji aliyê Îttihatçiyên ve bigumanî di sala 1914'an de bi vê sernivîsê pirtûkek çap bûye. Em ê vê pirtûka ku rewşa psikolojiya Îttihatçiyên ya wê demê, roj bi roj diyarbûna politikayên wan ê Tirkîtiyê û di pêşerojê de teheyûla civakekê çawa dikin gelek eşkere dide berçavan wekî ku avakirina TC yê ji wê rojê agahî dide li jêrê binirxînin. Lê belê, berî ku em vê pirtûkê binirxînin wê dema ku li Osmaniyan bi her awayî şikestinek mezin çêkirîye divê em bi kûrtasî li serê nixandinek bikin. Sala 1913'an li kêleka ku Îttihatçiyên êriş bi ser Bab-1 Aliyê de biribûn û hemû desthilatdarî bi dest xistibûn, bûbû saleke ku xeynî Trakyayê Osmaniyan hemû axa Rûmeliyê winda kiribûn. Di 6 salê di navbera 1908 û 1914'an de Dewleta Osmaniyan piştî şerên Balkanan û Trablûsgarbê ji 3 milyon kîlometrekare axa xwe 1.1 milyon kîlometrekare winda kiribû. Windakirina Rûmeliyê ku dilê Împaratoriye bû bi bijarteyên Îttihatçiyên re ku zayîna piraniyên wan Rûmelî bû şikestineke mezin çêkiribû. Li kêleka vî tiştî mecbûrîti bi spartina navenda Osmaniyan ber bi Enedolê ve çêkir. Enedola ku bi salan hatiye pişt guh kirin, bi awayeke hêztir ji bo navenda Tirkîtiyê hatiye honandin û wekî welateke jibîrkirî hatiye xiyal kirin. Bi axa hatiye windakirin re ji 24 milyon welatiyên Osmaniyan piraniyê wan ne Tirk 5 milyon kes veqetiyaye ev yek jî bûye sedema ku Tirk di Împaratoriye de bibin xwedî rêjeya herî zêde (Dündar, 2001, 31).

Niha heke em werin ser pirtûka²¹ ku me sernivîsa wê li jor

21 Ji Meseleyên Konferansa Londrayê: Li Enedolê Tirkiye dê bijî an nejî? sala weşana wê nediyar e. Hawê ku qala konferansa Londrayê ku piştî şerê yekem yê balkanê dîke dibe ku berî Şerê I. yê Parvekirinê hatibe nivîsandin.

bikaranîbû, pirtûk Dewleta Osmaniyan²² di bin pênc serenivîsê de bi dorfirehî rexne dike û dibêje ku Osmanî temenê xwe tije kiriye û derpêş dike ku divê êdî li Enedolê Tirkiyeyê nû bê damezirandin. Tirkiyeya nû ji mîrasa Osmaniyan tiştê ku xwe jê biparêze, ev in: 1. Divê ji xeynî Tirkan kesên din tevî rêvebirînê nebin (divê ev tişt bi dawî bibe) 2. Meseleya mêtîngêhê (Texrîbata wê neqediyaye, pêwistî bi hêzê heye) 3. Navê Osmanî (Divê navê wê bê jibîr kirin û ji holê were rakirin.) 4. Wêje, edebiyat, ziman (Edebiyata Osmanî bûye sedema qelsbûna edebiyata Tirkî, Tirkî hatiye texrîb kirin.) 5. Perwerdehiya wekî Ereban (Mirovan cahil dihêle, Tirkan di bin îstîlaya Îslamê de dihêle). Çareserî ne ji yekîtiya nijadên cûr be cûr e, çareserî avabûna "nijada dîrokî" ye çareserî "nijada sereke" ye ango divê hukumeteke bi tenê ji nav nijadan ji Tirkan bê ava kirin (Mool, 2009, 15-35).

Nivîskar piştî pêwistiya hukumeteke (dewleteke) nû bi vî awayî tîne ziman pişt re li ser axa ku dê li serê ava bibe ango li ser terîfkirina

Jêgirtinên ku me ji vê pirtûkê girtiyê wergera İsmail Demirci ya ku di 2009'an de hatiye weşandin. Me du nusxayê orjînal yê vê pirtûkê ji Pirtûkxaneyê Ataturk ya Stenbolê girt li serê vekoliya û bi wergera İsmail Demirci re rûberî hev kir. Bi pirayî wekî orjînalê wê hatiye wergerandin lê belê di rûpela 123 ya nusxaya orjînal de nexşeya ku bi navê Enedolê re navê Kurdistanê jî dide di wergerê de cih nestandîye. Di derheqê nivîskar de tu agahî tune, ihtimalek mezin dibe ku navek sexte be. Heta dibe ku Habil Ademê ku navê wî di pirtûkê de wekî wergervan derbas dibe jî amade kiribe. Habil Ademê ku demekî di muduriyeta ewlehiyê de dixebite tê gotin ku navê wî yê rastîn Nacî İsmail Pelister e û tê zanîn ku berhemen bi vî awayî amade kiriye. Bi taybetî jî di dema Şerê Parvekirinê yê I. de bi pirtûka di bin banê Aşair ve Muhacirîn Mûdûriyet-i Umûmîyesi de ku di derheqê kêmnetewan, koçberî û asimilasyonê de nivîsandîye alikariyek mezin ya îdeolojîk daye İttihatçıyan. (Ji bo agahiya zêdetir binêre: Akpınar, 2004, 331-339; Şahin-Akyol, 1994; Nesimi, 1977).

22 Di pirtûkê de ji şûna dewletê ve hukumet hatiye bi kar anîn, lê belê peyva hukumetê di zimanê Osmanî de di şûna dewletê de jî tê bi kar anîn û livir jî ji ber di wateya dewletê de hatiye bikaranîn me ev çêtir dît.

Enedolê disekine. Di pirtûkê de Enedol ji çar beşan peyda dibin: Ev, Herêma Behra Spî, Navend, Rojhilat û Bařûrojhilat in (2009, 37). Pir balkêř e ku erdnîgariya tê terîf kirin û sînorên Mîsak-ı Milliya di 1920'an de tê îlan kirin hema bêje wekhev e. Dema li ser beşa Rojhilatê disekine qala Ermenistan û Kurdistanê jî dike. Tiřtên di derheqê Kurdistanê de tê gotin ev in: "Beşa Rojhilatê²³ ku jê re dibêjin Kurdistan bikaranîna vî navî qet nerast e. Ji ber ku Kurdistana kevin di nava Rusya, Îran û Tirkiyê de hatiye parvekirin ji bo beşa Tirkiyê bi tenê bikaranîna Kurdistanê ji aliyê rastiye dîrokî nerewa ye" (2009, 53) Yanê demeke ku peyva Kurdistanê hem di burokrasiya Osmanî de hem jî di nava gel de pir bi hêsanî tê bikaranîn, "rast e navekî weha heye lê belê ji sedemên dîrokî pêket nîne" mirov bêje eşkere daxwaza înkarkirina Kurdistanê ye. Pir watedar e ku sedema berpêřkirina vî tiştî jî parvebûna Kurdistanê hatiya nîşandan.

Nivîskarê ku dixwaze Dewleta Osmanî li gora dema xwe veguhere netew-dewlet bûnê, piştî sînorên Enedolê weha xêz dike, xala dawîn datîne:

Welatê ku bi navê Tirkiya tê gotin tenê ji vana pêk tê. Piştî vê yekê Tirkiyeya mêtîngêh tê ji wê re dibêjin Hükûmeta Osmanî: Ji herêmên Erebaştan, Iraq, Sûriye û Yemenê pêk tê. Ev jî ne mijarê xebata me ye. Kesên ku dê behsa Hükûmeta Osmanîyan bike bila li ser vê beřê lêbikole û bixebite.

Mirovên Enedolê ku me li gora beřên erdnîgariyê lêkoland divê em bi giştî kesayeta wê diyar bikin. —Enedol çi ye? — Enedol Tirk e. —Tirk kî ye? — Tirk kesayeteke ku hê pêřveçûna xwe neqedandîye... Navenda giştî ya hêz û karînê li

23 Di orjînalê pirtûkê de bi řařî şûna Mintîqa Rojhilatê Mintîqa Rojava hatiye nivîsandin û ev çend caran hatiye dubare kirin, ev jî bal dikiřîne.

Enedolê ye. Ev tişt li vir pir zêde heye û ji xeynî cahiliya rêvebirinê pê ve tu nexweşiyêke wê tune. Bi perwerdehiyê dikare were hilanîn. Ango pêwistî bi Tirkekî xwedî îdraq û femê heye ku dikaribe cardin Tirkîtiyê çoş û geş bike (2009, 66-67).

Nivîskar piştî li Kurdistanê zêdebûna nifûsan, Tirkan ji ya Kurdan bi hejmaran îspat dike, Kurdan wekî hov û derveyê şaristaniyê teswîr dike û wan dişibîne berhemên entîqa yê ku "Muzeyên Îngilîzan didagire" (2009,62). Piştî ku Kurd wekî derveyê-dirokê tên kot kirin, para Ermenan û Rûman jî dibe tehdîtîkirin. Çalakbûna Rûm û Ermenan ya di jiyana aborî û bazirganiyê di gelek cihên pirtûkê de wekî pirsgrêkê tê şîrove kirin. Van hevokên sawdar yê di derheqê wan de gelek tiştan tîne bîra mirov.

Lewra piraniyêke bi van her du qewman ve girêdayî tune. Her çawa bûbe mîqtarek Fileyên ku di nava piraniya Tirkan de mane û piştî Tirkan dikarin bijîn an jî mecbûr in ku ji vê parzemînê derkevin. Piştî vê şûn ve ev ne gengaz e. Lewra Tirk dema hebûna xwe ya fiilî îlan bike û piştî ji bo armanca xwe ya Enedolê bixebite Li hember nifûsa Ermenan û Rûman bêelege namînin! Bi taybetî li hemberî serhildaneke Rûman heye ku bi bêînsafî bersiv bide. Ya rastî bersivdayîn tiştêkî xwezayî û mecbûriye... Ermenî bi serê xwe nikarin hewla cudabûnê bikin û ew ê nexwazin hewl bidin. Ji bo êş û kulên serhildanên têkçuyî dubarenekin û divê talukeyên jiyandina li axêke ku dê tu car nikaribin piraniya netewî avabikin, pêwist e neyê ji bîrkirin (2009, 105-106).

Nemimkûn e dema ku mirov pêşdîtînen vê pirtûka ku buyerên di peşerojê de biqewimin bixwîne û neheyire. Hîskirina ku mirov ji xwe dawîya çîrokê dizane di dilê mirov de bêjî nebêjî çêdibe.

Îtihatçı ji bo pêkanîna van planên xwe şerê parvekirinê ye yekemîn wekî fersendeke zêrîn nixandin. Pêşî ji bo xwe di Enedolê de qewî bikin ji bo vir ji xwe re bikin wek welatê bavûkalan, dest bi Tirkkirina Enedolê û Kurdistanê kirine. Ji bo di vê armanca xwe de bi ser bikevin ji paqijkirina etnîkî heta her sepanên "endezyariya demogafik" paş nemane. Di serê pêşî de "Felaketa mezin" ya Ermenan ku wan ji vê axê kiriye tê jiyandin. Paşê dagirkeriya Rûsan ya Rojhilatê sedem tê nişandin û koçberkirina Kurdan bi misogerî li Enedolê tê fikirandin û vê riya ku vegera wî tune ye vê riya mirinê tê rojevê (Binêrin: Dinç, 2009, 211-238). Ji bo politikayên Tirkkirina Enedol û Kurdistanê Misilmanên ne Tirk û hemû xeyrî-mislîman ji cih û warên wan dikin û wan bi darê zorê derdixin riya mirinê. Deftera Talat Paşa ya reş an jî *Talat Paşa'nın Evrak-i Metrûkesi* ya wî (evrakên ku li dû wî ma ye.) di rastiya xwe de kurtasiya vê dîroka bi xwîn û endezyariya demografîk e ku esasê wê Tirkkirina Enedolê ye (Bardakçı, 2008).

Di sala 1918'an de her çiqas Dewleta Osmanî di şer de têkçûbe jî di warê politikayên Tirkkirinê de ku me li jor qal kiribû, gelek rê hatibû ajotin. Piştî şerê parvekirinê ji bo têkoşinek hevpar li hemberî dagirkeran bê avakirin û ji bo bi Kurdan re cardin îtifaqek bê çêkirin û zimanekî ku hemû "ûnsûrên" Misilman şamil bike, dikeve dewrê. Lê belê di bin de heman politikayên Tirkîtiyê tê meşandin. Rûmên ku li kêleka Behra Reş rudinên bi rê û dirbên cûr tîn mecburkirin ku ji wan deran birevin. Ermenên ku piştî "Tehcîr"ê dixwazin vegerin, riya wan tê girtin. Piştî Peymana Lozanê bi hezaran Rûmê Enedolê tîn mubadele kirin û di şûna wan de Tirkên ku ji Yewnenistanê hatine tîn bicihkirin. Piştî ku komar tê avakirin jî heman sepan didomin û dixwazin bi saya Mihacirên ji Qafqas û Balkanan tîn Tirkkirina Enedolê û Kurdistanê bidomînin.

Êdî dema firehkirina sînorên Enedolê ku Kurdistanê jî bigre hundirê xwe û jibîrkirina navên Kurd û Kurdistanê ji dîrok û ji hişan pêk hatibû. Ya rastî eve ku pêvajoyeke ku di carekê de destpêkiriye nîn e. Gelek delîlên ku hê ji berê ve xebatên bi vî awayî hatine meşandin hene. Hê di dema desthilatdariya Îttihat û Terakkiyê de, pirtûkên Kurdî tîn berhevkin, di weşan û belavkirina wan de zehmetî tê derxistin (Dündar, 2008, 405) sazîyên bi navê Kurdî hatine avakirin, tîn qedexekirin (Bilir-Bozkurt, 2008, 13-42). Ev sepanên ku îro pir tîn zanîn in. Lê belê heta avakirina komar û makezagona 1924'a tu belgeyek û helwesteke ku navê Kurd û Kurdistanê bi fermiyetî qedexe bike di destê me de tune. Di demeke pir dereng de, di dema TBMM ya yekemîn de bikaranîna gotina mebûsê Kurdistanê û dema İsmet İnönü ji bo peymanê diçe Lozanê gotina wî ya ku em ji bo Kurd û Tirkên li vir in, rewşên ku îro pir tê zimên in.

Di girtenameyên TBMM de û di girteyên runiştinên weşarî de gelek belgeyên ku fikrên me yên di derheqê vê mijarê de îspat bike hene. Kerem bikin mînakek: Dîrok 22 Rezber 1922, Di rûniştandina bidizîka ya TBMM de di derheqê fermandarê eniya El-cezîrê Nihad Paşa de nîqaşek tê kirin. Nihad Paşayê ku dema li El-cezîreyê peywirdar e ji ber ku hêza xwe di riya nebaş de bikaraniye û karên derveyê qanûnî kiriye, ji peywirê tê vekişandin di parastina xwe ya dirêj de di derheqê Kurd û Kurdistanê de nîrxandinên berfireh dike. Nihad Paşa herêma El-cezîreyê û bergehên berpirsiyariya xwe weha terîf dike: "Wextê bi berpirsiyariya leşkerî û siyasî ya erdê eniya El-cezîreyê ku ji xeynî wîlayeta Erziromê û ji qismek wîlayeta Wanê, erdê Kurdistanê gişî digire nav xwe, hatim Diyarbekirê ku weke biryergah hatiye hesibandin..." Ango herêma ku El-cezîre tê binavkirin tîne ziman ku bi rastî Kurdistan e. Girteya ku agahdariya peywira wî dide nîşandan û di binî de

îmzeyâ " Reysê meclisa mezin ya milletê Qazî Mistefa Kemal" heye 27.6.1337 (27 Tebax 1921) di nav girteyên van nîqaşan de cih digirin. Di vê fermanê de M. Kemal ji Nihad Paşa re "Siyaseta Kurdistanê dê bi destê Femandariya El-cezîrê bê meşandin" dibêje û ji bo " Di Kurdistanê de li hember lihevkirina Kurdan sekinandin û hino hino avakirina rêvebirinên herêmî û bi vê sayê girêdayina wan a ji bo me ava kirin" tê peywirdar kirin. Nihad Paşa her çiqas li hember sucdariyan bi tundî jî xwe biparêze bi taybet rexne û bertekên mebûsên Kurd xwe didin nîşandan. Yek ji wan kesên ku bertekên tund nîşan dane mebûsê Siwêrekê Lûtfî Beg e. Lûtfî beg di cihêkî axaftina xwe de weha xîtabê meclisê dike: "Gelî efendiyan, îro ez Mebûsê Kurdistanê me, ez di derheqê Kurdistanê de nêrînekê bi vî awayî napejirînim..." (Girteyên rûniştandinên veşartî yê TBMM, berg 3, r. 550-574, 22 Rezber 1922).

Kurdistan: Erdnîgariyeke Înkare

Navê Kurdistanê bi sedan sal e ji bo erdnigariya ku Kurd lê dijîn wekî navekî dîrokî hebûna xwe domandiye. Di der dora hezar salî de ye ku em di çavkaniyên nivîskî de leqayê Kurdistanê (Özoğlu, 2005, 38) dibin. Navê Kurdistanê heya 1925an di nav burokasî û belgeyên fermî de eşkere hatiye bikaranîn. Kurdistan ku li sinorê Enebolê ye û ev sînor bi pêşnûmayî xeta ku ava Rûbara Feratê derbas dibe tê qebûl kirin di 1925'an de wekî navê Kurd bi xwe ku tê înkarkirinê Kurdistan jî li hember operasyonên tunekirinê, ku em li ser ruyê cîhanê pir zor dikarin leqayê werin dûçar dimîne. Enebol û Kurdistan her çiqas li kêleka hev û di sînorên hev de bin û ji ber vê yekê hin taybetiyên wekhev bi hewînin jî di alî xweza, erdnîgarî, dîrok û demografîk ve ji hev diqetin û du erdnîgariyên dîrokî yê cuda ne. Di demên dawî yê Osmanîyan de em dibînin ku bi navê Kurdistanê re Osmanlı Vilayât-ı Şarkîyyesi (Wilayetên Osmanî yên Rojhilat) an jî bi tenê Vilayât-ı şarkîye (Wilayetên

Roajhilar) hatiye bikaranîn. Piştî derbasbûna Cumhuriyetê em dibînin ku ev gotin jî ji holê rabûye, di şûna wê de serê pêşîn bi tenê Şerq an jî Rojhilat, bi derbasbûna demê re jî Rojhilata Enedolê an jî Başurrojhilata Enedolê hatiye gotin.²⁴

Dîroknas Andrew Mango ku wekî dostê Tirkan tê nasîn di gotara xwe ya bi navê "Atatürk and Kurd (Atatürk û Kurd)" de dibêje ku "îdeolojiya ku dirûvdana politikayên Komara Tirkîyê li hember hemwelatîyê xwe Kurdan digihîje beriya Atatürk. Alikariya wî ya esasî ew e ku di dema şerê serxwebûnê de pirsgerêka Kurd bi awayeke serkeftî rêvebiriye. Piştî vê dor hatibû ser avakirina netew-dewleteke modern" (Mango, 1999). Yanê dibêje ku komara nû li gora mîrata îttihatîyan ya îdeolojiya netewperestî polîtîkayên Kurd û Kurdistanê birêvebirine. Ango siyaseta tunekirin û înkarkirinê ya piştî 1924'an li gora vê îdeolojî û projeyê hatiye ava kirin. Pêkhatina "Serhildanên Kurdan" yê piştî avabûna komarê ne tesadufek e ku piştî vê salê çê bûne. Gelo çi sedem hebûn ku di navbera salên 1919-1923'an de "têkiliyên bi awayeke serkeftî hatibûn meşandin" di carekê de xera bûn, di bingeha van serhildanan de çi sedem hebûn? Serhildana Şex Seîd ku tê qebûl kirin di dema xwe de serhidana herî mezin ya Kurdan bûye. Rêxistina Azadî ku amadekarê Serhildana Şex Seîd e, di bernameya xwe de 11 sedemên serhildanê dide nîşandan, di xala yekemîn de "koçberkirina Kurdan a hundirê Enedolê û li Kurdistanê bicihkirina koçberên Tirk" di xala çaremîn de "derxistina navê Kurdistanê ji hemû pirtûkên perwerdehiyê û guhertina navên erdnîgariya Kurdistanê roj bi roj bi navê Tirkî" sedem tînan nîşandan (Olson,

24 Biryara cudahiyan herêmî ya îro ya erdnîgariya Tirkîyê kongreya ku di sala 1941'ê bi navê "Birinci Türk Coğrafya Kongresi" çê dibe de tê standin. (Binêrin: Yiğit Ali "Geçmişten Günümüze Türkiye'yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları Yapılması gerekenler" <http://web.sakarya.edu.tr/~ayigit/ESERLER/TRbolgeayirm.pdf>.)

1992,74-75). Ya rastî ev amadehî nîşaneya ketina demeke nû ye û ev dide xwuya kirin ku ev nîşaneya aciziyeke mezin e. Lewra di demeke kin de derdikeve holê ku Kurd di vê aciziya xwe de ne neheq in.

Di sala 1925'a de plana binav û deng "Şark Islahat Planı" ku bi armanca Kurd û Kurdistanê ji dîrokê hilde, xistine dewrê (Yıldız, 2007, 245-248). Li gora vê plana ku leşker, sivil hemû berpirsiyarên dewletê yê qadên bilind bi hevre amade kirine, axaftina Kurdî tê qedexe kirin û li ser politikayên Tirkkirinê lihevkirineke xurt nîşan dide. Bi vî planê re paralel di heman salê de em leqayê sepanek din di daxuyaniyekê Wekaleta Maarîfê de tîn. Di 8 Berfenbera 1925'an de Wekaleta Maaarîfê ango Wezaretê perwerdehiyê bi navê "Tevgerên ku dixwazin yekîtiya Tirk parçe bikin" daxuyaniyekê diweşîne. Di daxuyaniyê de biryara ku "navên Kurd, Laz, Çerkes, Kurdistan, Lazîstan neyê bikaranîn û li hember bikaranîna van nava têkoşîneke bibiryar bê kirin" tê sitandin.²⁵ Navê Kurdistanê pêşî ji pirtûkan derxistin paşê bi tevayî qedexekirin, herî dawîn jî ji bo ji bîra mirovan û ji dîrokê paqij bikin ew ê bixebitin. Daxwaza tunekirina vê rastiyê dê bibe kabûsa tunebaran û dê her tim li ser komarê "Xeyaleta Kurdistanê" bigere.

Piştî 1925'a navê Kurdistanê hatiye krîmînalîze kirin û di carekî de hatiye xwestin ku wekî çavkaniya hemû xirebiyan were nîşandin. Heke îro em li ser tirsandina navê Kurdistanê bifikirin em ê bibînin ku di bingeha vê tirsê de têkoşîna bi salan û propagandayeke bi zanîn û sistematîk heye. Aliyekî têkoşîna li hemberî navê Kurdistanê bi hêzên dadî û rêveberên bi zor û zulmê têkoşiyane, aliyekî din jî sazîyên perwerdehiyê bi taybetî jî zanîngêh ji aliyê

25 www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF8F8E9074FF19B00050B809AAFBA588C3B

îdeolojîk ve bi xebatên "zanistî" têkoşiyane. Xebatên akademiya Tirkîyê bi xebatên xwe yên "zanistî"²⁶ ên ji bo ku Tirkbûna Kurdan îspat bike aliyekî giring ê vê xebatê ava dike. Ji aliyekî ve li ser îspatkirina Tirkbûna Kurdan hatiye xebitandin ji aliyekî ve xwestine ku Kurdan wekî nezan, çiyayî û derveyî şaristaniyê nîşan bidin. Ev îmajê Kurdan cardin cardin hatiye avakirin û bi saya vê imajê xwestîne ku bingeha meşrûiyeta serdestiya xwe avabikin û xwestine ku mafdariyekê ji bo pergala tunehesibandin û îmhakirinê re çê bikin. Em ê gotinê li vir pîr dirêj nekin lê belê du nimuneyên ji xebatên nû yê têkoşîna li ser navê Kurdistanê tê çekirin em ê binêrin.

Nimuneya pêşîn ya ku em ê li ser bisekinin, pirtûka ji alî Prof. Dr. Tuncer Baykara ve hatiye amadekirin û ji alî Enstituya Lêkolînê Çanda Tirk (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) ve hatiye weşandin pirtûka bi navê *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* (Destpêka a Erdnigariya Enebolê ya Dîrokî) ye. Tuncer Baykara îdîa dike ku Kurdistan navê herêma çiyayî ya "Cîbal"ê ye ku di navbera Iraq û Iranê de dimîne û ji bo vê herêmê piştî sedsala XVI'an Kurdistan hatiye gotin û dibêje ku navê Kurd "di Tirkî de ji bo Tirkên li çiyayan dijîn" tê bikaranîn (26). Piştî Baykara Kurdistanê ji erdnigariya Tirkîya îro derdixe û dibêje "Ji destpêka dagirkeriyê pê ve di Dewleta Osmaniyan de têgiheke weha tu car nehatiye bikaranîn." Li dû vê gotina xwe bi mecbûrî dibêje ku "lê belê ji bo herema çiyayî û memleketê koçeran navê Kurdistanê hatiye bikaranîn". Ji ber Baykara nikare rastiyan weşêre pişt re jî dibêje ku "Ekrad (Kurd) ku di wateya koçeran de û ji bo pirjimariyê tê bikaranîn tu taybetiyeke wan a navê welatekî deynin tune" (123-124) û mafdarî ya xwe dixwaze îspat bike. Lewra mecbûr

26 Divê mijarê de bi taybetî mirov dikare li weşanên Bi navê Türk Kültürleri yê ji alî "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü" ve hatine weşandin binêre.

dimîne ku qala eyaleta Kurdistanê ku me li jorê çarçoweya wê nivîsandibû bike. Baykara avabûna eyaleta Kurdistanê wekî dek û dolabên Ewrûpiyan ku piştî Tanzimatê li serê Osmaniyan anîne şîrove dike û dixwaze ji nav vê meselê derkeve.

Nimuneya me ya duyemîn ji demeke nêziktir e. Rewşeke pir watedar e ku ev pirtûk di 2008'a de di demeke ku meseleya Kurdîtiyê hatiye radeyeke wisa ku êdî hew dikare bê înkâr kirin de hatiye çapkirin. Pirtûka ku em ê li ser hûr bibin ya rastî di 1918'a de ji aliyê Ali Emîrî Efendi ve hatiye nivîsandin. Pirtûka bi navê *Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyyesi* ji alî du kesên xwedî payeya akademîk in Abdulkadir Yuvalı û Ahmet Halaçoğlu ve hatiye latînişekirin û bi navê *Osmanlı Doğu Vilayetleri* (Wilayetên Rojhilat ê Osmaniyan) ji nû ve hatiye çap kirin. Nivîskarên ku li pirtûkê jêrenotan zêdekirin e xwestine ku pirtûk hêsantir bê fêhm kirin. Nivîskarên ku ji bê alozî bikaranîna navê Kurdistanê di pirtûkê de aciz dibin û bi jêregotinekê dixwazin vî tiştî rave bikin:

Alî Emîrî Efendî cih bi cih di pirtûka xwe de navê Kurdistanê bikaraniye. Ji ber girîngiya vê têgihê me xwest em daxuyanîyekê bidin. Berî her tiştî divê diyar bibe ku ne di demên antîk de ne jî di erdnîgariya Îslamiyetê de em li leqayê navê Kurdistanê nayên. Ev têgih di dema Tirkên de derketiye. Têgihê Kurdistanê erdnîgariyekê ku Kurd lê dijîn nake hundirê xwe. Lewra eşîrên Kurdan ku di wê demê de bi navê Ekrad ango koçber dihatin binav kirin taybetiyeke wan a navekî li welatekî wusa bikin tunebû" (2008,38-39).

Dema ku mirov bifikire ku bîngeha zimanê înkârê ji ku û ji kîjan îdeoljîyê tê mirov mat namîne ku çima ev ziman wekî fotokopiyê di berhemên cihê de xwe dubare dike. Lê belê ku mirov bifikire ku di 2008'aa de jî înkarkirina Kurd û Kurdistanê di akademiyên Tirkîyê

de çê dibe mirov têdigihije ku înkarkirina Kurd û Kurdistanê çawa binê akademiyên Tirkîyê pûç kiriye û çawa li hember veguhêrê bendan ava dike.

Encam

Di vê xebatê de bi saya çavkaniyên arşîvê û bi alikariya belgeyên dîrokî me dît ku navê Kurdistanê navekî dîrokî ye û bi awayekî xwezayî heta demekî nêzîk jî ji bo terîfkirina erdnîgariya ku Kurd lê dijîn hatiye bikaranîn. Di 1924'a de bi înkarkirina Kurdan re li ser Kurdî û Kurdistanê pêkutî hatine avakirin û ji bo netew-dewleteke modern bê avakirin zimanê gelekî û axa ku li ser dijîn hatiye înkâr kirin. Bi berhemên heman îdeolojiyê li hemberî gelê Kurd zimanekî oryantâlîst ku Kurdan biçûk, kêr û hewcedarê bindestiyê dibîne hatiye bikaranîn. Nehatiye xwestin ku rastiya Kurd û Kurdistanê bê zanîn û ji terîfkirina wê yî bi dadwerî jî dûr sekinîne. Bikaranîna navê Kurdistanê bi cudawerî, cudaxwazî bi xayîntî û xapînerê hêzên derveyî welêt re hatiye kod kirin û bûye sedema çavkaniya tirsê. Bi vî awayî rastiyan dîrokî hatine ji bîr kirin û dane ji bîr kirin. Navê Kurdistanê ku hê îro jî perda tirsê ji ser ranabûye di zimanê dewletê de ji bo neyê bikaranîn heft teqleyê ku tê avêtin, mirov nikare bi awayekî din rave bike.

Li Tirkîyê ev zimanê înkârê hebûna xwe bidomîne jî îro di sînorên dewletên Îran û Îraqê de yekeyekî rêveberîn ya Kurdistanê an jî herêma Kurdistanê bi fermiyetî tê nasîn. Dema li Îraqê Dewleta Federe ya Kurd wekî Kurdistanê hate qebûlkirin di serî de li Tirkîyê bertekên mezin hat nîşandan, lê belê tê xuya kirin ku ev helwest hêdî hêdî normalîze dibe. Di vê dema ku Kurdên li hawirdorê Tirkîyeyê dijîn bi awayekî azad navê Kurdistanê ji bo axa xwe bi kar tînin, li hemberî vê li Tirkîyeyê qedexebûna vî navê dîrokî ku navê erdnîgariya ku Kurd bi hezar salan e lê dijîn e tiştekî ku mirov

bipejirîne nîn e. Polîtikayên înkarkirinê û bişavtinê yê 85 salan ku bi awayekî tund hatiye domandin tu encamekî bi dest nexistiye û ji niha pê ve jî divê bê zanîn ku bi polîtikayên "îdarekirinê" yê nermtir vê birînê derman nake. Serkeftina teşebusên "vebûnê" di serî de bi nêzikatiyekê ji dil û bêdidûlî pişt re jî ji cihana fikir û nirxên Kurdan re rûmet nîşandin, naskirin û qedr û qîmetdayîna Kurdan re derbas dibe. Yanê li Kurd, Kurdî û li Kurdistanê wekî tiştên ku werin tunekirinê ango bi wan re "têbikoşe" neyê nihêrtin, berevajî Kurd jî parçeyekî jiyane û dîrokê bên dîtin. Serkeftîbun bi dadwerî terîfkirina axa wan û di pejirandina wan re derbas dibe.

Namık Kemal Dinç

ÇAVKANÎ

Çavkaniyên Arşivê

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

DH.MKT. Dosya No; 1097/41, Tarih; 15. Ca. 1324.

DH.MKT. Dosya No; 2705, Tarih; 19/Z/1326.

DH.MKT. Dosya No; 2741, Tarih; 26/M/1327.

DH.MKT. Dosya No; 2899/73, Tarih; 9 Nisan 1327.

İ. DH. Dosya No; 1472, Tarih; 2/Z/1326.

HR: TO. Dosya No; 400, Tarih; 18/9/1909.

Weşanên Fermî

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC).

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi (MMZC).

TBMM Gizli Celse Zabıtları.

Ansîqlopedî û Fernheng

Şemseddin Sami (1989), *Kamûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Şemseddin Sami (1889), *Kamûs-ül-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul.

Devellioğlu, Ferit (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Malperên Înternetê

<http://daplatform.com>

<http://www.kultur.gov.tr>

<http://web.sakarya.edu.tr>

<http://tr.wikipedia.org/wiki>

Rojname û Kovar

Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi

Takvîm-i Vakayi

Toplum ve Kuram Dergisi

Toplumsal Tarih Dergisi

Middle Eastern Studies

Vesta Dergisi

Pirtûk

AKPINAR, Alişan (2004), "Bir Sahtekârlık Hikâyesi ya da Kürtlerin Asimile Edilmelerine İlk Adım", *Vesta Bihar-Havîn* 2004, hejmar-sayı. 3-4, rr. 331-339.

ALİ EMİRİ EFENDİ (2008), *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, babıali kültür yayıncılığı (bky), İstanbul.

BARDAKÇI, Murat (2008), *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAYRAK, Mehmet (2004), *Kürdoloji Belgeleri II*, Öz-Ge Yayınları, Ankara.

BİLİR, Sezen-Bozkurt, Serhat (2008), *Hînkê Zîmanê Kurdî, İlk Pratik Kürtçe Öğrenme Kitabı*, bgst Yayınları, İstanbul.

BOZARSLAN, M. Emin (1998), *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi 1908-1909*, Uppsala-Sweden.

CELİL, Celilê (2001), *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, İstanbul.

CEMİL PAŞA, Ekrem (1992), *Muhtasar Hayatım, Kemalizme Karşı*

Kürt Aydın Hareketinden Bir Yaprak, Beybun Yayınları, Ankara.

DİNÇ, Namık Kemal-Alişan Akpınar (2007), *Emir Bedirhan*, 20. Yüzyıl Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek, bgst Yayınları, İstanbul.

DİNÇ, N. Kemal (2009), "20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerind Birinci Dalga, Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi" *Toplum ve Kuram*, sayı. 1, rr. 211-238.

DÜNDAR, Fuat (2001), *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

-(2008), *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul

HAKAN, Sinan (2002), *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul.

-(2007), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul.

JONGERDEN, Joost (2008), *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, Vate Yayınevi, İstanbul.

KALMAN, M. (1995), *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nujen Yayınları, İstanbul.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1987), *Jaban*, İletişim Yayınları, İstanbul.

MALMÎSANİJ (1999), *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul.

-(2009), *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate Yayınları, İstanbul.

MOL, Cons (Tarihsiz), *Londra Konferansı'ndaki Meselelerden "Anadolu'da Türkiye" Yaşayacak mı? Yaşamayacak mı?* Mütercimi: Habil Âdem, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul.

MOOL, Johns (2009), *Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı?* Selis Kitaplar, İstanbul.

NESİMİ, Abidin (1977), *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul.

OLSON, Robert (1992), *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, Öz-Ge Yayınları, Ankara.

ÖZOĞLU, Hakan (2005), *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

ÖZTÜRK, Saygı (2007), *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul.

POULTON, Hugh (1999), *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal. Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

ŞAHİN, M.-Y. Akyol (1994), "Habil Âdem ya da Nâm-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında", *Toplumsal Tarih*, sayı. 11-12.

YILDIZ, Ahmet (2007), *Ne Mutlu Türküm Diyebilene. Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

2.1. KÜRDİSTAN EYALETİ'NİN KURULMASI ve OSMANLI DEVLET SÂLNÂMELERİNDE KÜRDİSTAN EYALETİ

1923 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları ulus-devletçi bir politika benimsemiş ve bu politika çerçevesinde, ülkedeki tüm Müslüman azınlıkları Türk olarak kabul ederek bu doğrultuda yeni bir tarih yazımı geliştirmiştir. Buna göre, tarih boyunca Kürt diye bir topluluk ve Kürdistan diye bir yer olmamıştır. Bu resmi görüş o kadar kabul görmüştür ki, bazı Osmanlı tarihçileri çıkıp, Osmanlı tarihinde Kürdistan diye bir yerden hiç bahsedilmediğini ve Kürdistan diye bir eyaletin hiç olmadığını fütursuzca ileri sürmüşlerdir. "Osmanlı tarihçileri" bile diyoruz çünkü Osmanlı tarihini başlangıç düzeyinin biraz ötesinde bilen herkes Osmanlı Devleti'nde Kürdistan diye bir bölgenin var olduğunu, bu ismin Osmanlılar zamanında coğrafi bir bölge adı olarak kullanıldığını bilir. Hemen hemen her Osmanlı vakanüvisinin kitabında; Naima'da, Evliyâ Çelebi'de, Kâtip Çelebi'de bu kullanıma rastlanılmaktadır. Buna ek olarak Osmanlı Devleti'nde 1847 yılında *Takvîm-i Vakayi'*de yayımlanan resmi bir yazıyla Kürdistan Eyaleti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Yine 19. ve 20. yüzyılda yayınlanan pek çok coğrafya kitabında Osmanlı coğrafyası tanıtılırken coğrafi bir bölge olarak Kürdistan'a da yer verilmiştir.¹

Bütün bunlara rağmen, bazı "tarihçiler" bilimsel etiğe aykırı

1 Bu konuda "Coğrafya-yi Osmâni'de Kürt ve Kürdistan" yazısına bakılabilir.

bir şekilde, daha çok güncel politik kaygılarla bu savı hâlâ dile getirmektedirler. Biz grup olarak bu çalışmayla Kürdistan Eyaleti'yle ilgili Osmanlı Devlet sâlnâmelerinde yer alan bilgileri derlemeyi ve kronolojik olarak sunmayı amaçladık. Günümüzde artık inkâr edilmesi olanaksız hale gelen bu olguya ilişkin farkındalığın artması ve bilimsel çalışmaların olmazsa olmaz koşulu olan "objektiflik" ilkesi temelinde bu olgunun incelenmesi için zemin oluşturmasını istedik.

Osmanlı Devleti'nde Kürdistan diye bir eyalet vardır ve 1847 yılında kurulmuştur. Bu noktada neden bu eyaletin daha önce kurulmadığı sorusu karşımıza çıkar. Bu sorunun yanıtı gayet açıktır: Bilindiği gibi Kürtler, Yavuz Sultan Selim döneminde Safevilere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış, dolayısıyla artık bir bakıma Osmanlı denetimini kabul etmişlerdi. Buna karşılık Yavuz Sultan Selim, bölgenin özerk olacağı konusunda söz vermiş ve sözünü tutmuştur. Gerçekten de 19. yüzyıla kadar bölgede Kürt hükümetleri ve emirlikleri varlıklarını sürdürmüşlerdi. Dolayısıyla da bölge Osmanlı Devleti'nin klasik eyalet sınıflandırmasına girmemiş, kendine özgü bir yapılanmaya tabi tutulmuştur.

Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle II. Mahmud döneminde durum değişmeye başlamıştır. Bu yüzyılda modernleşme sürecine giren Osmanlılar, klasik Osmanlı idari yapısını da modernize etmeyi, yani eyalet sistemini değiştirip merkezi yapıyı güçlendirmeyi hedeflemişlerdir. Bunun için öncelikle, 1826 yılında Anadolu Eyaleti resmen dörde bölünmüş ve bunların "mutasarrıfları olan paşaların mutedil mütesellimlerle" idare edilmelerine karar verilmiştir. Bunun ardından şu gelişmeler yaşanmıştır: 26 Kasım 1847 tarihinde Diyarbekir Vilayeti'ne bir vali

tain edilmiştir ancak 13 Aralık 1847 tarihli *Takvîm-i Vakayi'*² farklı bir durumun varlığından söz edilmektedir: Kürdistan Eyaleti. Buna göre Diyarbekir Eyaleti ile Van, Muş ve Hakkâri sancakları ve ayrıca Cizre, Botan ve Mardin kazaları, Kürdistan adlı yeni bir eyaleti teşkil etmektedir. Eyaletin merkezi olarak önce Ahlat düşünülmüş ancak sâlnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla Van, Muş ve daha uzun bir süre Diyarbekir (Amed) bu eyaletin merkezi olmuştur. Kürdistan Eyaleti 1266/1849 yılı sâlnâmesine göre Muş, Van, Hakkâri, Cizre, Diyarbekir sancaklarını içine almaktadır; fakat Hakkâri birkaç yıl sonra Van, Mardin ve Cizre'yle birlikte ayrı bir eyalet, Hakkâri Eyaleti'ni oluşturmuştur. Bir süre sonra bu eyaletin adı Van olmuştur" (Baykara, 1988: 119-115). Tabii bu süreç Osmanlılarla Kürtler arasında gerilim yaşanmasına neden olmuş; 1826–1847 yılları arasında onlarca isyan çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi ve sonuncusu Bedirhan Bey isyanıdır (Geniş bilgi için bkz. Lütüfi [Ahmed Ramiz], 2007). Bu isyanı bastıran Osmanlı Devleti, yukarıda da belirtildiği gibi Kürdistan Eyaleti'ni kurmuştur. Hatta *Takvîm-i Vakayi'*deki resmi bildiriye, bu olay "Kürdistan'ın yeniden zaptı" olarak değerlendirilmiştir.

Tarihsel olayların kendi süreçleri içinde ve güncel politik kaygılardan bağımsız olarak incelenmesi, nesnel değerlendirmelere ulaşılmasına olanak tanır. Bu çalışmada, Kürdistan Eyaleti'nin kurulduğunu gösteren resmi tebligatın yanında, Kürdistan Eyaleti'nin varlığını sürdürdüğü 1847-1868 yılları arasındaki Osmanlı devlet sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti'nin nasıl yer aldığı gösterilmeye çalışılacaktır. Eyaletin 1868 yılında hangi kaygılarla ortadan kaldırıldığı sorusu ise hâlâ cevaplanamamıştır.

2 Biz bu tarihi TTK'nın yayımlanmış olduğu tarih çevirme kılavuzunda 14 Aralık olarak bulduk.

Osmanlıca yer adlarını Latinize etmek problemlili bir iştir. Çünkü farklı şekillerde okunabilen kelime çoktur. Bu çalışmada Nuri Akbayan'ın 2001'de, Tahir Sezen'in 2006'da yayımladıkları Osmanlı yer adları sözlüklerinden ve Osmanlı idari yapısı üzerine yazılmış çeşitli makalelerden yararlanarak yer adlarını en az hata ile aktarmaya çalıştık. Yine de hata varsa elbette bize aittir. Gerektiği yerlerde köşeli parantez içinde açıklamalarda bulunduk. Okunuşundan emin olmadığımız adların yanına soru işareti koyduk.

A- Kürdistan Eyaleti'nin Kurulduğunu İlan Eden Takvîm-i Vakayi Gazetesi

5 Muharrem 1264 [14 Aralık 1847]

Resmî Tebliğât

Mukaddim ve muahhar Takvîm-i Vakayi' nüshalarında keşide-i silk sutûr-ı beyân kılındığı vechile bir müddetden berü eyâdi-i mütegalibede kalmış olan hıttâ-i Kürdistanın leh-ül-hamd ve'l minh mücerred himmet bî-hemtâ-yı hazret-i şeh-r-yârî ve satvet-i bâhire-i cenâb tâc-dâr-ı eser-i celîli olarak bu kerre yeni başdan feth ve teshîr-i mir'ât-ı teyessürde cilve-ger olmuş ve işbu muvaffakiyyet hazret-i şeh-en-şâh-i mahzâ âmme-i tebaa ve berâyâ-yı saltanat-ı seniyye haklarında ma'tûf ve rây-gân olan niyet-i âdle ve efkâr-ı hayriyye-i cenâb-ı cihân-bânî ibtigây-ı sâmisince herhalde min kibel-in Râhman zât-ı fahâmet-simât mülûk-anenin mazhar envâ'-ı füyûzat ve te'yidât buyurulduklarına delîl ve bürhân olub doğrusu dibâce-i tevârih-i ezmân olmaklığa şâyân görünmüş olduğundan hıttâ-i merkûmenin hüsn-i zâbita ve râbita-ı umûr-ı mülkiyye ve istihsâl-i menâzım-ı dâimîyesiyle te'sîs-i âsâyîş ahâlî kaziiyye-i matlûbesine bakılması yani oraların bir idâre-i mahsûsa ve müstakile tahtına konularak dirâyetli

ve vukûflu bir zâta ihâlesiyle Diyârbekir eyâleti ve Vân ve Mûş ve Hakkârî sancakları ile Cizre ve Bohtân ve Mârdîn kazâları birleşdirilüb cümlesinin bir eyâlet add ve itibâr olunması ve iş bu eyâlete Kürdistan eyâleti tesmiye kılınması iktizâ-yı hâle muvâfık ve çesbân olacağına mebnî eyâlet-i mezbûreye ol sûretle münâsib bir vâlî lede-t-teemmül Mûsul valisi atûfetlü Es'ad Paşa hazretleri dirâyet ve fatânet-i kâmile ve iffet ve istikâmet-i zâtiyye ile muttasif ve çok zamanlar ol taraflarda istihdâm buyrulmasıyla usûl ve ahvâl-i memlekete vâkif kudemâ-yı vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden olmakdan nâşi eyâlet-i cedîde-i mezkûrenin müşârün-ileyh Es'ad Paşa hazretlerine ihâlesi ve ol halde Mûsul eyâletine bir diğêrinin ta'yini tabiat-ı maslahat-ı iktizâsından olarak Belgrad muhâfızı esbak atûfetlü Vecîhî Paşa hazretleri ashâb-ı rüşd ve reviiyyet ve erbâb-ı sıdk ve istikâmetden ve hüsn-i idâre-i umûr-i mülkiyyeye vâkif zevât-ı sûtûde-simâtdan olması ve eğêrçi Mûsul eyâleti şimdiye kadar Tanzîmât-ı Hayriyyeden müstesnâ olarak idâre olunmakta ise de dâire-i tanzimatda bulunan memâlik-i hazret-i şâhâne ahâlisinin sâye-i ma'delet vâye-i hazret-i mülûk-anede mazhar oldukları menâfi' ve âsâyiş veistirâhat ve emniyyet-i kamileyi eyâlet-i merkûme ahâlisi derk ve iz'ân ederek ve bunun üss-i esâsı ma'delet olduğunu bilerek bu eyâletin dahi dâire-i nasfet bâhire-i Tanzîmât-ı Hayriyyeye idhâlini arzu ve niyâz etmekde olduklarına ve ahâlî-i merkûmenin iş bu niyâzlarına müsâade-i seniyye-i cenâb-ı şehen-şehi bî-dirîğ buyurulduğuna binâen müşârün-ileyh Vecîhî Paşa hazretleri usûl-i ma'delet-şümûl tanzîmâtın ol vechile hüsn-i te'sîs ve tensikına dahi muktedir bulunması cihetleriyle kendüsünün Mûsul valisi nasb ve ta'yin kılınması tensîb ve tasvîb berle ol bâbda isâbet-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyrulan emr ve fermân maâlî-i ünvan hazret-i hilâfet-penâhî mantûk celli üzere iktizâları icrâ kılınmıştır.

Belgenin Sadeleştirilmiş Hali

Takvîm-i Vakayî'nin bundan önceki sayılarında da yazılmış olduğu gibi, bir süreden beri zorba ellerinde kalmış olan Kürdistan ülkesinin –Allaha şükürler olsun ki– Padişahın benzersiz gayreti ve ezici gücünün eseri olarak bu kez yeni baştan ele geçirilmesi başarıyla tamamlanmıştır. Bu başarı yüce Padişahın, Osmanlı İmparatorluğu tebaa ve berâyâsının³ haklarıyla ilgili adalet niyetinin, hayırlı fikirlerinin ve yüce amaçlarının her zaman Allah tarafından feyz ve yardıma mazhar olacağına delili ve ispatıdır. Doğrusu zamanının geldiği düşünülduğünden adı geçen ülkenin idaresi, işleri ve düzeninin devamlılığıyla, güveninin tesisi ve halkın isteklerinin yerine getirilmesi yani oraların hususi ve bağımsız bir idare makamına konularak, zeki, bilgili ve olgun bir zata ihalesiyle Diyarbekir eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilip hepsinin bir eyalet sayılması ve bu eyalete Kürdistan eyaleti isminin verilmesi gösterdiği lüzumdan dolayı yerinde ve münasip görülmüştür. Bu suretle adı geçen eyalete bir vali düşünülünce Musul valisi şevketli Esad Paşa hazretleri, dirayet, zekâ, namus ve doğruluk vasıflarından dolayı ve uzun süre o taraflarda hizmet etmesi nedeniyle memleketin düzenine ve durumuna vâkıf, Osmanlı eski vezirlerinden olduğundan adı geçen yeni eyaletin Esad Paşa Hazretlerine ihalesi uygun görülmüştür. Bu durumda Musul eyaletine bir diğer valinin tayini işleyişin gereği olduğundan Belgrat eski muhafızı şevketli Vecihi Paşa hazretleri, doğru, düşünceli, halkla ilgili işleri idare etmeye vâkıf, övgüye değer zatlardan olması ve her ne kadar Musul eyaleti şimdiye kadar

3 Berâyâ: Halk, insanlar. Ancak burada tebaa ve berâyâ birlikte kullanıldığı için bu, tüm Osmanlı halkını ifade etmektedir.

Tanzimat-ı Hayriye'den⁴ ayrı olarak idare olunmakta ise de, Tanzimat dairesinde bulunan ülke halklarının, Padişahın adil koruması altında gördükleri rahat, huzur, fayda ve emniyet, adı geçen eyaletin (Musul) halkı tarafından anlaşılmış ve bunun gerçek adalet olduğunu bilerek bu eyaletin de doğruluk ve güzellik dairesi olan Tanzimat-ı Hayriye'ye dâhil olmasını arzu ve niyaz ettiklerinden adı geçen ahalinin bu isteklerine yüce Padişahımız müsaadelerini esirgemeyerek adı geçen Vecihi Paşa hazretlerinin Tanzimat'ın adaletli usulleri gereğince idareye ve düzenlemeye muktedir bulunması sebebiyle kendisinin Musul valisi olarak atanması münasip ve doğru bulunmuş, bu husus doğrultusunda yüce fikirlerin sahibi Padişahımızın emir ve fermanı üzerine lazım gelenler yapılmıştır.

B- Osmanlı Devlet Sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti

Sâlnâme sene 1264 [1848]

Sayfa 183

Bölüm: Elviye ve kazâ defteri

Diyârbekir Sancağı Kürdistan Eyaleti'nde

Sayfa 208

Mârdîn Sancağı Kürdistan Eyaleti'nde

4 Tanzimat-ı Hayriye: 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen ve Osmanlı Devleti'nde önemli değişikliklerin olmasına neden olan ferman. Bu fermanla ilk kez padişahın bazı yetkileri kısıtlanırken "Osmanlı Millet Sistemi"nde de büyük değişiklikler olmuş ve Müslümanlarla gayrimüslimlere eşit haklar tanınması gündeme gelmiştir. Ancak özellikle Arap eyaletleri ve Musul gibi bölgelerde gayrimüslimlere verilen bu hak tepkiyle karşılanmış ve bu bölgelerde Tanzimat fermanı uygulanamamıştır.

Sayfa 315

Vân Sancağı Kürdistan Eyaleti'nde

Sâlnâme sene 1265 [1849]

Sayfa 81

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyin

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Müşîr Esad Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden⁵ Mehmed Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler esâmîsil

Esâmîsi: Vân, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran

Mehmed Reşîd Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Kapucıbaşı Ahmed

Ağa

Esâmîsi Mârdîn, Zaptiye me'mûrları Kaymakamı Mîr-i mîran

Mustafa Paşa

Sayfa 86

Kapu Kethüdâları: Kürdistan, Eşref Beg (Evveli)

Sâlnâme sene 1266 [1850]

Sayfa 39

Bölüm: İlmiye

Mevleviyyet⁶: Kürdistan mahrec⁷

5 Sâniye: Osmanlı döneminde yarbaylık derecesinde mülki rütbe.

6 Mevleviyyet: mollalık, müderrislikten sonra gelen ilmiye payesi.

7 Mahrec: ilmiye sınıfında bir rütbe, paye.

Mevâlî⁸ Hindî Mollâ Hafidî Esad Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Vân

Kaza: Mûş, Nüvvâb⁹: Sıbgatullah Efendi

Kaza: Hakkârî, Nüvvâb: Kuzâtdan¹⁰ Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: İbrahim Efendi

Kaza: Diyârbekir, Nüvvâb: Mevâliden Sadeddin Efendi

Kaza: Mârdîn, Nüvvâb: Abdullah Efendi

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Bidlîsi Abdullah Efendi

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb: Müftü-zâde Seyyid Süleyman Said Efendi

Kaza: Malâtya, Nüvvâb: Mustafa Sadullah Efendi

Kaza: Besnî, Nüvvâb: Urfalu Mehmed Saim Efendi

Sayfa 45

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyin

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Müşîr Esad Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden Mehmed Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviye isimleri]

Esâmîsi: Vân, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran Reşîd Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Kapucıbaşı Ahmed Ağa

Esâmîsi: Hakkârî, Zaptiye me'mûrları: Valisi Vezir İzzed Paşa

8 Mevâlî: mevleviyyet payesine ulaşmış olan sarıklı âlimler.

9 Nüvvâb: naibler, şeriat hükümlerine göre hüküm veren kadı vekilleri.

10 kuzât: kadılar.

Esâmîsi: Mârdîn, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Kapucıbaşı
Selîm Ağa

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrlar: Kaymakamı İstabl-ı Âmire¹¹
pâyelü İbrahim Beg

Esâmîsi: Diyârbekir, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran
Ahmed Paşa

Sayfa 47

Bölüm: Kapu Kethüdâları
Kürdistan, Vân: Eşref Beg (Evvelî)

Sayfa 83

Kürdistan Eyaleti [Kürdistan Eyaleti'ne bağlı livâlar].

Livâ-ı Mûş

Mûş, Bidlîs, Hınûs Maa Tekmân, Malâzgird, Nahiye-i Bulanık Kop
maa Lîz, Nahiye-i Varto-yı Ulyâ ve Süflâ, Ahlâd, Nâhiye-i Çonkur

Livâ-ı Vân

Vân, Pârgîrî [Bârgîrî], Ağakis, Ercîş, Âdilcevâz, Gevâş maa Nevâhî,
Müküs, Şîrvî, Havâsor, Nahiye-i Vastân

Livâ-ı Hakkârî

Hakkârî maa tevâbi', İmâdiye maa tevabi', Mahmûdî nâm-ı diger
Hoşâb maa tevâbi'

Livâ-ı Cezîre

Cezîre-i Ömeriyye [Cizre], Bohtân, Hacıbehrâm, Mârdîn maa
tevâbi'

Livâ-ı Diyârbekir

Âmid nâm-ı diger Diyârbekir maa Nevâhî-i Kîkî ve Türkmân,

¹¹ İstabl-ı âmire: padişah sarayının ahır.

Karakeçi, Mahal, Metnân, Direk [Derik], Deştikûr, Behrâmki, Sâvur, Midyât, Şirvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Rıdvân, Si'ird ya İs'ird, Beşîrî, Gürdilân [Bugünkü Kurtalan], Silvân nâm-ı diger Mefârikîn [Meyyâfarikîn], Kulb, Pâdigân [Bâdigân], Hıyân [?], Göynükler, Çapâkçûr, Menşikûr, Kîh [?] maa Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân, Mihrânî maa Hazro nâm-ı diger Tercîl, Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger Pâlîma'den maa Çıska, İnöz, Reşnegân

Sâlnâme sene 1267 [1851]

Sayfa 67

Bölüm: İlmiye

Mevleviyet: Kürdistan mahrec

Mevâlî: Hindî Mollâ Hafîdî Esad Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Mûş, Nüvvâb: Sıbgatullah Efendi

Kaza: Hakkârî, Nüvvâb: Kuzâtda[n] Mehmed Emin Efendi

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: İbrahim Efendi

Kaza: Diyârbekir, Nüvvâb: Mevâlîden Sadeddin Efendi

Kaza: Mârdîn, Nüvvâb: Abdullah Efendi

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Bidlîsî Abdullah Efendi

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb: Seyyid Süleyman Said Efendi

Kaza: Malâtya, [Boş]

Sayfa 74

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyın

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Müşîr Esad Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdarı Mektûbîden Necib Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı İbrahim Beg

Esâmîsi: Diyârbekir, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran

Ahmed Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları [Burada hiçbir bilgi verilmemiştir]

Sayfa 77

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan, Vidin, Hakkârî: Eşref Beg

Sâlnâme sene 1268 [1852]

Sayfa 65

Bölüm: İlmiye

Mevleviyyet: Kürdistan mahrec

Mevâlî: Hâfız Veli Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Mûş, Nüvvâb: Sıbgatullah Efendi

Kaza: Hakkârî, Nüvvâb: Kürdistan'a mülhak olmuştur.

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: Kuzâtdan Râşid Efendi

Kaza: Mârdîn, nüvvâb: Abdullah Efendi

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Sâdık Efendi

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb Seyyid Süleyman Said Efendi

Kaza: Malâtıya, Nüvvâb: es-Seyyid Hidâyetullah Efendi

Sayfa 72

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Müşîr Abdi Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden Necib Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Kapucıbaşı

İbrahim Beg

Esâmîsi: Diyârbekir, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran

Hâmid Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Necib Efendi

Sayfa 76

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Selanik, Niş, Kürdistan, Aydın: Cemil Efendi (Mütemâyiz¹²)

Sâlnâme sene 1269 [1853]

Sayfa 66 – 67

Bölüm: İlmiye

Mevleviyyet: Kürdistan mahrec, Mevâlî: Süleyman Rüştü Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Mûş, Nüvvâb: Sıbgatullah Efendi

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: Mehmed İsmet Efendi

Kaza: Diyârbekir, Nüvvâb: Müderrisinden Mehmed Esad Efendi

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Sadık Efendi

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb: Seyyid Süleyman Said Efendi

Kaza: Malâtıya, Nüvvâb: Seyyid Hidâyetullah Efendi

12 Mütemâyiz: osmanlı döneminde albay.

Sayfa 74

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Vezir Ragıb Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden Salih Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı İstabl-i

Âmireden İbrahim Beg

Esâmîsi: Si'ird, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîrû'l-ümerâ

Kenan Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîran İshak

Paşa

Sayfa 79

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan: Aziz Efendi (Rütbe-i Sâniyye Mütemâyizi)

Sâlnâme sene 1270 [1854]

Sayfa 74

Bölüm: İlmiye

Mevleviyyet: Kürdistan mahrec, Mevâlî: Ahmed Halid Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Mûş, Nüvvâb: Sıbgatullah Efendi

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: Mehmed İsmet Efendi

Kaza: Diyârbekir, Nüvvâb: Mevâliden Mustafa Beg

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Mevâliden Esad Beg

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb: Seyyid Süleyman Said Efendi

Kaza: Malâtya, Nüvvâb: Mehmed Yümnî Efendi

Sayfa 81

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Vezir Hamdi Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdarı Sâniyeden Salih Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı İstabl-ı

Âmireden Ömer Beg

Esâmîsi: Si'ird, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Kapucıbaşı Veli

Ağa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîrû'l-ümerâ

Kenan Paşa

Sayfa 86

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan ve Rûmeli ve Cezâyir-i Bahr-ı Sefid ve Mûsul ve

Yozgad: Aziz Efendi (Sâniyye Mütemâyizi)

Sâlnâme sene 1271 [1855]

Sayfa 64

Bölüm: İlmiye

Mevleviyyet: Kürdistan mahrec, Mevâlî Abdüsselâm Efendi

[Sâlnâmedeki çizelgede Kürdistan Eyaleti'ne bağlı olarak gösterilen yerler]

Kaza: Mûsul, Nüvvâb: Hüseyin Hüsnî Efendi

Kaza: Diyârbekir, Nüvvâb: Mevâliden Mustafa Beg

Kaza: Harbût, Nüvvâb: Mevâliden Sadeddin Efendi

Kaza: Arabgîr, Nüvvâb: Ömer Rüştü Efendi

Kaza: Malâtya, Nüvvâb: Halil Hazmî[?] Efendi

Sayfa 70

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Zaptiye me'mûrları: Valisi Vezir Hamdi Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Mütemâyiz Nezhet Efendi

Elviye

Esâmîsi: Dersîm, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Said

Paşa

Esâmîsi: Si'ird, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân

Kenan Paşa

Esâmîsi: Mûş, Zaptiye me'mûrları: Kaymakamı İstabl-ı Âmire

pâyelü Şerif Ağa

Sayfa 89

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd olunur

Kazâ-hâ 27

Livâ-ı Kürdistan

Nefs-i Diyârbekir maa Kurâ-hâ-i Şark ve Garb, Huveydân, Mihrânî, Yâdegan, Citân, Deştikûr, Çapâkçûr, Kîskîn, Behrâmki, Beşîrî, Hânî, Türkmân, Hazro, Direk, Lîce, Yekrân ve tevâbi'i, Mahal, Bîhâr [Becâr ?], Genc, Ziktî, Meşnikûn [Menşikûr olmalı], Kotîk [Göynük ?], İnöd [İnör veya İnöz olmalı], Metînân, Silvân, Kulb, Bahlîk [?].

Sayfa 98

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan ve Karesî: Osman Beg (Sâniyye)

Sâlnâme sene 1272 [1856]

Sayfa 69

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Vezir İzzed Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Mütemâyizden Nezhet Efendi

[Kürdistan Eyaleti'nin elviyeleri esâmîsi]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerif: Kürdistan mevleviyetine
mülhak,

Si'ird, Kaymakamı Mîr-i mîrân Kenan Paşa

Mârdîn, Kaymakamı Mîr-i ümerâ Cemal Paşa

Sayfa 99

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd
olunur

Aded-i Kazâ-hâ 49

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 11

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye,

Nisîbin[Nusaybin], Nevâhî-i Âliyât ve Aznâvur, Bohtân,

Hacibebrâm, Midyât, Sâvur, Sürgücî, Amerkân[Ömerkan].

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şirvân,

Karakeçi, Gürdilân, Nahiye-i Dîrgül, Nâhiye-i Arûç, Nâhiye-i

Sâson, Nâhiye-i Akkîsî, Nâhiye-i Hazân [Hizân ?], Nâhiye-i

Reşnegân

Livâ-ı Diyârbekir 25

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid[Amed] maa Nevâhî-i Şark ve Garb

ve Kîkî maa Türkmân, Mahal, Metnân, Direk, Deştîkûr, Behrâmkî,

Beşîrî, Silvân nâm-ı diger Mefârîkîn, Kulb, Pâdigân, Hıyân,
Göynükler, Çapâkçûr, Menşikûr, Kih, Yahtek, Ziktî, Nâhiye-i
Hertah, Becâr, Nâhiye-i Tâvus, Huveydân, Mihrânî, Hazro
nâm-ı diger Tercil, Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger
Pâlîma'den maa Çıska, Abgevr.

Sâlnâme sene 1273 [1857]

Sayfa 68

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsi: Kürdistan

Mülkiye me'murları: Valisi Vezir İzzet Paşa

Maliye me'mûrları: Defterdârı Mütemâyizden Nezhed Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

(Diyârbekir) Kürdistan mevleviyyetine mülhak

Si'ird, Mülkiye me'murları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Kenan Paşa,

Nâibi: Muhammed Nafi Efendi

Mârdîn, Mülkiye Me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i ümerâ Cemal Paşa

Sayfa 72

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan: Rauf Bey (Rütbe-i Sâniyye Mütemâyizi)

Sayfa 80

Bölüm: Taşrada bulunan evkaf muaccelâtı müdirleri

Esâmî-i elviye: Kürdistan

Esâmî-i me'mûreyn: Sâliseden Hasan Hakkı Efendi

Sayfa 105

Bölüm: Her livânın kaç kazadan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd olunur

Aded-i Kaza-hâ 49

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 11

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye, Nisîbîn, Nevâhî-i Âliyât ve Aznâvur, Bohtân, Hacıbehrâm, Midyât, Sâvur, Sürgücî, Amerkân.

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şirvân, Karakeçi, Gürdilân, Nâhiye-i Dîrgül, Nâhiye-i Aruç, Nâhiye-i Sâson, Nâhiye-i Akkîsî, Nâhiye-i Hazân, Nâhiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 25

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb ve Kîkî maa Türkmân, Mahal, Metnân, Direk, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî, Silvân nâm-ı diger Mefârikîn, Kulb, Pâdigân, Hıyân, Göynükler, Çapâkçûr, Menşikûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Nâhiye-i Hertah, Becâr, Nâhiye-i Tâvus, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercîl, Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger Pâlîma'den maa Çıska, Abgevr

Sâlnâme sene 1274 [1858]

Sayfa 76

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Vezir Besim Paşa

Mâlîye me'mûrları: Defterdârı Mütemâyizden Salih Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyerbekir, Me'mûreyin-i şer'-i şerîf: Nâibi Müderrisinden Atâ Efendi

Si'ird, Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Kenan Paşa
Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Burada başka bir bilgi
verilmemiştir]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîrû'l-ümerâ Cemal Paşa

Sayfa 80

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan, Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd, Mûsul, İzmîd: Sâib Beg

Sayfa 88

Bölüm: Taşrada bulunan evkaf muaccelât müdürleri

Esâmî-i elviye: Kürdistan, Esâmî-i me'mûreyn: Sâliseden Hasan
Hakkı Efendi

Sayfa 113-114

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî îrâd
olunur

Kazâ-hâ adet 49

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 11

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye, Nisibîn, Nevâhî-i
Âliyât ve Aznâvur, Bohtân, Hacıbehrâm, Midyât, Sâvur, Sürgücî,
Amerkân.

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şirvân,
Karakeçi, Gürdilân, Nâhiye-i Dîrgül, Nâhiye-i Arûç, Nâhiye-i
Sâson, Nâhiye-i Akkîsî, Nâhiye-i Hazân, Nâhiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 25

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb ve Kîkî maa Türkmân, Mahal, Metnân, Direk, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî, Silvân nâm-ı diger Mefârîkîn, Kulb, Pâdigân, Hıyân, Göynükler, Çapâkçûr, Menşikûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Nâhiye-i Hertah, Becâr, Nâhiye-i Tâvus, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercil, Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger Pâlîma'den maa Çıska, Abgevr.

Sâlnâme sene 1275 [1859]

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Hacı Kâmil Paşa

Mâliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden Hamîd Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağılı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûrey-n-i şer'-i şerîf: Nâibi Müderrisînden Atâ Efendi

Si'ird, Me'mûrey-n-i şer'-i şerîf: [Burada başka bir bilgi verilmemiştir]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i ümerâ Mehmed Paşa Mârdîn, Me'mûrey-n-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâniyeden Mustafa Efendi

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Silistre, Kürdistan: Ali Beg (Mütemâyiz)

Sâlnâme sene 1276 [1860]

Bölüm: Antakya ve Şâm-i Şerîf Rûm Patriki Perityos

Metropolit: Diyârbekir, Esâmîsî: Makriyos, Sınıfları: Antakya

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Âmid ve Kürdistan

Bölüm: Vülât-ı izâm Kapu Kethüdâları

Selanik, Kürdistan, Mûsul, Rûmeli: Yusuf Cemil Efendi (Evveli sınıf-ı sânisî)

Bölüm: Taşrada bulunan me'mûreyn

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Mahmud Paşa

Mâliye me'mûrları: Defterdârı Sâniyeden Hamîd Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Müderrisinden Zeki Efendi,

Si'ird, Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîrû'l-ümerâ Mehmed Paşa

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâniyeden Mustafa Efendi

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî îrâd olunur

Kazâ-hâ aded⁴⁹

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 11

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye, Nisîbîn, Nevâhî-i Âliyât ve Aznâvur, Bohtân, Hacıbehrâm, Midyât, Sâvur, Sürgüçî, Amerkân.

Livâ-ı Si'ird [12]

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şirvân, Karakeçi, Gürdilân, Nâhiye-i Dîrgül, Nâhiye-i Arûç, Nâhiye-i Sâson, Nâhiye-i Akkîsî, Nâhiye-i Hazân, Nâhiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 25

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb ve Kîkî maa Türkmân, Mahal, Metnân, Dîrek, Deştîkûr, Behrâmki, Beşîrî, Silvân nâm-ı diger Mefârikîn, Kulb, Pâdikân, Hıyân, Göynükler, Çapâkçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Nâhiye-i Hertah, Becâr, Nâhiye-i Tâvus, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercîl,

Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger Pâlîma'den maa
Çıska, Abgevr.

Sâlnâme sene 1277 [1861]

Sayfa 79

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Vezir Ali Rızâ Paşa

Mâliye me'mûrları: Muhâsebecisi Sâliseden Süleyman Efendi
[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Müderrisinden Zeki
Efendi

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâliseden İsmâil Efendi

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi
yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i ümerâ Mehmed Nâzım
Paşa

Sayfa 84

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan: Kâmil Efendi (Mütemâyiz)

Sayfa 93

Bölüm: Antakya ve Şam-ı Şerîf Rûm Patriki Perityos

Metropolit: Diyârbekir, Esâmîsî: Makrîyos, Sınıfları: Antâkya

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Âmid ve Kürdistan

Sayfa 148 – 149

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd

olunur

Kazâ-ha aded 49

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 11

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye, Nisîbîn, Nevâhî-i Âliyât ve Aznâvur, Bohtân, Hacıbehrâm, Midyât, Sâvur, Sürgücü, Amerkân.

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şîrvân, Karakeçi, Gürdilân, Nâhiye-i Dîrgül, Nâhiye-i Arûç, Nâhiye-i Sâson, Nâhiye-i Akkîsî, Nâhiye-i Hazân, Nâhiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 25

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb ve Kikî maa Türkmân, Mahal, Metnân, Direk, Deştikür, Behrâmki, Beşîrî, Silvân nâm-ı diger Mefârikîn, Kulb, Padigân, Hıyân, Göynükler, Çapâkçûr, Menşikür, Kih, Yahtek, Ziktî, Nâhiye-i Hertah, Becâr, Nâhiye-i Tâvus, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercil, Lîce maa Atâk ve Telseme, Hânî nâm-ı diger Pâlîma'den maa Çıska, Abgevr.

Sâlnâme sene 1278 [1862]

Sayfa 79

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Vezir Ali Rıza Paşa

Mâliye me'mûrları: Muhasebecisi Sâliseden Süleyman Efendi
[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mevâliden Ahmed Ragıb Efendi

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Kenân Paşa

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâliseden İsmâil Efendi

Sayfa 84

Bölüm: Kapu Kethüdâlârı

Kürdistan: Kâmil Efendi

Sayfa 93

Bölüm: Antakya ve Şâm-ı Şerîf Rûm Patriki Perityos Efendi

Metropolit: Diyârbekir, Esâmîsi: Makriyos

Sınıfları: Antakya Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Âmid ve Kürdistan

Sayfa 96

Bölüm: Ermeni Patriki Serkis İpskapos Efendi

Unvân: Pâlo ve Kürdistan, Esâmîsi: Makrudi, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Livâ-ı Harpûtda Pâlo Kazâsı ve Gavâr Mânastırı [?]

Sayfa 149-151

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd olunur

Kazâ-hâ adedi 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 14

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye maa Nevâhî,
Nisîbîn maa Nevâhî-i Âliyât ve Bakarî ve Aznâvur ve Aşîret-i Tay,
Hacıbehrâm maa Nevâhî, Sâvur, Sürgücî, Amerkân, Halîl-begli,
İsâ-begli, Çelağa, Himse [Hıms], Bohtân, Midyât.

Livâ-ı Si'ird [15]

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf,
Şîrvân, Gürdilân, Dîrgül, Arûç, Sâson, Hazân, Zîlân, Bervârî
[Pervârî], İsbâyırın [İspâyırıt ?], Karakeçi, Nâhiye-i Akkîsî, Nahiye-i
Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 29

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb, Kîkî,
Türkmân, Mahal, Metnân, Dîrek, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî maa
Nevâhî, Silvân nâm-ı diger Mefârikîn, Kulb, Pâdikân, Hıyân,
Çapâkçûr, Menşikûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân, Mihrânî,
Hazro nâm-ı diger Tercîl, Abgevr, Nâhiye-i Bektâş, Lîce maa Atâk
ve Telseme, Pâlîma'den maa Çışka, Göynükler, Nâhiye-i Tâvus,
Nâhiye-i Hertah.

Sâlnâme sene 1279 [1863]

Safta 81

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Hâlîl Kâmil Paşa

Mâlîye me'mûrları: Muhâsebecisi Şakir Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyî-i şer'-i şerîf: Nâibi Mevâlîden Ahmed

Rağîb Efendi

Si'ird, Me'mûreyî-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâniyeden Abdi Efendi

Mârdîn, Me'mûreyî-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin ismi

yazılmamıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Istabl-ı Âmire pâyelü Ali Ağa

Sayfa 85

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Selânik, Kürdistan, Şâm-ı Şerîf: Sâib Beg

Sayfa 95

Bölüm: Antakya ve Şam-ı Şerîf Rûm Patriki Perityos Efendi

Metropolit: Diyârbekir, Esâmîsi: Makriyos

Sınıfları: Antâkya, Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Âmid ve Kürdistan

Sayfa 98

Bölüm: Ermeni Patriki [İsim yeri boş] Efendi

Unvân: Pâlo ve Kürdistan, Esâmî: Mıkırdic, Rütbe: Râhib

Livâ-ı Harputda Pâlo Kazâsı ve Gavâr Manastırı

Sayfa 156

Bölüm: Her livânın kaç kazâdan hâvî olduğu ber-vech-i atî irâd olunur

Kazâ-ha aded 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 14

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye maa Nevâhî, Nisibîn maa Nevâhî, Âliyât ve Bakarî ve Aznâvur ve Aşiret-i Tay, Hacıbehrâm maa Nevâhî, Sâvur, Sürgücî, Amerkân, Halîl-begli, İsâ-begli, Çelağa, Hımse, Bohtân, Midyât.

Livâ-ı Si'ird 15

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şirvân, Gürdilân, Dîrgül, Arûç, Sâson, Hazân, Zilân, Bervârî, İsbâyırn, Karakeçi, Nâhiye-i Akkîsî, Nahiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir 79 [29 olmalı]

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb, Kîkî, Türkmân, Mahal, Metnân, Dîrek, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî maa Nevâhî, Silvân nâm-ı diger Mefârikîn, Kulb, Pâdikân, Hıyân, Çapâkçûr, Menşikûr, Kih, Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercil, Abgevr, Nâhiye-i Bektâş, Lîce maa Atâk ve Telseme, Pâlîma'den maa Çıska, Göynükler, Nâhiye-i Tâvus, Nâhiye-i Hertah.

Sâlnâme sene 1280 [1864]

Sayfa 74

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Halil Kâmil Paşa

Mâlîye me'mûrları: Muhasebecisi Şakir Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

(Diyârbekir)

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mevâlîden Mehmed Aziz Efendi

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı sâniyeden Abdullah Efendi

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmıştır.]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Ziya Paşa

Sayfa 79

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Kürdistan, Yemen: İbrahim Ağa (İstabl-ı Âmireden)

Sayfa 108

Bölüm: Rüesâ-yı Milel-i Hamse

Unvan: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı

Esâmî: Arakel, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı ve tevâbi'i

Sayfa 109

Unvan: Kürdistan'da Mâdîn Arakelos Manastırı

Esâmî: Marderos [?], Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Mâdîn Arakelos Manastırı tevâbi'i

Sayfa 180

Kazâ-ha aded 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 14

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye maa Nevâhî, Nisîbîn maa Nevâhî, Âliyât ve Bakarî ve Aznâvur ve Aşiret[-i Tay], Hacıbehrâm maa Nevâhî, Sâvur, Sürgücî, Amerkân, Halîl-begli, İsa-begli, Çelağa, Hımse, Bohtân, Midyât.

Livâ-ı Si'ird 5 [15 olmalı]

Si'ird nâm-ı diger Is'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şırvân, Gürdilân, Dîrgül, Arûc, Sâson, Hazân, Zilân, Bervârî, İsbâyırın, Karakeçi, Nâhiye-i Akkîsî, Nahiye-i Reşnegân.

Livâ-ı Diyârbekir – 79 [29 olmalı]

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb, Kikî, Türkmân, Mahall-i Metnân, Dîrek, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî maa Nevâhî, Silvân nâm-ı diger Mefârîkîn, Kulb, Padigân, Hiyân, Çapâkçûr, Menşîkûr, Kih, Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân, Mihrân, Hazro nâm-ı diger Tercîl, Abgevr, Nâhîye-i Yektâş [Bektâş olmalı], Lîce maa Atâk ve Telseme, Pâlîma'den maa Çıska, Göynükler, Nâhîye-i Tâvus, Nâhîye-i Hertah.

Sâlnâme sene 1281 [1865], Def'a 19

Sayfa 72

Eyâlât Esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Mustafa Paşa

Mâlîye me'mûrları: Muhasebecisi Şakir Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mahrec Mevâlîsinden Aziz Efendi

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Ziya Paşa

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Sâniyeden Abdullah Efendi

Sayfa 76

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Mülhakatıyla Harpût ve Kürdistan Eyaletleri: Mustafa Beg (Sâlise)

Sayfa 110

Rüesâ-yı Milel-i Hamse

Unvan: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı

Esâmî: Arakel, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı ve tevâbi'i

Unvan: Kürdistan'da Mâdîn Arakelos Manastırı

Esâmî: Marderos [?], Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Mâdîn Arakelos Manastırı ve tevâbi'i

Sayfa 184

Kazâ-ha aded 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 14

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye maa Nevâhî, Nisîbîn maa Nevâhî, Âliyât ve Bakarî ve Aznâvur ve Aşîret-i Tay, Hacıbehrâm maa Nevâhî-i Sâvur, Sürgücî, Amerkân, Halîl-begli, İsa-begli, Çelağa, Hımse, Bohtân, Midyât.

Livâ-ı Si'ird 5 [15 olmalı]

Si'ird nâm-ı diger İs'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şîrvân, Gürdilân, Dîrgül, Aruç, Sâson, Hazân, Zilân, Bervârî, İsbâyırın, Karakeçi, Nâhiye-i Akkîsî, Nahiye-i Reşnegân

Livâ-ı Diyârbekir 79 [29 olmalı]

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb, Kikî, Türkmân, Mahall-i Metînân, Dîrek, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî maa Nevâhî-i Silvân nâm-ı diger Mefârîkîn, Kulb, Pâdikân, Hıyân, Çapâkçûr, Menşîkûr, Kih, Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân, Mihrânî, Hazro nâm-ı diger Tercîl, Abgevr, Nâhiye-i Bektâş, Lîce

maa Atâk ve Telseme, Pâlîma'den maa Çıska, Göynükler, Nâhiye-i Tâvus, Nâhiye-i Hertah.

Sâlnâme sene 1282 [1866], Def'a 20

Sayfa 71

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Mustafa Paşa

Mâlîye me'mûrları: Mütemâyiz Sa'id Beg

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

(Diyârbekir) Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mahrec Mevâlîsinden Sa'id Efendi

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Dergâh-ı Âli Kâmil Beg

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Ziya Paşa

Sayfa 75

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Mülhakatıyla Harpût ve Kürdistan Eyaletleri: Mustafa Beg (Sâlise)

Sayfa 99

Bölüm: Ruesâ-yı Milel-i Hamse

Taşralarda bulunan umûr-ı rûhâniye me'murları

Unvan: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı

Esâmî: Arakel, Rûtbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Surp Ohannes

Manastırı ve tevâbi'i

Unvan: Kürdistan'da Mâdîn Arakelos Manastırı

Esâmî: Marderos [?], Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Mâdîn
Arakelos Manastırı tevâbi'i

Sayfa 172

Kazâ-hâ aded 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Mârdîn 14

Mârdîn maa Koçhisâr, Zâho, Cezîre-i Ömeriyye maa Nevâhî,
Nisibîn maa Nevâhî-i Âliyât ve Bakarî ve Aznâvur ve Aşîret-i Tay,
Hacıbehrâm maa Nevâhî, Sâvur, Sürgüçî, Amerkân, Halîl-begli,
İsa-begli, Çelağa, Himse, Bohtân, Midyât.

Livâ-ı Si'ird 15

Si'ird nâm-ı diger İ's'ird, Rıdvân, Garzân maa Hısn-ı Keyf, Şîrvân,
Gürdilân, Dîrgül, Arûç, Sâson, Hazân, Zilân, Bervârî, İsbâyırın,
Karakeçi, Nâhiye-i Akkîsî, Nahiye-i Reşnegân

Livâ-ı Diyârbekir 29

Diyârbekir nâm-ı diger Âmid maa Nevâhî-i Şark ve Garb, Kîkî,
Türkmân, Mahall-i Metnân, Dîrek, Deştikûr, Behrâmki, Beşîrî
maa Nevâhî, Silvân nâm-ı diger Mefârîkîn, Kulb, Pâdikân,
Hıyân, Çapâkçûr, Menşikûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Becâr, Huveydân,
Mîhrânî, Hazro nâm-ı diger Tercîl, Abgevr, Nâhiye-i Bektâş, Lice
maa Atâk ve Telseme, Pâlîma'den maa Çıska, Göynükler, Nâhiye-i
Tâvus, Nâhiye-i Hertah.

Sâlnâme sene 1283 [1867], Def'a 21

Sayfa 76

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Mustafa Paşa

Mâliye me'mûrları: Muhâsebecisi Sâniyeden Sâdık Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mahrec Mevâlisinden Sa'id Efendi

Si'ird, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Dergâh-ı Âlî Kâmil Efendi

Mârdîn, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi [Nâibin isim yeri boş bırakılmış]

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Arslan Paşa

Esâmîsî: Vilâyet-i Erzurûm

Elviye: Mûş, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Kürdistan'a mülhak

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Mahmud Paşa

Sayfa 80

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Mülhakatıyla Harpût ve Kürdistan Eyaletleri: Mustafa Beg (Sâlise)

Sayfa 110

Bölüm: Rûesâ-yı Mîlel-i Hamse

Unvan: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı

Esâmî: Arakel, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Surp Ohannes

Manastırı ve tevâbi'i

Unvan: Kürdistan'da Si'ird

Esâmî: Bedros, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Si'ird Sancağı tevâbi'i

Sayfa 170

Kazâ-hâ aded 58

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Diyârbekir 26

Maa Nevâhî-i Diyârbekir, Hazro, Mihrânî, Silvân, Hânî, Lîce, Çapâkçûr, Menşikûr, Kih maa Nâhiye-i Tâvus, Ziktî, Becîlek [?], Huveydân, Kulb maa Nâhiye-i Hertah, Becâr, Cenân, Bâdigân, Behrâmki, Kikî, Türkmân, Dîrek, Metnân, Mahal, Abgevr maa Nâhiye-i Himsî, Beşr [Beşîrî ?], Deştikû[r], Sîverek.

Livâ-ı Mârdîn 10

Maa Nevâhî-i Mârdîn, Nisîbîn, Sürgücî, Amerkân, Sâvur, Hamîse, Cizre, Hacıbehrâm, Çelağa, İsa-begli ve Halîl-begli nâm-ı diger Medyân kazaları

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird, Şîrvân, Garzân, Gürdilân, Rıdvân, Hazân, İsbâyırın, Sâson, Dîrgül, Zilân, Erûh, Bervârî

Sâlnâme sene 1284 [1868], Def'a 22

Sayfa 93

Eyâlât esâmîsî: Kürdistan

Mülkiye me'mûrları: Valisi Müşîr Mustafa Paşa

Mâlîye me'mûrları: Muhâsebecisi Mütemâyiz Ahmed Rüşdü Efendi

[Kürdistan Eyaleti'ne bağlı elviyeler]

Diyârbekir, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Nâibi Mahrec Mevâlîsinden
Ahmed Sıdkî Efendi

Si'ird, Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Ahmed Paşa
Mârdîn, Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı Mîr-i mîrân Arslan Paşa
Esâmîsi: Vilâyet-i Erzurûm

Elviye: Vân, Me'mûreyn-i şer'-i şerîf: Kürdistan Kadısı mahrec
pâyelü Âşîr Efendi

Mülkiye me'mûrları: Kaymakamı: Mîr-i mîrân Abdullah Paşa

Sayfa 97

Bölüm: Kapu Kethüdâları

Mülhakatıyla Harpût ve Kürdistan Eyaletleri: Mustafa Beg (Sâlîse)

Sayfa 130

Bölüm: Rûesâ-yı Milel-i Hamse

Unvan: Kürdistan'da Surp Ohannes Manastırı

Esâmî: Arakel, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Surp Ohannes
Manastırı

Unvan: Kürdistan'da Si'ird

Esâmî: Bedrus, Rütbe: Rahib

Dâhil-i dâire-i idâresi olan mahaller: Kürdistan'da Si'ird Sancağı
tevâbi'i

Sayfa 180-182

Kazâ-hâ aded 48

Eyâlet-i Kürdistan

Livâ-ı Diyârbekir 26

Maa Nevâhî-i Diyârbekir, Hazro, Mihrânî, Silvân, Hânî, Lîce, Çapâkçûr, Menşikûr, Kih maa Nâhiye-i Tâvus, Ziktî, Becilek [?], Huveydân, Kulb maa Nâhiye-i Hertah, Becâr, Cenân, Bâdigân, Behrâmki, Kîkî, Türkmân, Dîrek, Metnân, Mahal, Abgevr maa Nâhiye-i Himsî, Beşr [Beşîrî ?], Deştikû[r], Sîverek.

Livâ-ı Mârdîn 10

Maa Nevâhî-i Mârdîn, Nisibîn, Sürgüci, Amerkân, Sâvur, Hamise, Cizre, Hacıbehrâm, Çelağa, İsa-begli ve Halil-begli nâm-ı diger Medyân kazâları

Livâ-ı Si'ird 12

Si'ird, Şîrvân, Garzân, Gürdilân, Rıdvân, Hazân, İsbâyırın, Sâson, Dîrgül, Zilân, Erûh, Bervârî

Kürdoloji Çalışmaları Grubu

KAYNAKÇA

AKBAYAR, Nuri (2001), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara.

LÜTFÎ [AHMED RAMİZ] (2007), *Emir Bedirhan*, bgst Yayınları, İstanbul.

SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Takvîm-i Vakayi', 5 Muharrem 1264 [14 Aralık 1847].

Sâlnâme-yi Devlet-i Aliyye, 1264 [1848]-1284 [1868].

2.2. AVAKIRINA EYALETI KURDISTANÊ Û DI SALNAMEYÊN DEWLETA OSMANÎ DE EYALETI KURDISTANÊ

Piştî ku di sala 1923'yan de Komara Tirkiyeyê feraseta netewewletê qebûl dika û di çarçoveya vê ferasetê de hemû kêmarên misilman ên li welêt wekî tirk qebûl dika, pêwîstiya nivîsandina dîrokeke nû ya li gorî vê ferasetê bi awayekî xwezayî derdikeve holê. Li gorî vê dîroka nû ku tê nivîsandin, di dîrokê de cihekî bi navê Kurdistan çênebûye û her wisa civakeke cuda a bi navê kurd jî tune ye. Ev nêrîna fermî ew qas tê pejirandin ku hinek dîroknasên Osmanî jî bi xemnexurî dikarin bibêjin ku di dîroka Osmanî de eyaleteke bi navê Kurdistanê tu caran çênebûye. Em bawer in ku tevî "dîroknasên Osmanî" kesekî/ê dîroka Osmanî ji asta despêkê hinekî zêdetir zanibe, dizane ku di Dewleta Osmanî de bi navê Kurdistanê erdnîgariyek hebûye û Osmaniyan ev nav wekî navekî erdnîgariyê bikaraniye. Hema hema di hemû pirtûkên bûyernivîsên Osmaniyan de; ji Naîma bigire heta Evliya Çelebî û Katib Çelebî mirov dikare bi rihetî rastî vê têgihê bê. Ji xeynî vê yekê, heke li ser sedsala 19'an a Osmaniyan kêr zêde lêkolîn bê kirin, dê bê dîtî ku di sala 1847'an de di *Takvîm-î Vakayî*¹³ de nivîseke fermî hatiye çapkirin û di vê nivîsa fermî de eyaleta Kurdistanê hatiye damezîrandin. Wekî din di gelek pirtûkên erdnîgariyê ku di sedsalên 19an û 20an de hatine weşandin de dema ku erdnîgarîya Osmanî didin nasîn weke herêmeke

13 *Takvîm-î Vakayî: Rojnameya Osmaniyan a yekemîn a fermî ye.*

erdnîgarîyê cih didin Kurdistanê jî¹⁴.

Ligel van hemû yekan, "dîroknûs"ên ku tu têkiliya wan bi etîka zanistî re tune ye zêdetir ji bo polîtîkaya rojane vê angaştê dikarin bînin zimên. Wekî komekê armanca me ev e ku em bi vê xebatê di Salnameyên Dewleta Osmanî de eyaleta Kurdistanê û agahiyên der barê eyaletê de berhev bikin û bi awayekî kronolojîk pêşkêş bikin. Me xwest ku îro ev bûyera ku êdî derfetên înkarkirina wê nemane, hinekî din bikeve rojevê û bibe naveroka xebatên cidî û zanistî.

Di Dewleta Osmanî de bi navê Kurdistanê eyaletek heye û di sala 1847'an de hatiye damezirandin. Belê, dibe ku pirsra "Çima ne berî vê dîrokê lê di vê dîrokê de hatiye damezirandin?" were hişê mirovan. Sedema vê yekê pir zelal e; wekî ku tê zanîn di dema Yavûz Sultan Selîm de, kurdan li hemberî Safewîyan li cem Osmanîyan cih girt. Ev yek ji aliyekî ve qebûlkirina kontrola Osmanîyan bû. Li hemberî vê yekê, Sultan Selîm, di warê otonombûna herêmê de soz daye û bi rastî jî heta sedsala 19'an li herêmê hikûmet û mîrîtiyên kurdan hebûna xwe berdewam kirine. Ji bo vê yekê jî, herêm, neketiye kategoriya eyaletên klasîk ên Osmanîyan. Osmanîyan wek pêwîstiya ûsûla ku tim bikaranîne herêm li gorî taybetmendîya wê bi rê ve birîye.

Lêbelê ji serê destpêka sedsala 19'an ve, bi taybetî jî di dema Mehmûdê II. de guherîn destpê kir. Osmanîyên ku di vê sedsalê de ketin pêvajoyeke cidî ya modernbûnê, destbi modernkirina bastûra îdarî ya klasîk a Osmanîyan kirin, ango dest bi guhertina pergala eyaletan kirin û bi ji holêrakirina saziyên xweserî dest bi xurtkirina navendê kirin. Ji bo vê yekê bi taybetî, di sala

14 Ji bo vê mijarê li nivîsa "Di Coğrafya-yi Osmanî De Kurd û Kurdistan" binerin.

1826'an de eyaleta Enebolê, bi awayekî fermî wekî çar beşan hate dabeşkirin û ji bo "mutesellimên mutedil yê girêdayî paşayên mutasarif" birêve bibin biryar hat dayîn. Piştî wê rewşê ev bûyer qewimîn: "Di 26'ê sermaweza 1847'an de ji bo wilayeta Diyarbekirê waliyek hate tayînkirin û li aliyê din di 13'ê berfanbara 1847'an de rojnameya *Takvîm-î Vakayî* (Lê belê ev dîrok di qilawûza wergerandina dîrokê de ku ji alî TTK'ê ve hatiye çapkirin wekî 14 Berfanbar hatiye nivîsîn) bûyereke cuda pêşkêş dike: Eyaleta Kurdistanê. Li gorî vê yekê eyaleta Diyarbekirê û sencaxên Wan, Mûş û Hekarî û qezayên Cizîr, Botan û Mêrdîn, bi navê Kurdistanê eyaleteke nû pêk tînin. Di serî de ji bo navenda eyaletê Xelat hatibû fikirîn. Lê belê bi qasî ku ji salnameyan tê fêmkirin demekê Wan û Mûş, demeke zêdetir jî Diyarbekir (Amed) bûye navenda eyaletê. Eyaleta Kurdistanê li gorî salnameya 1266/1849 sencaxên Mûş, Wan, Hekarî, Cizîr û Diyarbekirê digire nava xwe. Piştî çend salên din Hekarî, Wan, Mêrdîn û Cizîr jî bi hev re bûne eyaleteke cûda, navê wê jî bûye eyaleta Hekarî. Piştî demeke din navê eyaletê bûye Wan." (Baykara, 1988: 119-125). Lê belê ev pêvajoyê di navbera Osmanî û kurdan de bûye sedema tengezariyan û di nava salên 1826 û 1847'an de bi dehan serhildan çêbûne. Ji van a girîng û dawîn Serhildana Bedirxan Beg e (Ji bo agahiyên berfireh ên der barê vê mijarê de binêrin li: Lütfi [Ahmed Ramîz], 2007). Dewleta Osmaniyan ev serhildan serkut kir û her wekî li jor jî tê gotin, eyaleta Kurdistanê ava kir. Heta di belavoka taybet a *Takvîm-î Vakayî* de, ev bûyer wekî ji nûve desteserkirina Kurdistanê tê nirxandin.

Wekî tê dîtin heke mirov bûyerên dîrokî li gorî pîvanên zanistî lêkolîn bike û xwe ji fikrê rojane û polîtîk dûr bixwe, hînbûna rastiyan ew qas ne dijwar e. Di vê xebatê de, tevî tebligata fermî ya avakirina eyaleta Kurdistanê nîşan dide, dema ku eyaleta

Kurdistanê hebûye, di navbera salên 1847 û 1868'an de di salnameyên Dewleta Osmanî de eyaleta Kurdistanê bi çî şeklî cih digire ew ê bê nîşandan. Pirsgirêka, di sala 1868'an de eyalet bi çî fikrî ji holê hate rakirin hîn jî nehatiye bersivandin û ev mijara xebateke cuda ya koma me ye.

Tîpguhertina navên cihan ê bi Osmanî karekî zehmet e. Çimki gelek nav bi şiklên cuda karin bên xwendin. Lê bi alîkariya ferhengê navên cihan ê Osmaniyan (Akbar, 2001; Sezer, 2006) û hin gotarên ku li ser vê mijarê hatine nivîsîn heta ji me hat me hewl da ku van nava bê xeletî wergerînin. Eger xeletî û kêmasî hebe helbet ya me ye. Di cihên ku hewcekir de me di nav kewana bi koşe da îzahat kir. Navên ku ji xwendina wan em ewle nebûn me îşareta pirsê lê zêde kir.

A- Rojnameya *Takvîm-i Vakayî* ya ku Damezirandina Eyaleta Kurdistanê îlan dike

5 Muharrem 1264 [14 Berfenbar 1847]

Tebliğata Fermî

Mukaddim ve muahhar Takvîm-i Vakayî' nûshalarında keşîde-i silk sutûr-ı beyân kılındığı vechile bir müddetden berü eyâdî-i mütegalibede kalmış olan hıttâ-i Kürdistanın leh-ül-hamd ve'l minh mücerred himmet bî-hemtâ-yı hazret-i şehîr-yârî ve satvet-i bâhire-i cenâb tâc-dâr-ı eser-i celîli olarak bu kerre yeni başdan feth ve teshîr-i mir'ât-ı teyessürde cilve-ger olmuş ve işbu muvaffakiyyet hazret-i şehîr-şâh-i mahzâ âmme-i tebaa ve berâyâ-yı saltanat-ı seniyye haklarında ma'tûf ve rây-gân olan niyet-i âdle ve efkâr-ı hayriyye-i cenâb-ı cihân-bânî ibtiga-yı sâmisince herhalde min kibel-in Râhman zât-ı fahâmet-simât mülûk-anenin mazhar envâ'-ı füyûzat ve te'yidât buyurulduklarına

delîl ve bürhân olub doğrusu dibâce-i tevârih-i ezmân olmaklığa şâyân görünmüş olduğundan hıttâ-i merkûmenin hüsn-i zâbita ve râbita-ı umûr-ı mülkiyye ve istihsâl-i menâzım-ı dâimîyesiyle te'sîs-i âsâyîş ahâlî kazıyye-i matlûbesine bakılması yani oraların bir idâre-i mahsûsa ve müstakile tahtına konularak dirâyetli ve vukûflu bir zâta ihâlesiyle Diyârbekir Eyâleti ve Vân ve Mûş ve Hakkârî sancakları ile Cizre ve Bohtân ve Mârdîn kazâları birleştirilüb cümlesinin bir eyâlet add ve itibâr olunması ve iş bu eyâlete Kürdistan Eyâleti tesmiye kılınması iktizâ-yı hâle muvâfık ve çesbân olacağına mebnî eyâlet-i mezbûreye ol sûretle münâsib bir vâlî lede-t-teemmül Mûsul valisi atûfetlü Es'ad Paşa hazretleri dirâyet ve fatânet-i kâmile ve iffet ve istikâmet-i zâtiyye ile muttasıf ve çok zamanlar ol taraflarda istihdâm buyrulmasıyla usûl ve ahvâl-i memlekete vâkıf kudemâ-yı vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden olmakdan nâşî eyâlet-i cedîde-i mezkûrenin müşârün-ileyh Es'ad Paşa hazretlerine ihâlesi ve ol halde Mûsul eyâletine bir diğèrinin ta'yini tabiat-ı maslahat-ı iktizâsından olarak Belgrad muhâfızı esbak atûfetlü Vecîhî Paşa hazretleri ashâb-ı rüşd ve revıyyet ve erbâb-ı sıdk ve istikâmetden ve hüsn-i idâre-i umûr-ı mülkiyyeye vâkıf zevât-ı sûtûde-simâtdan olması ve eğerçi Mûsul Eyâleti şimdiye kadar Tanzîmât-ı Hayriyyeden müstesnâ olarak idâre olunmakta ise de dâire-i tanzimatda bulunan memâlik-i hazret-i şâhâne ahâlisinin sâye-i ma'delet vâye-i hazret-i mülûk-anede mazhar oldukları menâfi' ve âsâyîş veistirâhat ve emniyyet-i kamileyi eyâlet-i merkûme ahâlisi derk ve iz'ân ederek ve bunun üss-i esâsı ma'delet olduğunu bilerek bu eyâletin dahi dâire-i nasfet bâhire-i Tanzîmât-ı Hayriyyeye idhâlini arzu ve niyâz etmekde olduklarına ve ahâlî-yi merkûmenin iş bu niyâzlarına müsâade-i seniyye-i cenâb-ı şehen-şehi bî-dirîğ buyurulduğuna binâen müşârün-ileyh Vecîhî Paşa hazretleri usûl-i ma'delet-

şümûl tanzimâtın ol vechile hüsni-te'sîs ve tensîkına dahi muktedir bulunması cihetleriyle kendüsünün Mûsul valisi nasb ve ta'yin kılınması tensîb ve tasvîb berle ol bâbda isâbet-efzâ-yi sünûh ve sudûr buyrulan emr ve fermân maâlî-yi ünvan hazreti hilâfet-penâhi mantûk celli üzere iktizâlari icrâ kılınmıştır.

Wegera Belgeyê

Wekî di hejmarê *Takvîm-î Vakayî* ya berê de jî hatiye nivîsandin, ji demekê vir de welatê Kurdistanê ku di bin zordestiyê de mabû – şikir ji xwedê re- bi hêza bêhempa ya padişah û bi xêra wî ji nû ve bi serkeftî bidestketiye. Ev serkeftin nîşan dide û ispat dike ku padişahê mezin ê ku ji bo heqê tebaa û xelkê Împaratoriya Osmaniyan niyeta wî edalet e, fikra wî ya bixêr û armancên wî yên mezin her tim dê ji aliyê Xwedê ve werin piştevanîkirin. A rast wextê minasib hatiye dîtin ku rêveberiya welatê ku navê wî derbas bûye, karê hundir û bi berdewama pergala wî, bi avakirina asayîş û bi cihanîna dilxwaza gel yanî xistina wan nava meqamê rêveberiyeye taybet û serbixwe, bi dayîna kesekî jîr, zane û gihîştî eyaleta Diyarbekir, sencaxê Wan, Mûş û Hekarî û qezayên Cizîr, Botan û Mêrdîn bi tevîhevkirina wan gişan wekî eyaletek bê hesibandin û ev eyalet wekî eyaleta Kurdistanê bê binavkirin, ji bo pêwîstiya rewşê di cih de û minasib hatiye dîtin. Di vê rewşê de ji bo eyaleta ku navê wê derbas bûye bê fikirandin, waliyê Mûsilê hezretî Esad Paşayê dilovan ji ber wêfên wî yên mîna bîrbirî, jîrî, namûs û rastiyê û ji ber ku demeke dirêj li wan deran xizmet kiriye, rewş û pergala memleket dizane, ji ber ku wezîrê Osmaniyan ê kevn e, eyaleta nû ku navê wê derbas bûye, ji bo walîtiya wê derê hezretî Esad Paşa minasib hatiye dîtin.

Di vê rewşê de ji bo pêwîstiya şixulînên eyaleta Mûsilê waliyekî din ê parêzkarê kevn ê Baxdayê hezretî Vecihî Paşayê dilovan,

rast, bifikir, karê eleqedarê gel ji bo meşandina wê dizane, ji kesê ku mirov pesnê wan bide ye û her çi qas heta niha eyaleta Mûsilê li dewrî Tanzîmat-i Hayriye¹⁵ hatibe rêvebirin jî, gelê welat ê di çerçoveya Tanzîmatê de, di bin parastina adil a Padişah de rihetî, xweşî, ewlekarî û fêdeyê dibînin, ligel gelê eyaleta ku navê wê derbas bûye (Mûsil) hatiye fêmkirin û bi zanîna vê edaleta rastîn û daxwaza vê eyaleta ji têkeve nav ku wekî çerçoveya rastî û xweşiyê tê zanîn Tanzîmat-î Hayriye, xwestekên gelê ku navê wan derbas bûye Padişahê me yî bilind destûra xwe teksîr nake û hezretî Vecîhî Paşa ê ku navê wî derbas bûye ji bo pêwîstiya awayê edaletê yê Tanzîmatê, ji ber ku kare rast bike û bi rê ve bibe wekî waliyê Mûsilê şandina wî minasib û rast hatiye dîtin. Ji bo wê yekê pêwîstiya emr û fermana Padişahê xwediyê fikrê mezin hatiye kirin.

B- Di Salnameyên Dewleta Osmanî de Eyaleta Kurdistanê

Salname sal 1264 [1848]

Rûpel 183

Beş: Defterên sencax û qezayan

Sencaxa Diyarbekirê di Eyaleta Kurdistanê de

15 Dervavend an taşra di nêrina Osmaniyan de cihên derveyê Stenbolê ne. Ango xeynî Stenbolê her der dervavend e.

Tanzimat-ı Hayriye: Di sala 3'yê Sermawez 1839'de ku hatiye îlankirin û di Dewleta Osmanî de bûye sedema guhartinên cidî. (bingehîn) Bi wê fermanê cara yekemîn hinek rayeyên Padişah hatine sinorkirin û ji xeynî wê di "pergala milletê Osmaniyan" de guhartinên mezin çêbûne û ev guhartina mezin naskirina mafê wekhev ê misilman û ne- misilmanan hatiye rojevê. Lê belê bi taybetî wekî eyaletên ereb û Mûsilê ev mafên dane nemusulmanan nepejirandin e û li van herêman Fermana Tanzîmatê nehatiye pêkanîn.

Rûpel 208

Sencaxa Mêrdînê di Eyaleta Kurdistanê de

Rûpel 315

Sencaxa Wanê di Eyaleta Kurdistanê de

Salname sal 1265 [1849]

Rûpel 81

Beş: Karmendên li dernavendê, [taşra]* dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptiye: Waliyê wê Mûşîr Esad Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê di alî payeyê de ji defterdarên rêza Duyemîn [Saniye]¹⁶ Mehmed Efendî

[Navên Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Wan, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Mehmed Reşîd Paşa

Mûş, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Serdergevan¹⁷

[kapucibaşı] Ahmed Axa

Mêrdîn, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Mustafa Paşa

¹⁶ Saniye: Di radeya serhengiyê de payeyeke mulkî ye. Wateya wê gotina duymîn e, me jî wisa bi kar anî.

¹⁷ Serdergevan: Rêberê leşkerê li ber deriyê serayê disekinîn.

Rûpel 86

Ketxudayê derî¹⁸ [Kapukethüdararı] : Kurdistan, Eşref Beg
(Yekemîn)

Salname sal 1266 [1850]

Rûpel 39

Beş: Ilmiye

Mewlewiyyet¹⁹: Kurdistan mahrec²⁰

Mewâlî²¹: Hindi Mela Hafîdî Esad Efendî

[Di Salnameyê de cihên bi ser Eyaleta Kurdistanê ve hatine
berdan]

Qeza: Wan

Qeza: Mûş, Naîbên wê²²: Sibxetullah Efendî

Qeza: Hekarî, Naîbên wê: Ji qadiyan Kirkaxaçlu Mehmed Emîn
Efendî

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Îbrahîm Efendî

Qeza: Diyarbekir, Naîbên wê: Ji Mewalî Sadeddîn Efendî

Qeza: Mêrdîn, Naîbên wê: Abdullah Efendî

Qeza: Xarpêt, Naîbên wê: Bidlîsî Abdullah Efendî

Qeza: Erebgêr, Naîbên wê: Muftu-zade Seyid Suleyman Seîd
Efendî

Qeza: Meletî, Naîbên wê: Mustafa Sadullah Efendî

Qeza: Besnî, Naîbên wê: Urfalu Mehmed Saîm Efendî

18 Ketxudayê derî: Karmendên karê di navbera serayê û walî, begê sencax û patrika dişopîne.

19 Mewlewiyyet: Payeya Ilmiyê ya piştî muderrisiyê tê.

20 Mahrec: Ji payeyê Ilmiyê di riya mewlewiyyeta Stenbolê de payeya yekem.

21 Mewalî: Alîmê bişaşîk ê gîhaştîye payeya Mewlewiyyetê.

22 Naîb: wekilê qadî, dadgerê ku li gori hikmên şerîetê biryar dide.

Rûpel 45

Beş: Karmendên li dernavendê dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptiye: Waliyê wî Mûşîr Esad Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê, ji defterdarên rêza duyemîn,
Mehmed Efendî

[Navên Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Wan, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Reşîd Paşa

Mûş, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Serdergevan Ahmed

Axa

Hekarî, Karmendên zaptiye: Waliyê wê wezîr Îzzed Paşa

Mêrdîn, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Serdergevan Selîm

Axa

Dêrsîm, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê bi payeya axura
padişah [Istabl-i Amîre] İbrahîm Beg

Diyarbakir, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran

Ahmed Paşa

Rûpel 47

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan, Wan: Eşref Beg (Yekemîn)

Rûpel 83

Eyaleta Kurdistanê [Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Lîwaya Mûşê

Mûş, Bedlîs, Xinûs [Hunûs?] û Tekman, Melezgird, Nahiya Bulanik

Kop û Lîz, Nahiya Wartoya jor û jêr, Xelat, Nahiya Çonkur

Lîwaya Wanê

Wan, Bargîrî, Axakis, Erdîş, Adilcewaz, Gewaş û Nahiyên Mukis

(Mukus), Şîrvî, Xewasor²³, Nahiya Westan.

Lîwaya Hekarî

Hekarî û cihê girêdayî wê, Îmadiye û cihê girêdayî wê, Mahmûdî navê wê din Xoşab û cihê girêdayî wê

Lîwaya Cizîrê

Cezîre ê Omeriyye, Botan, Hacibehram, Mêrdîn û cihê girêdayî wê.

Lîwaya Diyarbekirê

Amed navê wê yê din Diyarbekir û Nahiyên Kîkî û Turkman, Karakeçî, Mahal, Metînân, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî, Stewrê [Savur], Mîdyat, Şîrwan, Xerzan û Heskîf, Ridvan, Sêrt, Beşîrî [Qubînê], Qurtelan, Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulb, Badikan, Xîyan, Goynukler, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh û Yahtek Ziktî, Becar, Xuweydan, Mihranî û Hezro navê wê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê din Palîma'den û Çîska, Înoz, Reşnekan.

Salname sal 1267 [1851]

Rûpel 67

Beş: Ilmiye

Mewlewiyyet: Kurdistan mahrec

Mewalî: Hindî Mela Hafîdî Esad Efendî

[Di Salnameyê de cihên giredayî Eyaleta Kurdistanê]

Qeza: Mûş, Naîbên wê: Sibxetullah Efendî

Qeza: Hekarî, Naîbên wê: Ji qadiyan Mehmed Emîn Efendî

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Îbrahîm Efendî

Qeza: Diyarbekir, Naîbên wê: Ji Mewaliyê Sadeddin Efendî

Qeza: Mêrdîn, Naîbên wê: Abdullah Efendî

23 Xewasor, navekî wê yî din jî Payizava ye û îro navçeyeye Wanê ye.

Qeza: Xerpêt, Naîbên wê: Abdullah Efendiyê Bidlîsî
 Qeza: Erebgêr, Naîbên wê: Seyîd Suleyman Seîd Efendî
 Qeza: Meletî, [Vala]

Rûpel 74

Beş: Karmendên li dernavendê dimînin
 Navê Eyaletê: Kurdistan
 Karmendên zaptiye: Waliyê wê Mûşîr Esad Paşa
 Karmendê darayî: Defterdarê wê ji alî payeyê ve mektûbî Necîb Efendî
 [Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]
 Dêrsîm, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Îbrahîm Beg
 Diyarbekir, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mirêmîran
 Ahmed Paşa
 Mûş, Karmendên zaptiye [Li vir tu agahî nîn e.]

Rûpel 77

Beş: Ketxudayê derî
 Kurdistan, Vidin, Hekarî: Eşref Beg

Salname sal 1268 [1852]

Rûpel 65

Beş: Ilmiye
 Mewlewiyet: Kurdistan mahrec
 Mewalî: Hafiz Welî Efendî
 [Di Salnameyê de cihên giredayî Eyaleta Kurdistanê]
 Qeza: Mûş, Naîbên wê: Sibxetullah Efendî

Qeza: Hekarî, Naîbên wê: Tevî Kurdistanê bûye.

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Ji qadiyan Raşîd Efendî

Qeza: Mêrdîn, Naîbên wê: Abdullah Efendî

Qeza: Xerpêt, Naîbên wê: Sadîk Efendî

Qeza: Erebgêr, Naîbên wê Seyîd Suleyman Seîd Efendî

Qeza: Meletî, Naîbên wê: es-Seyîd Hidayetullah

Rûpel 72

Beş: Karmendên li dernavendê dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptîye: Waliyê wî Mûşîr Abdî Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê, ji defterdarên rêza duyemîn,
Necîb Efendî

[Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Dêrsîm, Karmendên zaptîye: Qeymeqamê wê Serdergevan

Îbrahîm Beg

Diyarbakir, Karmendên zaptîye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran

Hamîd Paşa

Mûş, Karmendên zaptîye: Qeymeqamê wê Necîb Efendî

Rûpel 76

Beş: Ketxudayê derî

Selanîk, Niş, Kurdistan, Aydin: Cemîl Efendî (Mîralay)

Salname sal 1269 [1853]

Rûpel 66 – 67

Beş: Ilmiye

Mewlewiyyet: Kurdistan mahrec, Mewalî: Suleyman Ruştu Efendî
[Di salnameyê de cihên giredayî Eyaleta Kurdistanê]

Qeza: Mûş, Naîbên wê: Sibxetullah Efendî

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Mehmed Îsmed Efendî

Qeza: Diyarbekir, Naîbên wê: Ji Muderîsan Mehmed Esad Efendî

Qeza: Xerpêt, Naîbên wê: Sadik Efendî

Qeza: Erengêr, Naîbên wê: Seyîd Suleyman Seîd Efendî

Qeza: Meletî, Naîbên wê: Seyîd Hidayetullah Efendî

Rûpel 74

Beş: Karmendên li dernavend dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptiye: Waliyê wê Wezîr Raxib Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê, ji defterdarên rêza duyemîn

Salih Beg

[Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Dêrsîm, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Ji payeya axura
pedîşah Îbrahîm Beg

Sêrt, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mirê umera Kenan
Paşa

Mûş, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mirêmîran İshak Paşa

Rûpel 79

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan: Azîz Efendî (Mîralay)

Salname sal 1270 [1854]

Rûpel 74

Beş: İlmiye

Mewlewiyyet: Kurdistan mahrec, Mewalî: Ahmed Halid Efendî

[Di salnameyê de cihên giredayî Eyaleta Kurdistanê]

Qeza: Mûş, Naîbên wê: Sibxetullah Efendî

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Mehmed Îsmed Efendî

Qeza: Diyarbekir, Naîbên wê: Ji Mewalî Mustafa Beg

Qeza: Xerpêt, Naîbên wê: Ji Mewalî Esad Beg

Qeza: Erengêr, Naîbên wê: Seyid Suleyman Seîd Efendî

Qeza: Meletî, Naîbên wê: Mehmed Yumnî Efendî

Rûpel 81

Beş: Karmendên li dernavendê dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptiye: Waliyê wê Wezîr Hamdî Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê, ji defterdarên rêza duyemîn

Salih Beg

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Dêrsîm, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê ji axura seraya

padîşah Omer Beg

Sêrt, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Serdergevan Welî Axa

Mûş, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mirê umera Kenan Paşa

Rûpel 86

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan, Rûmeli, Cezayira Bahra Spî, Mûsil û Yozgad: Aziz Efendî
(Mîralay)

Salname sal 1271 [1855]

Rûpel 64

Beş: İlmiye

Mewlewîyyet: Kurdistan mahrec, Mewalî Abdusselam Efendî
[Di salnameyê de cihên giredayî Eyaleta Kurdistanê]

Qeza: Mûsil, Naîbên wê: Huseyîn Husnî Efendî

Qeza: Diyarbekir, Naîbên wê: Ji Mewalî Mustafa Beg

Qeza: Xerpêt, Naîbên wê: Ji Mewalî Sadeddin Efendî

Qeza: Erebgêr, Naîbên wê: Omer Ruştu Efendî

Qeza: Meletî, Naîbên wê: Xelîl Hazmî[?] Efendî

Rûpel 70

Beş: Karmendên li dernavendê dimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên zaptiye: Waliyê wê Wezîr Hamdî Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê Mîralay Nezhet Efendî

Sencax

Dêrsim, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Seîd
Paşa

Sêrt, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Kenan Paşa

Mûş, Karmendên zaptiye: Qeymeqamê wê bi payeya axura seraya
padîşah Şerîf Axa

Rûpel 89

Beş: Lîwayek ji çend qezayan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin
Hejmara Qezayan 27

Lîwa Kurdistanê

Nefsê Diyarbekir û gundê Rojhilat û Rojava, Xuweydan, Mihranî,

Yadekan, Citan, Deştikûr, Çepaxçur, Kîskîn, Behramkî, Bêşîrî, Hênê, Turkman, Hezro, Dêrik, Lîce, Yekran û cihên girêdayî wê, Mahal, Bîhar, Gênc, Ziktî, Meşnikûn[Divê Menşîkûr bel, Kotîk[Goynuk ?], Înod[Divê Înor yan Înoz bel, Metînan, Farqîn, Qulp, Bahlîk[?].

Rûpel 98

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan û Karesi: Osman Beg (Duyemîn)

Salname sal 1272 [1856]

Rûpel 69

Beş: Karmendên ku li dernavendêdimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mülkî: Waliyê wê Wêzir Îzzed Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê Mîralay Nezhet Efendî

[Navên sencaxên giradayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbakir, Karmendên şerîatê: Tevî mewlewiyyeta Kurdistanê hate kirin.

Sêrt, Qeymeqamê wê Mîrêmîran Kenan Paşa

Mêrdîn, Qeymeqamê wê Mîrê umera Cemal Paşa

Rûpel 99

Beş: Lîwayek ji çend qezayan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin

Hejmara Qezaya 49

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 11

Mêrdîn û Qoser [Koçhîsar, Kiziltepel], Zaxo, Cizîre ê Omeriyye,

Nisêbîn, Lîwayê Aliyat û Aznavur, Botan, Hacibehram, Mîdyat,
Stewrê, Ewêna [Surgucî], Omerka,

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Karakeçî, Qurtelan, Nahiya Dêrgul, Nahiya Arûç [?] Nahiya Sason,
Nahiya Akkîsî, Nahiya Hazan, Nahiya Reşnekan

Lîwa Diyarbekirê 25

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyên Rojhilat û Rojava
û Kîkî û Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî, Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan, Xiyan,
Goynukler, Çepaxçûr, Menşikûr, Kih, Yahtek, Ziktî, Nahiya
Hertah, Bêcar[Becar ?], Nahiya Tawus, Xuweydan, Mihranî, Hezro
navê wê yê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê
din Palîma'den û Çîska, Abgewr.

Salname sal 1273 [1857]

Rûpel 68

Beş: [Karmendên li dernavendê dimînin]

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Wezîr İzzet Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê ji Mîralaya Nezhed Efendî
[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

(Diyarbekir) Tevî mewlewiweta Kurdistanê hate kirin.

Sêrt, Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Kenan
Paşa, Naibê wê: Muhammed Nafi Efendî Mêrdîn, Karmendên
mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrê umera Cemal Paşa

Rûpel 72

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan: Rauf Bey (Mîralay)

Rûpel 80

Beş: Midûrên weqfên li dernavendê ê ku baca wan pêşîn tîn
stendin

Navê Sencax: Kurdistan

Navê karmendan: Ji alî payeyê ve ji rêza Sêyemîn Hasan Hakki
Efendî

Rûpel 105

Beş: Lîwayek ji çend qazeyan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin
Hejmarê Qezayan 49

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 11

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye, Nisêbîn, Nahiya Aliyat
û Aznavur, Botan, Hacibehram, Mîdyat, Stewrê, Ewêna, Omerka.

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Karakeçî, Qurtelan, Nahiya Dêrgul, Nahiya Arûç, Nahiya Sason,
Nahiya Akkîsî, Nahiya Hazan, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 25

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiya Rojhilat û Rojava û
Kîkî û Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî, Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulb, Badikan, Xîyan,
Goynukler, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Nahiya
Hertah, Becar, Nahiya Tawus, Xuweydan, Mihranî, Hezro navê

wê yê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê din
Palîma'den û Çiska, Abgewr

Salname sal 1274 [1858]

Rûpel 76

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Wezîr Besîm Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê ji Mîralayan Salih Beg

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyerbekir, Karmendên şerîatê: Naîb ji Muderîsa Ata Efendî

Sêrt, Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Kenan

Paşa

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîb [Li vira tu agahî nehatiye dan]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrê umera Cemal Paşa

Rûpel 80

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan, Cezayira Bahra Spî, Mûsil, İzmîd: Saib Beg

Rûpel 88

Beş: Midûrên weqfên li dernavendê ê ku baca wan pêşîn tèn
stendin

Navê Sencaxê: Kurdistan, navê karmendan: Ji Sêyemînan Hasan
Hakki Efendî

Rûpel 113 -114

Beş: Lîwayek ji çend qazeyan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin

Hejmara qezayan 49

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 11

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye, Nisêbîn, Nahiya Aliyat
û Aznavûr, Botan, Hacibehram, Mîdyat, Stewrê, Ewêna, Omerka.

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Karakeçî, Qurtelan, Nahiya Dêrgul, Nahiya Arûç, Nahiya Sason,
Nahiya Akkîsî, Nahiya Hazan, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 25

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava
û Kîkî û Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî, Silîvan navê wê din Farqîn, Qulb, Badikan, Xîyan,
Goynukler, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Nahiya
Hertah, Becar, Nahiya Tawus, Xuweydan, Mihranî, Hezro navê
wê yê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê din
Palîma'den û Çîska, Abgewr.

Salname sal 1275 [1859]

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Hacı Kamil Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê ji defterdarên rêza Duyemîn
Hamîd Beg

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbekir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Muderîsan Ata Efendî
Sêrt, Karmendên şerîatê: [Li vir tu agahî nehatiye dayîn]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrê umera Mehmed Paşa
Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê naîb nehatiye
nivîsandin]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji Duyemîn Mustafa Efendî

Beş: Ketxudayê derî

Silistre, Kurdistan: Ali Beg (Mîralay)

Salname sal 1276 [1860]

Beş: Antaqya û Şam-i Şerîf Patrika Rûm Perityos

Metropolit: Diyarbekir, Nav: Makrîyos, Sinifê wan: Antaqya

Cihê ku lê rêveberiya wan heyê: Amed û Kurdistan

Beş: Ketxudayê derî yê Waliyên Mezin

Selanîk, Kurdistan, Mûsil, Rûmeli: Yusuf Cemîl Efendî (Yekemîn ji sinifê Duyemîn)

Beş: Karmendên li dernavendêdimînin

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Mahmud Paşa

Karmendên darayî: Defterdarê wê ji alî payeyê ve Ji defterdarên rêza Duyemîn Hamîd Beg

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbekir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Muderîsan Zeki Efendî

Sêrt, Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrê umera Mehmed Paşa

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji Duyemîn Mustafa Efendî

Beş: Lîwayek ji çend qazeyan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin

Hejmara Qezayan 49

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 11

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye, Nisêbîn, Nahiya Aliyat û Aznavûr, Botan, Hacibehram, Mîdyat, Stewrê, Ewêna, Omerka.

Lîwa Sêrtê [12]

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan, Karakeçî, Qurtelan, Nahiya Dêrgul, Nahiya Arûç, Nahiya Sason, Nahiya Akkîsî, Nahiya Hazan, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 25

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava û Kîkî û Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî, Bêşîrî, Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan, Xiyan, Goyrukler, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Nahiya Hertah, Becar, Nahiya Tawus, Xuweydan, Mihranî, Hezro navê wê yê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê din Palîma'den û Çiska, Abgûr.

Salname sal 1277 [1861]

Rûpel 79

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Wezîr Alî Riza Paşa

Karmendên darayî: Jîmaryarê wê ji alî payeyê ve ji rêza sêyemîn Suleyman Efendî

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbekir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Muderîsan Zekî Efendî

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Oeymeqamê wê ji Sêyemînan Îsmail Efendî Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Oeymeqamê wê Mirê umera Mehmed Nazim Paşa

Rûpel 84

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan: Kamil Efendî (Mîralay)

Rûpel 93

Beş: Antaqya û Şam-i Şerîf Patrîkê Rûm Perityos

Metropolit: Diyarbekir, Nav: Makrîyos, Sinifê wan: Antaqya

Ciyê ku rêveberiya wan lê hene: Amed û Kurdistan

Rûpel 148 – 149

Beş: Lîwayek ji çend qezayan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin

Hejmara Qezayan 49

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 11

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye, Nisêbîn, Nahiya Aliyat
û Aznavûr, Botan, Hacibehram, Mîdyat, Stewrê, Ewêna, Omerka.

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Karakeçî, Qurtelan, Nahiya Dêrgul, Nahiya Arûç, Nahiya Sason,
Nahiya Akkîsî, Nahiya Hazan, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 25

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava
û Kîkî û Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî, Silîvan navê wê din Farqîn, Qulp, Badikan, Xiyan,
Goynukler, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Nahiya
Hertah, Becar, Nahiya Tawus, Xuweydan, Mihranî, Hezro navê
wê yê din Tercîl, Lîce û Atak û Telseme, Hênê navê wê yê din
Palîma'den û Çiska, Abgewr.

Salname sal 1278 [1862]

Rûpel 79

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Wezîr Ali Riza Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê ji alî payeyê ve ji rêza

Sêyemînan Suleyman Efendî

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbakir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewalî Ahmed Raxib Efendî

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Kenan Paşa

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji Sêyemînan Îsmail Efendî

Rûpel 84

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan: Kamil Efendî

Rûpel 93

Beş: Antaqya û Şam-i Şerîf Patrîkê Rûm Perityos Efendî

Metropolît: Diyarbakir, Nav: Makrîyos, Sinifê wan: Antaqya

Cihên ku rêveberiya wan lê heye: Amed û Kurdistan

Rûpel 96

Beş: Patrîkê Ermenî Serkîs Ipskopos Efendî

Unvan: Palu û Kurdistan, Nav: Makrudî, Rutbe: Rahîb,
Cihên ku rêveberiya wan lê heye: Lîwa li Xarpêtê qeza Palo û
Keşîşxaneyê Gavar[?]

Rûpel 149- 151

Beş: Lîwayek ji çend qezayan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin
Hemara Qeza 58

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 14

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre-i Omeriyye û Nahiyê wê, Nisêbîn
û Nahiya Aliyat û Bakarî û Aznavûr û Eşîra Tay, Hacibehram û
Nahiyê wê, Stewrê, Ewêna, Omerka, Xelîl-begli, Isa-begli, Çelaxa,
Himse[Hims ?], Botan, Mîdyat.

Lîwa Sêrtê [1]5

Sêrt navê wê yê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskif, Şîrwan,
Qurtelan, Dêrgul, Arûç, Sason, Hazan, Zilan, Berwarî, Isbayrin
[Isbayrît ?], Karakeçî, Nahiya Akkîsî, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 29

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava,
Kîkî, Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî û Nahiya Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan,
Xiyan, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Becar, Xuweydan,
Mihranî, Hezro navê wê yê din Tercîl, Abgewr, Nahiya Bektaş,
Lîce û Atak û Telseme, Palîma'den û Çişka, Goynukler, Nahiya
Tawus, Nahiya Hertah.

Salname sal 1279 [1863]**Rûpel 81**

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Xelil Kamîl Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê Şakir Efendî

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyabekir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewalî Ahmed Raxib Efendî

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji alî payeyê ve ji rêza Duyemîn Abdî Efendî

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji payeya axura seraya padişah Alî Axa

Rûpel 85

Beş: Ketxudayê derî

Selanîk, Kurdistan, Şam: Saib Beg

Rûpel 95

Beş: Antaqya û Şama Şerîf Patrikê Rûm Perîtyos Efendî

Metropolit: Diyarbekir, Nav: Makrîyos, Sinifê wan: Antaqya

Cihên ku rêveberiya wan lê heyê: Amed û Kurdistan

Rûpel 98

Beş: Patrikê Ermenî [cihê nav vala yel] Efendî

Unvan: Palo û Kurdistan, Nav: Mikirdic, Rutbe: Rahib,

Lîwa Xarpêt Qeza Palo û Keşîşxaneyâ Gavar

Rûpel 156

Beş: Lîwayek ji çend qezayan ava bûye li jêr hatiye nivîsandin
Hajmara Qeza 58

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 14

Mêrdîn û Ooser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye û Nahiyê wê, Nisêbîn
û Nahiyê wê, Aliyat û Bakarî û Aznavûr û Eşîra Tay, Hacibehram
û Nahiyê wê, Stewrê, Ewêna, Omerka, Xelil -begli, İsa-begli,
Çelaxa, Himse, Botan, Mîdyat.

Lîwa Sêrtê 15

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Qurtelan, Dêrgul, Arûç, Sason, Hazan, Zilan, Berwarî, Isbayrin,
Karakeçî, Nahiya Akkîsî, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 79 [divê 29 be]

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava,
Kîkî, Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî û Nahiya Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan,
Xiyân, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Becar, Xuweydan,
Mihranî, Hezro navê wê yê din Tercîl, Abgewr, Nahiya Bektaş,
Lîce û Atak û Telseme, Palîma'den û Çiska, Goyrukler, Nahiya
Tawus, Nahiya Hertah.

Salname sal 1280 [1864]

Rûpel 74

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşir Xelil Kamil Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê Şakir Efendî

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

(Diyarbakir)

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewaliyan Mehmed Azîz Efendî

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê ji alî payeyê ve ji rêza Duyemîn Abdullah Efendî

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin.]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Ziya Paşa

Rûpel 79

Beş: Ketxudayê derî

Kurdistan, Yemen: Îbrahîm Axa (Ji axura seraya Padîşah)

Rûpel 108

Beş: Reîsê pênc miletan

Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp Ohannes

Nav: Arakel, Rutbe: Rahîb

Cihên ku rêveberiya wan lê heye: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp Ohannes û cihên girêdayî wê

Rûpel 109

Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Madîn Arakelos

Nav: Marderos[?], Rutbe: Rahîb

Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Madîn Arakelos û ê girêdayî wê

Rûpel 180

Hejmara qezayan 58

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 14

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîre ê Omeriyye û Nahiyê wê, Nisêbîn û Nahiyê wê, Nahiya Aliyat û Bakarî û Aznavûr û Eşîra Tay, Hacibehram û Nahiyê wê, Stewrê, Ewêna, Omerka, Xelîl-begli, Isa-begli, Çelaxa, Himse, Botan, Mîdyat.

Lîwa Sêrtê 5 [divê 15 bel]

Sêrt navê wê yê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan, Qurtelan, Dêrgul, Arûç, Sason, Hazan, Zilan, Berwarî, Isbayrin, Karakeçî, Nahiya Akkîsî, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 79 [divê 29 bel]

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava, Kîkî, Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştikûr, Behramkî, Bêşîrî û Nahiya Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan, Xîyan, Çepaxçûr, Menşikûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Becar, Xuweydan, Mihran, Hezro navê wê yê din Tercîl, Abgewr, Nahiya Yektaş [Bektaş ?], Lîce û Atak û Telseme, Palîma'den û Çiska, Goyrukler, Nahiya Tawus, Nahiya Hertah.

Salname sal 1281 [1865], Def'a 19

Rûpel 72

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Mustafa Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê Şakir Efendî

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbakir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewaliya Mahrecan

Azîz Efendî

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye

nivîsandin]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Ziya Paşa

Mêrdin, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye

nivîsandin]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê alî payeyê ve ji rêza

Duyemîn Abdullah Efendî

Rûpel 76

Beş: Ketxudayê derî

Eyaletên Xarpêt û Kurdistanê û Cihên ku girêdayî wan: Mustafa

Beg (ji alî paye yê ve ji rêzaSêyemîn)

Rûpel 110

Reîsê pênc miletan

Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyî Surp Ohannes

Nav: Arakel, Rutbe: Rahîb

Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyî Surp

Ohannes û yê girêdayî wê

Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Madîn Arakelos

Nav: Marderos[?], Rutbe: Rahîb

Cihê ku rêveberiya wan lê heye: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê
Madîn Arakelos u ê girêdayî wê

Rûpel 184

Hejmara Qezayan 58

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 14

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîreyê Omeriyye û Nahiyê wê, Nisêbîn û
Nahiyê wê, Aliyat û Bakarî û Aznavûr û Eşîra Tay, Hacibehram û
Nahiyê wê, Stewrê, Ewêna, Omerka, Xelîl-begli, Îsa-begli, Çelaxa,
Himse, Botan, Mîdyat.

Lîwa Sêrtê 5 [divê 15 bel]

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan,
Qurtelan, Dêrgul, Arûç, Sason, Hazan, Zilan, Berwarî, Isbayrin,
Karakeçî, Nahiya Akkîsî, Nahiya Reşnekan.

Lîwa Diyarbekirê 79 [divê 29 bel]

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava,
Kîkî, Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî,
Bêşîrî û Nahiya Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulp, Badikan,
Xiyân, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Ziktî, Becar, Xuweydan,
Mihranî, Hezro navê wê yê din Tercîl, Abgewr, Nahiya Bektaş,
Lîce û Atak û Telseme, Palîma'den û Çiska, Goynukler, Nahiya
Tawus, Nahiya Hertah.

Salname sal 1282 [1866], Def'a 20**Rûpel 71**

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Mustafa Paşa

Karmendên darayî: Mîralay Seîd Beg

[Sencaxê Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbakir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewaliya Mahrecan Seîd Efendî

Sêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Ji dergeha padişah [Dergeh-i Ali] Kamil Beg

Mêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye nivîsandin]

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Ziya Paşa

Rûpel 75

Beş: Ketxudayê derî

Bi mulhakatiya Eyaletên Xarpêt û Kurdistan: Mustafa Beg (Sêyemîn)

Rûpel 99

Beş: Reîsê pênc miletan

Karmendê karê rûhanî ê dernavendê

Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp Ohannes

Nav: Arakel, Rutbe: Rahîb

Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp

Ohannes û ê girêdayî wê

Navnas: Di Kurdistanê de Keşişxaneyê Madîn Arakelos

Nav: Marderos[?], Rutbe: Rahîb

Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de Keşişxaneyê Madîn Arakelos û ê girêdayî wê

Rûpel 172

Hejmara Qezaş8

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Mêrdînê 14

Mêrdîn û Qoser, Zaxo, Cezîreyê Omeriyye û Nahiyê wê, Nisêbîn û Nahiyê wê, Nahiya Aliyat û Bakarî û Aznavûr û Eşîra Tay, Hacibehram û Nahiyê wê, Stewrê, Ewêna, Omerka, Xelîl-begli, Îsa-begli, Çelaxa, Himse, Botan, Mîdyad.

Lîwa Sêrtê 15

Sêrt navê wê din Is'ird, Ridvan, Xerzan û Heskîf, Şîrwan, Qurtelan, Dêrgul, Arûç, Sason, Hazan, Zîlan, Berwarî, Isbayrin, Karakeçî, Nahiya Akkîsî, Nahiya Reşnekan

Lîwa Diyarbekirê 29

Diyarbekir navê wê yê din Amed û Nahiyê Rojhilat û Rojava, Kîkî, Turkman, Mahal, Metînan, Dêrik, Deştîkûr, Behramkî, Bêşîrî û Nahiya Silîvan navê wê yê din Farqîn, Qulb, Badikan, Xiyan, Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh, Yahtek, Zîktî, Becar, Xuweydan, Mihranî, Hezro navê wê yê din Tercîl, Abgewr, Nahiya Bektaş, Lîce û Atak û Telseme, Palîma'den û Çiska, Goynukler, Nahiya Tawûs, Nahiya Hertah.

Salname sal 1283[1867], Def'a 21

Rûpel 76

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Mustafa Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê ji alî payeyê ve ji rêza Duyemîn
Sadik Efendî

[Sencaxên Girêdayî Eyaleta Kurdistanê]

Diyarbakir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewaliya Mahrecan
Seid EfendîSêrt, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye
nivîsandin]Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê dergaha padişah Kamil
EfendîMêrdîn, Karmendên şerîatê: Naîbê wê [Navê Naîb nehatiye
nivîsandin]Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mirêmîran Arslan Paşa
Nav: Wilayeta Erzirom

Sencax: Mûş, Karmendên şerîatê: Tevlî Kurdistanê

Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê: Mirêmîran Mahmûd Paşa

Rûpel 80

Beş: Ketxudayê derî

Eyaletên Xarpêt û Kurdistan û girêdayî wê: Mustafa Beg (ji alî
payeyê ve ji rêza sêyemîn)

Rûpel 110

Beş: Reîsê pênc miletan

Navnas: Di Kurdistanê de Keşişxaneyê Surp Ohannes

Nav: Arakel, Rutbe: Rahîb

Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp
Ohannes û cihê bi ser wê derê ve

Navnas: Di Kurdistanê de Sêrt

Nav: Bedros, Rutbe: Rahîb

Cihên ku rêveberiya wan lê heye: Di Kurdistanê de sencaxa Sêrt
û cihên bi ser wê ve

Rûpel 170

Hejmara Qeza 58

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Diyarbekirê 26

Tevî Nahiya Diyarbekir, Hezro, Mihranî, Silîvan, Hênê, Lîce,
Çepaxçûr, Menşîkûr, Kîh û Nahiya Tawus, Ziktî, Becîlek [?],
Xuweydan, Qulp, û Nahiya Hertah, Becar, Cenana, Badikan,
Behramkî, Kîkî, Turkman, Dêrik, Metînan, Mahal, Abgewr û
Nahiya Himse, Beşr [Bêşîrî?], Deştîkû[r], Sîwerek.

Lîwa Mêrdînê 10

Tevî Nahiya Mêrdîn, Nisêbîn, Ewêna, Omerka, Stewrê, Hamîse,
Cizîr, Hacibehram, Çelaxa, Îsa-begli, Xelîl-begli navê wan ê din
Qezayên Medyan

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt, Şîrwan, Xerzan, Qurtelan, Ridvan, Hazan, Isbayrin, Sason,
Dêrgul, Zîlan, Erûh, Berwarî

Salname sal 1284 [1868], Def'a 22

Rûpel 93

Navê Eyaletê: Kurdistan

Karmendên mulkiye: Waliyê wê Mûşîr Mustafa Paşa

Karmendên darayî: Jimaryarê wê Mîralay Ahmed Ruşdu Efendî
 [Sencaxên bi ser Eyaleta Kurdistanê ve]
 Diyarbekir, Karmendên şerîatê: Naîbê wê ji Mewaliya Mahrecan
 Ahmed Sidqî Efendî
 Sêrt, Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Ahmed
 Paşa
 Mêrdîn, Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Arslan
 Paşa
 Nav: Wilayeta Erzirom
 Sencax: Wan, Karmendên şerîatê: Qadiyê Kurdistan bi paya
 mahrec Aşîr Efendî
 Karmendên mulkiye: Qeymeqamê wê Mîrêmîran Abdullah Paşa

Rûpel 97

Beş: Ketxudayê derî
 Tevî cihê bi ser eyaletên Xarpêt û Kurdistan: Mustafa Beg
 (Sêyemîn)

Rûpel 130

Beş: Reîsê pênc mileta
 Navnas: Di Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp Ohannes
 Nav: Arakel, Rutbe: Rahîb
 Cihê rêveberiya wan hene: Kurdistanê de Keşîşxaneyê Surp
 Ohannes
 Navnas: Kurdistanê de Sêrt
 Nav: Bedros, Rutbe: Rahîb
 Ciyê rêveberiya wan hene: Di Kurdistanê de sencaxa Sêrt û ê
 girêdayî wê

Rûpel 180- 182

Hejmara Qeza 48

Eyaleta Kurdistanê

Lîwa Diyarbekirê 26

Tevî Nahiya Diyarbekir, Hezro, Mihranî, Silivan, Hênê, Lîce, Çepaxçûr, Menşikûr, Kîh û Nahiya Tawus, Ziktî, Becîlek [?], Xuweydan, Qulp û Nahiya Hertah, Becar, Cenana, Badikan, Behramkî, Kikî, Turkman, Dêrik, Metînan, Mahal, Abgewr û Nahiya Himse, Beşr [Bêşîrî ?], Deştikûl, Sîwerek.

Lîwa Mêrdînê 10

Tevî Nahiya Mêrdîn, Nisêbîn, Ewêna, Omerka, Stewrê, Hamîse, Cizîr, Hacibehram, Çelaxa, Îsa-begli, Xelîl-begli navê wan ê din Qezayên Medyan

Lîwa Sêrtê 12

Sêrt, Şîrwan, Xerzan, Qurtelan, Ridvan, Hazan, Isbayrin, Sason, Dêrgul, Zilan, Erûh, Berwarî

Koma Xebatên Kurdolojiyê

ÇAVKANİ

AKBAYAR, Nuri (2001), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

BAYKARA, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara.

LÜTFÎ [AHMED RAMİZ] (2007), *Emir Bedirhan*, bgst Yayınları, İstanbul.

SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Takvîm-i Vakayi', 5 Muharrem 1264 [14 Aralık 1847].

Salnâme-yi Devlet-i Aliyye, 1264 [1848]-1284 [1868].

3.1. COĞRAFYA-Yİ OSMÂNÎ'DE KÜRTLER VE KÜRDİSTAN

Giriş

Türkiye'deki "akademik" camia içinde en çok tahrip edilen kavramlardan birinin "Kürdistan" olduğunu söylersek abartmış olmayız. Kimi akademisyenler "tarihte hiçbir zaman Kürdistan diye bir terim kullanılmamıştır ve böyle bir yer yoktur" derken, kimisi de "böyle bir kelime vardı da bu yerin sınırları kesin değildi" demektedir. Resmi tarih üretmek ve savunmakla görevli tarihçiler/akademisyenler yıllarca bu düşünceleri dile getirip durdular. Bu anlayışın, İttihat ve Terakki döneminde başlayan ve Cumhuriyet dönemiyle de devam eden, farklı kültürlerin inkârı ve asimilasyonu ile ilgili olduğu gayet açıktır. Oysa Osmanlı tarihiyle amatörce ilgilenen biri bile, hem Osmanlı arşivindeki belgelerde hem Osmanlı kroniklerinde defalarca bu kavramla karşılaşır.

İdadi okullarında okutulan ve Kolağası Ahmed Cemal tarafından 1895'te (Rumi 1311) yazılan *Coğrafya-yi Osmânî* adlı kitap da bu kaynaklardan biridir. Bu kitabın "Kürdistan Kıt'asında Bulunan Vilâyât-ı Şâhâne" başlıklı bölümünde Osmanlı yönetimi altındaki Kürdistan coğrafyası tanıtılmaktadır. Bu kaynağın Kürt tarihi açısından birkaç önemi var. Öncelikle bu resmi mercilerce basılmış bir ders kitabıdır. Yani 19. yy'ın sonlarında Osmanlı Devleti'nde askeri okullarda öğrenciler, Kürdistan coğrafyasını tanırlar ve bu coğrafyayı ayrıntılı bir şekilde incelerler. Kitabın yaklaşık yirmi sayfalık bir bölümü Kürdistan'a ayrılmıştır. Bu kısımda Kürdistan

coğrafyası dâhilindeki vilayetler, sancaklar ve kazalar hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlıca yazılmış olan bu kitabın ilgili kısmını Latin harflerine çevirerek araştırmacıların kullanımına sunmak niyetindeyiz. Bu yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtlerin durumunu ve birkaç tarihi kaynakta Kürdistan'ın tanımını aktardıktan sonra metnin önce Latin harfli transkripsiyonunu, devamında da sadeleştirilmiş halini sunacağız.

A- Osmanlı İdaresinde Kürtler ve Kürdistan

Kürdistan coğrafyasının Osmanlılar nezdinde önem kazandığı dönem 16. yüzyılın ilk çeyreğine rastlamaktadır. Bu döneme kadar seferlerini daha çok Batı'ya yapan Osmanlılar, bu dönemden sonra Doğu'ya doğru da seferler yapmaya başlamışlardır.

Şehzadeliği döneminde Trabzon valiliğini yapmış olan dokuzuncu Osmanlı padişahı I. Selim (Yavuz, 1512-1520), Kürdistan'daki Safevi faaliyetlerini yakından izlemiş ve 1512'de tahta geçtiğinde sıklaşan Kızılbaş-Safevi ilişkilerini engellemek amacıyla Anadolu'daki Kızılbaşlara şiddetli bir darbe vurmaya istemiştir. Bu amaçla çıkarttığı fetvalarda Kızılbaşların katlinin câiz olduğunu söyleyen I. Selim, Anadolu'da bulunan on binlerce kişiyi öldürtmüştür (Tekindağ, 1968: 53, 56).

Yavuz Sultan Selim, İran şahı Şah İsmail üzerine yaptığı seferde, Tebriz'e kadar gitmesine rağmen, karşısına onu engelleyecek herhangi bir güç çıkmamıştır. Şah İsmail orduları çekildikleri bölgelerde bulunan köyleri yakarak, ilerleyen Osmanlı ordusunun açlıktan zayıf düşmesini beklemiştir. Ağustos 1514'te Çaldıran'da iki ordunun karşı karşıya gelmesi üzerine çıkan savaşta, Safevi kuvvetleri yenilmiş ve Şah İsmail canını zor kurtarmıştır (Bkz: Uzunçarşılı, 1983: 253-278).

Yavuz Sultan Selim, İran'dan çekildikten sonra Tebriz'e dönen Şah İsmail, Kürdistan'da kaybettiği yerleri geri almak amacıyla, Çaldıran Savaşı'nda öldürülen Ustaclu-oğlu Mehmed Han'ın kardeşi olan Karahan'ı Kürdistan'a göndermiş, Karahan da Diyarbakir'i kuşatma altına almıştır. Ancak Diyarbakir halkı bu kuşatmaya karşı direnmiştir. Bunun üzerine Yavuz, Karahan'a karşı Bıyıklı Mehmed Paşa'yı ve ona yardım etmek için de Konya valisi Hüsrev Paşa'yı görevlendirmiştir. İdris-i Bitlisi ise Kürt beylerinin mahiyetindeki askerlerle Bıyıklı Mehmed Paşa güçlerine katılmıştır. Toplanan bu kuvvetler de Diyarbakir kuşatmasında bulunan Karahan'ın üzerine yürümüş bu durum üzerine Karahan kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve Mardin Kalesi'ne çekilmiştir. Burada bir sene kalan Karahan'a yapılan baskılar sonucunda, Karahan savaşmaya mecbur kalmış ve Mayıs 1516'da Koçhisar (Kızıltepe)'da yapılan savaşta yenilmesi üzerine Kürdistan coğrafyası Osmanlı Devleti'ne katılmıştır (Uzunçarşılı, 1983: 274; Sevgen, 1968a: 59).

Çaldıran Savaşı'ndan sonra başta Diyarbakir, Mardin, Urfa, Rakka ve Musul gibi önemli Kürt şehirleri olmak üzere Kürt coğrafyasının büyük bir kısmı Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı ve Kürt emirleri zaman zaman karşı karşıya gelseler de menfaatleri gereği müttefik olma durumları devam etmiştir.

Kürdistan coğrafyasının Osmanlı hâkimiyetine geçmesi kendisi de Kürt olan İdris-i Bitlisi'nin çalışmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İran seferinden döndükten sonra Kürdistan'a gönderdiği İdris-i Bitlisi, görüştüğü Kürt beylerini Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeleri için ikna etmeye çalışmıştır. Durumu değerlendirmek için toplanan yirmi beş Kürt beyi Osmanlı tabiiyetine geçmeyi kabul etmiştir (Uzunçarşılı, 1983: 275-276; Sevgen, 1968a: 58-59). Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim 1515 tarihinde, İdris-i Bitlisi'ye,

(muhtemelen Kürt beyleri ile yapacağı pazarlıklar sonucunda) doldurup Kürt beylerine vermesi için boş beratlar göndermiş ve Kürdistan'da yeni bir idare oluşturulmuştur (Sevgen, 1968b: 57).

Örneğin bu dönemde kurulan Diyarbekir Eyaleti üç değişik sancak tipine ayrılmaktaydı. Ulaşılması güç olan bölgeler tamamen özerk bırakılmıştı. Yöneticisi yöre halkından olup yönetimi miras yoluyla babadan oğula geçen ve "Kürt Hükümetleri" denilen bu özerk bölgeler devlete vergi ve orduya sipahi asker vermek zorunda değildi. Bu hükümetlerin toprakları tımar ve zeamet haline getirilemiyordu (Bruinessen, 2006: 239).¹ Kürt hükümetleri dışında "yurtluk-ocaklık (Kürt beylikleri)" diye isimlendirilen sancaklar da Osmanlı idaresinin bir parçasıydı. Savaşta hizmeti geçen ve/veya sultana bağlılıkta kusur etmeyen yerel beylere tevcih edilen yani verilen sancaklara yurtluk-ocaklık denir. Bu sancaklar hükümetler kadar serbest değildirlir. Toprakları tımar ve zeamettir. Yurtluk-ocaklık sahibi oranın resmen sahibi değildir; yani satamaz, bağışlayamaz, vakfedemez. Ancak o yerin şer'i ve örfi vergisi kendisine aittir. Osmanlı bu sistemi daha çok doğu sınır boylarında kullanıyordu. Böylece sınırlarını güvence altına alıyordu. Yurtluk-ocaklık verilen kişinin bir hatası, eksiği

1 Kanuni Sultan Süleyman devrinde hazırlanan *Kanûnnâme-i Hümayun*'da hükümetler için şunlar yazılmaktadır: "bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevfiç ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet tariki üzere tefrik ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamışdır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur."

"Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğlerbeğileriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabile ve başka asker sâhibleridir" (Akgündüz, 1992: 463).

görülürdüğünde sancak ondan alınıp ailesinden başka birine verirdi. Diğer bir sancak tipi ise "Osmanlı Sancağı" olan ve sayıları on biri bulan sıradan sancaklardır (Bkz: Sertoğlu, 1986; Kılıç, 1991: 119-139; Göyünç, 1991: 269-278).²

Yukarıda bahsettiğimiz bu sistem ufak tefek değişiklikler haricinde 19. yüzyıla kadar devam etti. Yavuz Selim öldükten sonra yerine padişah olan I. Süleyman (Kanuni, 1520-1566) da İran üzerine sefere çıkmak niyetindeydi. Bu nedenle Kürt beylerine, İdris-i Bitlisi tarafından oluşturulan bu sistemin devamını sağlayan bir ferman gönderdi. Bu fermanda, Kürt beylerinin Yavuz Sultan Selim döneminde, Kızılbaşlara karşı gösterdikleri yararlılıklardan bahsedildikten sonra, "her birinin öteden beri ellerinde ve tasarruflarında bulunan eyalet ve kaleler geçmiş zamandan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip mutasarrıf oldukları eyaletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraları bütün mahsulleriyle oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir" denmektedir. Fermana göre, bey öldüğünde eyalet beyin oğluna/oğullarına kalacaktır. Oğullarının birden fazla olduğu ve aralarında anlaşmazlık çıktığı durumlarda, anlaşmazlık Kürdistan beylerinin isteği doğrultusunda çözülecekti (Ferman için bkz: Sevgen, 1968c: 70).

2 1609'da yayımlanmış olan Ayn Ali Efendi'nin kitabı ve *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi* verilerine göre:

Kürd Hükümetleri: Cezire, Eğil, Genc (?), Palu ve Hazo.

Kürd Beylikleri (Yurtluk ve Ocaklık): Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik.

Sıradan Osmanlı Sancakları: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siirt, Çemişgezek, Mifarikin, Akçakale, Habur ve Sincar. (Bkz: Ayn-ı Ali Efendi, 1979: 29-31; Bruinessen-Boeschoten, 2003: 195-196).

19. yüzyıla gelindiğinde II. Mahmud (1808-1839) ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisine girdiği merkezileşme ve modernleşmenin bir sonucu olarak, Osmanlı "klasik" yapısı değişmeye başlamıştır. Yaşadıkları topraklar üzerinde yüzyıllardan beri muhafaza ettikleri hakları ellerinden alınmaya başlanan Kürt emirleri ile Osmanlı Devleti arasında şiddetli çatışmalar olmaya başlamıştır. 1817'de başlayan çatışmalar 1847'de Bedirhan Bey isyanının bastırılması ve Kürdistan Eyaleti'nin kurulması ile durulmuştur (Geniş bilgi için bkz: Lütfi [Ahmed Ramiz], 2007; Celil, 1992; Hakan, 2007).

Kürdistan Eyaleti, Diyarbakir Eyaleti, Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek oluşturuldu ve durum devletin resmi gazetesi olan *Takvîm-i Vakayî*'de 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847) tarihinde yayımlanan bir tebligatla halka duyuruldu. Tebligatta bu olay Kürdistan'ın yeniden fethi olarak nitelenmiş ve eyaletin başına vali olarak eski vezirlerden Esat Paşa'nın atandığı belirtilmiştir. İlk başlarda eyaletin merkezi olarak Ahlat düşünülmüş ancak sâlnâmelerden anlaşıldığı kadarıyla kısa bir dönem Van, Muş ve daha uzun bir süre Diyarbakir (Amed) bu eyaletin merkezi olmuştur. Kürdistan Eyaleti 1266/1849 sâlnâmesine göre Muş, Van, Hakkâri, Cizre, Diyarbakir sancaklarını içine almıştır. Kürdistan Eyaleti'nin varlığı 1868'e kadar devam etmiştir. Şimdiye kadar, eyaletin ortadan kaldırılma nedenine dair herhangi bir belge bulunamadığından, bu eyaletin neden lağvedildiği bilinmemektedir.³

3 Kürdistan Eyaleti hakkında daha geniş bilgi için, bu kitap içerisindeki "Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ve Osmanlı Devlet Salnâmelerinde Kürdistan Eyaleti" [Ya da Kürtçesi: "Avakirina Eyaleta Kurdistanê û di Salnameyên Dewleta Osmanî de Eyaleta Kurdistanê"] makalesine bakınız.

B- Tarihi Kaynaklarda Kürdistan

Yukarıda Kürtlerin Osmanlı ile ilişkilerini ve kurulan idari yapıların kısa bir özetini verdik, şimdi bazı tarihi kaynaklarda Kürdistan denildiğinde hangi bölgenin anlaşıldığını örneklerle açıklayacağız. Değineceğimiz ilk kaynak Şerefhan Bitlisi'nin 1597'de Bitlis'te yazdığı *Şerefnâme* adlı Farsça eseridir. Bu eser Kürdistan coğrafyasını şöyle tanımlar:

Okyanus'tan ayrılan Hürmüz Denizi [Basra Körfezi] kıyısından başlar; bir doğru çizgi üzerinde oradan Malatya ve Maraş illerinin nihayetine kadar uzanır. Böylece bu çizginin kuzey tarafını Fars, Acem Irak'ı, Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan teşkil eder. Güneyinde ise Arap Irak'ı, Musul ve Diyarbekir illeri düşer. Bununla birlikte, bu insanların suyundan birçok halk ve kabile, doğudan batıya kadar birçok ülkede yayılmışlardır (Şerefhan, 1990: 20).

Ünlü Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi, 1640-1655 tarihinde Kürdistan'ı dolaşmış ve burası ile ilgili gözlemlerini *Seyahatnâme*'sinde aktarmıştır. Evliyâ Çelebi Kürdistan'ı şöyle tanımlamaktadır:

Memâlik-i azîmdir [büyük bir memlekettir], bir ucu cânib-i şimâlde [kuzey tarafında] diyâr-ı Erzurûm'dan diyâr-ı Van'dan diyâr-ı Hakkarî ve Cizre ve İmâdiyye ve Musul ve Şehrezûl⁴ ve Harîr ve

4 Şehrezul, Kürt şehri ve eyaleti Şehrizar'un isminin bir başka şeklidir. Bu şehir, Güney Kürdistan'ın büyük bölümünü kaplayan bugünkü Süleymaniye'nin kuzeyinde bulunuyordu (Bruinessen-Boeschoten, 2003: 335). Bu şehrin ismi kaynaklarda Şehrizar şeklinde de geçer. 1534'te kurulan eski Şehrizar Eyaleti İran sınırına yakın olan Süleymaniye ve çevresini (Gülenber, Şehribazar ve Halepçe civarı) kapsıyordu. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra 1850'de merkezi Kerkük olan yeni Şehrizar Eyaleti kuruldu ve 1851'de Bağdat 1879'da Musul vilayetine bağlandı. Yeni Şehrizar, eski Şehrizar'un batısını kapsıyordu (Hut, 2006, 9-25).

Ardalân⁵ ve Bağdâd ve Derne⁶ ve Derteng⁷ ve ta Basra'ya varınca yetmiş konak yer Kürdistan ve sengistan [taşlık] add olunur [kabul edilir] (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2001: 56).

Bu coğrafyada altı bin Kürt aşiret ve kabilesi olduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi, bu kabile ve aşiretler güçlü bir set oluşturmamış olsa Acem kavminin Rüm diyarını (Anadolu) kolayca işgal edebileceğini söylemektedir (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2001: 56). Evliyâ Çelebi'nin bu sözü Osmanlıların neden Kürtlere bu düzeyde imtiyaz verdiklerini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Gerçekten o dönemde, Kürtlerin tutmuş olduğu taraf Kürdistan coğrafyasında hâkim güç olacak ve Anadolu'nun tümünü hâkimiyeti altında tutabilecektir.

Ahmed Vefik Paşa, İstanbul'da basılan *Lehçe-i Osmânî* adlı eserinin "Kürd" maddesinde Kürdistan'ı şu şekilde tanımlar: "Diyârbekir vilâyetiyle Vân ve Îrânda Sine ve Kirmânşâh ve Loristan ve Şark-ı Irâk arâzîsi" (Ahmed Vefik, 1293/1876: 999).

Hüseyin Hüsnü tarafından yazılan *İcmâl-i Coğrafya* adlı eserde Osmanlı Kürdistanı'nın tanımı şöyledir:

5 Ardalan: Kürtçe Erdelan, İran Kürdistanı'nında merkezi Sine (Senendec) olan bölge. Doğusunda Hemedan, batısında Süleymaniye, güneyinde Kirmanşah, kuzeyinde Mahabad vardır. İran'ın kuzeybatısında olan bu bölge 1169-1867 tarihleri arasında Kaçarlar tarafından iktidarlarına son verilene kadar Kürt Erdelan hanedanı tarafından yönetildi (Bkz: <http://en.wikipedia.org/wiki/Ardalan>, erişim: 08.12.2010). Bölgenin önemli şehirleri Sine, Saqız, Bane, Meriwan ve Hewreman'dır (Erdelan Devleti hakkında ayrıntılı bilgi için: Cigerxwîn, 1984: 173-242).

6 Derne: Bağdat vilayetindedir. Libya'daki Derne ile sadece isim benzerliği vardır.

7 Derteng: 17. yüzyılda Bağdat Eyaleti'nde bir sancaktı. 19. yüzyılda ise Bağdat'ta Derne'ye tabi bir nahiye olduğunu görüyoruz (Bkz: Ahmed Vefik, 1293/1876: 568).

Kürdistan Kıt'ası: Bu kıt'a sekiz vilâyete münkasımdır (ayrılır). Bunlardan birincisi Erzurûm vilâyetidir ki 25 bin nüfûslu, Fırâtın menba'ı (kaynağı) taraflarına yakın bir ova üzerinde kâin (yerleşik) Erzurûm şehridir. Şehr-i mezkûr (adı geçen şehir) Îrân Hükümeti ve Rusyanın Kafkâs kıt'asıyla memâlik-i Osmâniyye beyninde bir ticâret mevki'i olub istihkâmât-ı cesîmesiyle (büyük sığınaklarıyla) meşhûrdur. Ve burada bir bâb-ı mekteb-i i'dâdî ve rüşdiye-i askerî vardır. Mevâki'-i meşhûresi (ünlü yerleri) Fırât kenârında kâin Erzincân şehriyle Baybûrd ve Kiğı kasabalarıdır.

İkincisi Vân vilâyetidir ki Vân Gölünün şark sâhilinde kâin abâ ve Acem taklîdi şallarıyla meşhûr 20 bin nüfûslu Vân şehridir. Mevâki'-i meşhûresi Rusya ve Acem muhârebeleriyle ma'rûf (bilinen) Bâyezîd, kal'asıyla Vân Gölüne batmış olan Artaksas şehr-i kadîminin şimâl-i şarkisine (kuzeydoğusuna) mebnî (kurulmuş) Erciş kasabasıyla üç Ermenî Patrikliğinden birinin ikâmetgâhı olan Aktamâr Adasıdır.

Üçüncüsü Bitlîs vilâyetidir ki merkezi Diclenin bir kolu üzerinde dağlık ve fakat bağlık bir mahalde kâin 15 bin nüfûslu Bitlîs şehridir. Mevâki'-i meşhûresi münbit (verimli) bir ovada kâin Mûş ve Diclenin şark kolu üzerinde kâin Si'ird kasabalarıyla Genc havâlîsinin merkezi olan Çanlı Kilîsâ mevki'idir.

Dördüncüsü Dersîm vilâyetidir ki burası Kürdler tarafından meskûn küçük bir vilâyet olub merkezi Hozât kasabasıdır ve Mâzgird mevki'i meşhûr yeridir.

Beşincisi Ma'mûretü'l-azîz vilâyetidir ki merkezi bir mekteb-i rüşdiye-i askerîyi hâvî (içeren) Ma'mûretü'l-azîz nâmı verilen Mezra'a ve kurbunda (yakınında) Eski Harpût şehir-

leriyle Fırât kurbuna mebnî Malâtya ve Arabgîr ve Eğin ve gümüş ve kurşun ma'âdinini (madenlerini) hâvî Kebân şehirleri mevâki'-i meşhûresidir.

Altıncısı Diyârbekir vilâyetidir ki merkezi Dicle üzerinde kâin, Îrân ve Arabistan ticâretiyle meşhûr ve bir mekteb-i rüşdiye-i askerîyi hâvî Diyârbekir şehridir. Mevâki'-i meşhûresi bakır ma'denleriyle meşhûr Erganî ve Palo ve el-Cezîrenin şimalinde kâin Mârdîn ve civârında gümüş ma'deni bulunan Dicle kenârına mebnî Cîzre (Cezîre-i İbn-i Ömer) kasabalarıdır.

Yedincisi Mûsul vilâyetidir ki merkezi 50 bin nüfuslu, Dicle kenârına mebnî ve Îrân ticâretiyle meşhûr Mûsul şehri olub Şehrîzor sancağının merkezi olan ve birkaç nebî-i zîşânın (peygamberin) makâbir-i mübârekelerini (kabirlerini) muhtevî bulunan (barındıran) Kerkük kasabasıyla Süleymâniye ve Revândîz ve Erbil kasabaları mevâki'-i meşhûresidir.

Sekizincisi Hakkârî vilâyetidir ki burası Kürdlerle Keldâniyye Hıristiyanları taraflarından meskûn dağlık bir vilâyet olub merkezi Zâb-ı Kebîr (Büyük Zap) Suyu kenârında kâin Cölemerg kasabasıyla Başkal'a ve İmâdiye meşhûr mevki'leridir (Hüseyn Hüsni, 1300/1883: 161-162).

Arnavut asıllı bir Osmanlı aydını olan Şemseddin Sami, 1889-1898 yılları arasında İstanbul'da yayımladığı *Kamûsü'l-a'lâm* adlı ansiklopedisinde, Kürtler ve Kürdistan'a da yer vermiştir:

Kürdistan: Batı Asya'da, en büyük bölümü Osmanlı imparatorluğunda ve bir bölümü İran'a bağlı büyük bir ülke olup, orada yaşayan insanların çoğunluğunu oluşturan Kürd halkı adıyla adlandırılmıştır. Bu ad, idarî ve siyasi

bölümlenmelere girmeyip, vaktiyle bizde Kürdistan valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan eyaleti bu adla adlandırılan ülkenin bütününe kapsamadığı gibi, Kürdler de dağınık ve başka halklarla karışık bulduklarından, Kürdistan'ın sınırlarını tümüyle belirlemek güçtür. Ancak, yaklaşık olarak diyebiliriz ki:

Kürdistan, Urmiye ve Wan göllerinin kıyılarından Kerxe (Kerhe) ve Diyale ırmaklarının kaynaklarına ve Dicle'nin akış yatağına dek uzayıp, kuzeybatıya doğru sınırları Dicle'nin akış yatağını izleyerek, Fırat'ı oluşturan Karasu yatağına ve oradan kuzeye doğru, Aras havzasını Fırat ve Dicle havzasından ayıran su ayrımı çizgisine kadar ulaşır.

Bu itibarla, Osmanlı imparatorluğunda, Musul ilinin büyük bölümü, yani Dicle'nin solunda bulunan yerleri ve Wan ve Bitlis illeriyle Diyarbekir ve Mamuretülaziz ilinin birer parçası ve Dersim sancağı Kürdistan'dan sayılır. İran'da da Kürdistan adıyla bilinen eyaletle Azerbaycan eyaletinin yarısı, yani güneybatı bölümü, Kürdistan'dır.

Böylece Kürdistan, kuzeydoğu yönünden Azerbaycan, doğudan Acem Irakı, güneyden Loristan ve Arap Irakı, güneybatı yönünden Cezire, kuzeybatı yönünden de Anatoli ile sınırlıdır. Bu sınırlar içinde, 34 ile 39. kuzey enlemleri ve 37 ile 46. doğu boylamları arasında uzayıp, büyük bir üçgen, daha doğrusu, sivri tarafı kuzeybatıya doğru dönmüş olan bir armut biçimini gösterir. Fırat'ı oluşturan Karasu ile Murad çayının birleştiği yerde olan en kuzeybatı noktasından Loristan sınırlarına dek olan en büyük uzunluğu yaklaşık olarak 900 kilometre ve genişliği 100 ile 200 kilometre arasındadır (Şemseddin Sami, 2001: 45).

C- Ahmed Cemal'in Coğrafya-yi Osmânî'si ve Kürdistan

Coğrafya-yi Osmânî, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne'de coğrafya-yi askerî muallimi olan "Süvari Kolağalarından Ahmed Cemal" tarafından yazılmış bir coğrafya ders kitabıdır. Taşkasaplı olan Ahmed Cemal, 1892 yılında Harbiye'den kurmay teğmen olarak mezun olmuş, üçüncü ordu kurmay karargâhında çalışmaya başlamıştır. Ahmed Cemal, askeri mekteplerde coğrafya muallimliği yapmış, coğrafyaya dair çeşitli eserler yazmıştır. Yazarın *Coğrafya-yi Osmânî* dışında coğrafya üzerine üç eseri daha vardır (İhsanoğlu, 2000: 290).

Coğrafya-yi Osmânî isimli kitap, idadi okullarının birinci sınıfında okutulmak üzere bir "asker öğretmen" tarafından hazırlanmış; Meclis-i Maarif-i Askeriyye tarafından incelenip onaylandıktan sonra Pangaltı'daki Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne Matbaası'nda basılmıştır. Bütün bunlar kitabın resmi olduğunu ve devlet eliyle basıldığını göstermektedir. Kitabın ilk baskısı İstanbul'da 1311/1895 yılında yapıldıktan sonra kitap, 1316 ve 1319 yıllarında olmak üzere iki defa daha basılmıştır (İhsanoğlu, 2000: 291). Bu durum eserin beğenildiğini ve uzun süre ders kitabı olarak okutulduğunu göstermektedir.

Ahmed Cemal bu eserde Osmanlı coğrafyasını üç büyük bölüme ayırmaktadır:

- Avrupa-yı Osmânî: Devletin Avrupa kıtasındaki toprakları.
- Asya-yı Osmânî: Devletin Asya kıtasındaki toprakları.
- Afrika-yı Osmânî: Devletin Afrika kıtasındaki toprakları.

Bunlar arasında Asya-yı Osmânî bizi ilgilendirmektedir, çünkü Kürtler ve ülkeleri Kürdistan Asya kıtasında yer almaktadır.

Asya-yı Osmânî, Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasında bulunan

topraklarını içeren bölge için kullanılan bir terimdir. Bu bölge Marmara hariç Anadolu Yarımadası, Kürdistan, Arap Yarımadası, Adalar kısmı denilen Girit, Kıbrıs ile Yemen ve Hicaz'dan oluşmaktadır. Ahmed Cemal eserinde bu bölgeyi altı kısma ayırmıştır:

Asyâ-yı Osmânîyi arâzîsinin tabî'atına, iklim ve havasının tebeddülüne, ahâlîsinin cinslerine nazaran Anadolu, Kürdistan, el-Cezîre-Irâk-ı ahsâ (?), Sûriye-Filistîn, Adalar, Hicâz-Yemen nâmlarıyla altı büyük kısma taksîm olduğu gibi aksâm-ı mezkûreden her biri de birtakım vilâyetleri hâvidir (160).

Yazar, bir paragrafla bu altı kısmın sınırlarını belirtirken Kürdistan'ın sınırını şöyle çiziyor:

Ma'mûretü'l-azîz-Harpût, Diyârbekir, Erzurûm, Vân, Bitlis, Mûsul vilâyetleriyle Haleb vilâyetinin kısm-ı şarkîsi ve müstakil sûretle idâre olunan Zor sancağı Kürdistan'da (...)
kâindirler (160).

Yazar, "Kürdistan Kıt'asında Bulunan Vilâyât-ı Şâhâne" başlığı altında Kürdistan'ın idari taksimatını yapmaktadır. Buna göre Kürdistan altı vilayet ve bir müstakil sancaktan oluşmaktadır:

1. Erzurum Vilayeti
2. Mamuretü'l-aziz Vilayeti
3. Diyarbekir Vilayeti
4. Bitlis Vilayeti
5. Van Vilayeti
6. Musul Vilayeti
7. Müstakil Zor Sancağı (181)

Bu altı vilayet ve müstakil sancağın ayrı başlıklar halinde incelenip vilayetlerin sancak ve kaza merkezlerinin tablo şeklinde gösterildiği kitapta, "Asyâ-yı Osmânî'nin Ahvâl-i Tabî'isi" başlığı

altında Kürdistan'ın coğrafi yapısı hakkında da bilgi verilmektedir (229). "Asyâ-yı Osmânî'nin Ahâlisi" başlığında bu kıtada yaşayan halklar hakkında bilgi verilmiş, "Kürdler" alt başlığında Kürtlere geniş bir şekilde yer ayrılmıştır.⁸ Bu bölümde Kürtlerin sosyal ve ekonomik hayatı, yemekleri, giysileri ve en önemlisi Kürt kadınları hakkında bilgiler verilmiştir (234).

Kitapta Kürtler hakkında olan ve/veya onları ilgilendiren her kısım tarafımızdan Latin harflerine aktarılmıştır. Örneğin yukarıda söz ettiğimiz başlıkların dışında Dicle ve Fırat nehirlerinin akış güzergâhı anlatılırken Kürt şehirleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Yine Asya-yı Osmânî'nin gölleri anlatılırken ilk sırayı Van Gölü almakta ve hem göl hem de şehirle ilgili bilgi verilmektedir. Biz bu kısımları da Latin harflerine aktarıp ilgili vilayet bölümüne ekledik.

Kitapta "Kürdistan Kıt'asında Bulunan Vilâyât-ı Şâhâne" başlığı altına alınmayan, idarî olarak başka vilayetlere bağlı ancak gerek tarih ve coğrafya gerekse de nüfus bakımından Kürtlerle alakalı Urfa, Maraş, Sivas gibi yerleri de "Diğer Yerler" başlığı altında yazımıza ekledik. Bu yerler hakkında bilgi varsa o bilgileri de Latin harflerine aktarıp bu başlık altına ekledik. Halep'e bağlı Antep ile Bağdat'a bağlı Hânîkîn (Xaneqîn) gibi haklarında bilgi verilmeyen yerlerin sadece isimlerini burada zikretmekle yetineceğiz.

8 "Asyâ-yı Osmânî'nin Ahâlisi" başlığı altında Kürtlere gerçekten geniş bir yer ayrılmıştır. Bu bölümdeki "Türkler" ve "Arablar" alt başlıkları dört satırdan oluşan birer paragraftan ibaretken "Kürdler" alt başlığı iki buçuk sayfa tutmaktadır. Bu durumu eserin yazıldığı devirde Osmanlı padişahı olan II. Abdülhamid'in Kürtlerle olan özel ilişkisine ve buna bağlı olarak Osmanlı'da -İstanbul'daki Kürt aydınlarının da etkisiyle- oluşan Kürt popülaritesine dayandırabiliriz. Ahmed Cemal'in eserin girişinde -her ne kadar evvelen beri süregelen bir âdet ise de- II. Abdülhamid'i övmesi ve "Kürdler" kısmında Hamidiye Alayları'ndan övgüyle söz etmesi bu durumu açıklamamıza yardımcı olabilir.

3.2. KÜRDİSTAN KITASINDA BULUNAN VİLAYETLER

Sadeleştirilmiş Hali

(Ahmed Cemal, 1311/1895: 105, 114, 130-151, 181-194, 231-238)

1. Erzurum Vilayeti

Kürdistan'da bulunan vilayetlerin birincisi ve en bayındırı Erzurum vilayetidir. Kuzey tarafı Trabzon vilayeti, doğu tarafı Rusya ve İran devletleri, güney tarafı Van, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretülaziz vilayetleri, batı tarafı ise Trabzon, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetleri ile çevrilmiştir. Bu vilayetin arazisi deniz yüzeyinden tahminen 6000 metre kadar yüksek olduğundan kış mevsiminde havası çok soğuk olduğu gibi dağlarının tepeleri senenin ancak birkaç ayında kardan boş kalır. Vilayetin havası genellikle kuru ise de içinde birçok nehirler aktığı için biraz rutubetlidir. Bununla birlikte vücut sağlığına yardımcı ve faydalıdır. Dağların üzerinde güzel otlaklar barındıran yaylalar bulunduğu gibi inşaata elverişli büyük ağaçlardan oluşan ormanlar da çoktur. Ancak Erzurum ve civarında yakacak ağaç olmadığından ahalişi çoğunlukla tezek ile çil denilen sazları yakarlar. Vilayetin arazisi verimli ve bereketli olduğundan her çeşit hububat ve sebze-meyvesi vilayetin ihtiyacını karşılamaktadır.

Vilayet dâhilinde Kemah kazasının Kiğari köyünde büyük bir kömür madeniyle Refahiye kazasının Gemecik köyünde gümüşlü kurşun ve diğer bir köyünde mürdeseng madenleri vardır. Bayezid

kazasında ve Ağrı Dağı etrafındaki dağlarda kükürt madeni olduğu gibi Diyadin'den akan sudan bir çeşit boncuk çıkar. Diyadin kazasına bağlı Dado, Eblanlı ve Malakara köyleri civarında kükürtlü ve şaplı dört kaplıca mevcut olup insan vücuduna faydalı oldukları gibi İntab'da ve Erzincan'a iki saat mesafede Nurgah ve Çakırman köyleri arasında sızı ve çeşitli hastalıklara iyi gelen kükürtlü bir kaplıca vardır. Ova kazasının merkezi olan Ilıca'da üç kaplıca ile suyu sıcak olan Gelin Geldi Kaplıcası vardır.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Erzurum	Bayburt
	Ova- Merkezi Ilıca
	Pasinler- Merkezi Hasankale
	Hınıs
	Kiğı
	Tercan- Merkezi Mamahatun
	Tortum- Merkezi Nihah
	Kiskim- Merkezi Ersis-Öğdem
	İspir
Erzincan	Kemah
	Kuruçay
	Refahiye- Merkezi Gercanis ⁽¹⁾
Bayezid	Diyadin
	Kara Kilise
	Eleşkirt- Merkezi Toprakkale
	İntap- Merkezi Tutak

Erzurum (35.000): Şigveler Dağı eteğinde ovaya karşı olup batı, güney ve kuzey tarafları tamamen dağlar ile sınırlanmıştır.

Deniz yüzeyinden tahminen 5700 kadem yüksekliğinde bulunduğu için havası gayet soğuk ve kuru; arazisi ise rutubetlidir.

Burası önceleri ticaret merkezi bir şehirdi. Ancak sınır civarında bulunduğundan birkaç defa Rusyalıların eline geçmiş ve biraz harap edilmiştir. Şehrin civarı ağaçtan yoksun olduğundan yakacağı pek azdır.

Ahalisi şehrin kuzeyinde bulunan sazlıktan çil adı verilen sazları yakacak yerine kullanırlar. Şehre yarım saat mesafede Abdurrahman Gazi Türbesi meşhur bir ziyaret yeridir.

Şehrin içinde Dördüncü Ordu-yı Hümayun'a ait bir askeri idadi mektebi ile bir askeri rüştiye vardır.

Erzincan (58.500): Erzurum'un otuz iki saat kadar batısında güzel bir ovada kurulu olup Dördüncü Ordu'nun merkezidir. Havası güzel olup yalnız temmuz ve ağustos aylarında hava biraz ısınır da ahalisi bu mevsimde bağlara taşınır. Burada mest, saraçlık ve kıldan eşya yapma meslekleri yanında ihram ve seccade gibi şeyler dokunur. Ayrıca gümüş, bakır ve demirden nefis eşyalar imal edilir.

Fırat Nehri Havzası: Fırat Nehri, Karasu ve Murat nehirlerinin birleşmesinden meydana gelir.

Karasu: Erzurum civarındaki dağlardan ortaya çıkarak Erzurum, Erzincan, Eğin şehirleri yakınından geçtikten sonra sağdan Divrik, Arapgir şehirlerinden geçen Çalta Suyu'nu alarak Keban Madeni'nde Murat Nehri'yle birleşir.

Murat Nehri: Ağrı Dağı'nın güney taraflarından yeryüzüne

çıktıktan sonra sağdan Eleşkirt arazisinden geçen Şirvan Suyu'nu alarak Malazgirt yakınından geçip Kür Küre adlı yerde Muş mevkiinden geçen Karasu'yu alıp Palo ve Harput şehirlerinden geçip Karasu ile birleşir.

Bu iki suyun birleşmesinden meydana gelen Fırat, 1800 kilometre uzunluğunda olup dirsek meydana getirdiği yerde sağdan Gürün, Darende şehirlerinden geçen ve Malatya mevkiini sağ tarafında terk eden Tohma Suyu'nu aldıktan sonra Tilk mevkiine kadar güneydoğuya doğru akıp sonra yönünü güneybatıya çevirir. Siverek'i solunda Adıyaman mevkiini sağında bırakarak Birecik yakınında Antep'ten geçen Sacur Suyu'nu da aldıktan sonra Meskene, Caber, Rakka mevkilerinden geçip soldan Urfa ve Harran şehirleri yakınından Belih Nehri'ni alır. Deyr şehrinden geçen ve solunda Mardin'i terk eden Habur Çayı'nı da alarak Miyadin, Ane, Hit, Felluce, Meseyyeb ve Babil şehri harabesi yakınında bulunan Hille, Divaniye mevkilerinden geçerek Kurna'da Dicle Nehri ile birleşir.

2. Mamuretülaziz Vilayeti

Vilayetin kuzey tarafında Erzurum, doğu tarafında Diyarbakir, güney tarafında Halep, batı tarafında ise yine Halep ve Sivas vilayetleri vardır.

Bu vilayet, Kürdistan vilayetinden olup genellikle dağlıktır. Özellikle kuzey tarafında bulunan Dersim sancağının arazisi, geçilmesi imkânsız dağlar ile kaplı olduğundan çok sarptır. Vilayet arazisi Fırat Nehri ve kollarıyla sulanmakta ise de verim gücü pek zayıf olup yalnız Malatya ve Harput sancaklarının arazisi verimli ve bereketlidir.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Mamuretü'l-aziz Merkezi Mezra	Harput
	Arapgir
	Keban Madeni
	Eğir (Kemaliye)
Malatya	Hısnımansur-Adıyaman
	Besni
	Akçadağ- Merkezi Arga
	Kahta
	Şiro-Merkezi Pütürge
Dersim Merkezi Hozat	Ovacık
	Çemişgezek
	Çarsancak
	Mazgirt
	Pah (Kocakoç)
	Pülümür-Merkezi Koziçan
	Kızıl Kilisa (Nazımiye)

Eğir: Bu şehir taşlık bir yerde kurulu olup kış mevsiminde havası pek soğuk ise de yazın her taraftan fışkıran ve akan suların çokluğundan ve bahçelerin evlerin bitişiğinde bulunmasından dolayı havası ılımandır. İçinde bulunan suların başlıcaları Kadı Gölü denilen su ile Karagöz Suyu'dur. Meyvesi bol olup meşhur dutunun kurusu İstanbul'a getirilir.

Arapgir: Şehrin etrafı geniş ve verimli bir arazi olduğu gibi bahçeleri de o nispette çoktur. İçinde akan en meşhur su, Peri

Değirmeni adlı yerden çıkan sudur.

Harput: Bir dağın tepesinde kurulmuş olan bu şehir çok eski olup civarında ve dağın eteğinde bulunan Hüseynik ve Saray köyleri başlıca mahallelerindenidir. Kış mevsiminde soğuğu fazla olup sokakları da pek dardır. Vilayet merkezi olan Mezraa veya Mamuretülaziz ovada ve Bağdat Caddesi üzerinde bulunur.

3. Diyarbekir Vilayeti

Vilayetin kuzey tarafı Erzurum ve Bitlis vilayetleri, doğu tarafı Bitlis ve Van vilayetleri, güney tarafı Musul vilayeti ve Zor sancağı, batı tarafı Halep ve Mamuretülaziz vilayetleriyle çevrilmiştir.

Bu vilayetin kapladığı yerler iki nehir arasında olup kısmen kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanmıştır. Havaasının uygunluğu ve verim gücü olarak birinci derecede olup hele bazı kasaba ve köylerinin suyu ve havası çok güzeldir. Vilayet dâhilindeki dağların bazısında akan sular el ve ağız dayanmayacak derecede soğuktur. Hz. Nuh Aleyhisselam'ın Tufan zamanında altı ay kadar içinde kaldıkları geminin durduğu Cudi Dağı bu vilayet dâhilindedir. Dağın zirvesinde Hz. Nuh'un yüce makamları bulunur ve bugün dahi ziyaret edilir. Vilayet dahilinde Ergani, Hoşin, Eğil ve Hazro madenleri ile Hacıbehram kömür madeni ve Lice tuzlası bulunur.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Diyarbakir	Silvan- Merkezi Mefarıkın
	Lice
	Derik
Mardin	Nusaybin
	Cizre
	Avniye (Sürgücü)
	Midyat
	Şırnak
Ergani	Palo
	Çermik
	Siverek

Diyarbakir-Amed (65.000): Romalılar tarafından inşa edilen bu şehir Dicle Nehri kenarında ve yüksek bir yerde kurulu olup eski bir sur ile çevrilmiştir. Ahalisinin çoğu Türkçe konuştuğu gibi bazıları Kürttür ve Arapça da bilirler. Özellikle şehrin dışında oturan ahali tamamen Kürttür. Burası her ne kadar yüksek ise de havası pek fenadır. Şehrin dışında bulunan seksen üç kita buz gölleriyle an altı adet buzhaneleri kış mevsiminde donup yazın tüketilir. Şehrin etrafında bağlar ve bostanlar çok olup her çeşit sebze-meyve yetiştiği gibi elli okka ağırlığında karpuzları ve yirmi okka ağırlığındaki kavunu çok meşhurdur. Nehrin batı tarafında Fıs Kayası ile Mardin Kapısı'ndaki Kavs mahalleleri başlıca gezinti yerleridir. Şehrin yarım saat kadar güney tarafında Emevi halifelerinden Hişam zamanında yapılmış on bir gözlü büyük ve kargir bir köprü vardır.

Mardin (15.000): Diyarbekir vilayetinin sancaklarından biri olan şehir, her ne kadar yüksekse de suyu az olduğundan yağmur suyu toplamak için şehrin içinde pek çok su sarnıcı yapılmıştır. Şehrin üstünde büyük ve harap bir kale vardır. Ayrıca dört saat mesafedeki Dara isimli yerde de bir kale harabesi görülmektedir. Burası Büyük İskender ile Pers kralı Dara'nın savaş alanıdır.

Dicle Nehri: 620 kilometre uzunluğunda olup Harput şehrinin güneyindeki Gölcük Gölü'nün güneyindeki dağlardan doğar. Diyarbekir'den geçip soldan birbirine paralel akan pek çok suları aldıktan sonra Hasankeyf mevkiini sağda terk ile Bitlis'ten gelen Bitlis Çayı'nı alan ve Siirt mevkiinden geçen Botan Suyu'nu alarak Cizre'den geçer. Sonra sol tarafında Zaho kasabasından geçen Küçük Habur'u da alıp Musul şehriyle Ninova harabeleri arasından geçerek Nemrut harabesini solunda bırakır ve soldan Büyük Zap Suyu'nu alır.

Dicle Nehri, Tikrit'i sağında Samara'yı solunda bıraktıktan sonra soldan Kerkük'ten geçen Edhem Çayı'nı alıp Kazimiye, Azimiye ve Bağdat'tan geçer. Bağdat'ın biraz aşağısında Diyala Nehri'ni alır.

Dicle Nehri, bir miktar İran sınırına paralel olarak aktıktan sonra Zübeyr ve Şatra kasabalarından geçip Fırat Nehri ile birleşir.

4. Bitlis Vilayeti

Osmanlı Asyası'nın kuzeydoğusunda bulunan Bitlis vilayeti, doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu taraflarından Van, kuzeyde Erzurum, batı ve kuzeybatıda Diyarbekir ve Mamuretülaziz ve güneyde Musul vilayetiyle çevrilidir. Bu vilayet deniz yüzeyinden 5100 metre kadar yüksek olup yüksek yaylaları, soğuk suları ve sürekli kışlarıyla Osmanlı ülkesinin diğer yerlerinden tamamen farklıdır. Burada dört mevsim tamamıyla yaşadığından havası ılıman ve

sağlamdır. Hele Siirt sancağına kar az yağdığı gibi kar yağışı çok sürmediğinden kışı da âdeta baharı andırır. Vilayet dâhilinde doğal bir siper gibi olan ve alışık olmayanların barınmasına uygun olmayan, sürekli soğuk havaların dolaştığı Kürdistan dağları vardır. Bu dağların aralarından, ovalarından geçen ve ara ara coşma ve taşmalarla karşıya geçmeyi güçleştiren büyük sular vardır. Vilayet dâhilinde ve altı saat muhitinde suları berrak ve lezzetli, içinde bazı balık çeşitleri bulunan Nazik Gölü vardır. Bu göl kış mevsiminde donar ve üzerinden araba geçecek derecede sertleşir.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Bitlis	Ahlat
	Hizan
	Mutki
Muş	Malazgirt
	Bulanık- Merkezi Liz (Erentepe)
	Varto- Merkezi Gımgım
	Sason- Merkezi Hazzo (Kozluk)
Siird	Garzan ⁽²⁾
	Şirvan
	Eruh
	Pervari
Genç	Çapakçur
	Kulp

Bitlis (5.000): Kendi adını taşıyan vilayetin merkezi olup yüksek, sağlam ve ikizkenar üçgen şeklinde büyük bir kalesi vardır.

Kaleyi yaptıran ve şehri kuran kişi Büyük İskender'in akrabasından Lis adlı biri olduğundan buraya "Lis'in Memleketi" manasına gelen "Beled-i Lis" denilmiştir. Daha sonra bu ismin telaffuzu hafifletirilerek Bitlis kelimesine dönüştürülmüştür. Şehrin içinde pek çok eski eser vardır. Başlıcaları doğu tarafındaki dağ üzerinde bir kule, Sefer Bey adlı mevkideki köprü altında Başhan'a kadar yer altında gizli bir yol, Rahva adlı meşhur mevkide bulunan Rahva Hanı'ndan on beş dakika beride gayet derin iki kuyu ve mahalleler arasında geçiş için ırmak ve dereler üzerine kurulu çeşitli köprülerdir. Şehrin her tarafında ve her hanede suları soğuk ve güzellikte birbirlerinden üstün çeşmeler ile çeşitli maden suları vardır.

Muş: Gayet sulak ve verimli bir ovada kurulu olup içinde akan nehirler kanun-ı evvel ayının on beşinden itibaren şubat sonuna kadar donar. Mart ayından mayıs on beşine kadar olan suyun coşma zamanlarında duruma göre sal ve kelek aracılığıyla karşıya geçilir. Şehre üç saat mesafede Kani Maran adlı kaplıcanın suyu romatizma gibi hastalıklara iyi gelir. Altın ve gümüş kaplamalı ve kaplamasız tabaka, sigaralık, kamçı, kama, kılıç gibi silah süslemeleri burada yapılır. Ayrıca kilim, keçe, halı, çorap ve şal dokunmaktadır.

Ahalisi Müslüman, Ermeni, Katolik, Protestan olup her biri kendi diliyle konuşup diğerinin dilini de bilir.

5. Van Vilayeti

Kürdistan kıtasının doğu ucunda bulunan Van vilayeti kuzeyde Erzurum vilayeti, doğuda İran Devleti, güneyde Musul, batıda Diyarbakir ve Bitlis vilayetleri ile çevrilmiştir. Bu vilayetin dâhilinde üçgen şeklinde Van Gölü adında büyük bir göl vardır. Ayrıca Varak Dağı'nın doğusunda Ercik Gölü isminde küçük bir

göl vardır. Vilayetin batı ve güney tarafları tamamen dağlık olup yalnız Botan Suyu ve Zap Suyu havzalarında ve Van Gölü'nün doğu sahilinde ufak ve verimli birtakım ovalar vardır.

Vilayet arazisi yüksek olduğundan havası soğuk ve dağlarında kar eksik olmaz. Asıl iskelesi Trabzon'dur.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Van	Karcikan
	Şatak (Çatak)
	Gevaş
	Adilcevaz
	Erciş
	Bargiri (Muradiye)
	Müks (Bahçesaray)
Hakkari Merkezi Cölemerg	Albak- Merkezi Başkale
	Gever (Yüksekova)- Merkezi Dize
	Şemdinan (Şemdinli)- Merkezi Nehri
	Mahmudiye-Merkezi Saray
	Nurdüz
	Hoşab
	Beytüşşebab
	İmadiye
	Oramar (Dağlıca)

Van (12.000): Gölün doğu tarafında ve sahilde İskele Köyü denilen yerden yaklaşık yirmi dakika mesafede ticaret merkezi bir şehir olup etrafında eski bir suru vardır. Şehir İran sınırı yakınında olduğundan askeri öneme de sahiptir.

Van Gölü: Kürdistan'da üçgen şeklinde ve hiçbir tarafa akmayan Van Gölü'dür. Bu göl 3690 kilometre çapında ve çoğu yerleri 25 metreden derin olduğundan gemi seferlerine uygundur. İçinde Lim, Kaduç ve birçok manastırları barındıran Ermeni patriklerinden birinin ikamet yeri olan Aktamar adında üç ada mevcuttur.

Göle doğu tarafından Bend-i mahi, Mar-ı meyyid ve Hoşab Suyu adında birçok sular akıyorsa da bunlar ancak buharlaşan suyun yerini doldurabiliyorlar. Gölün gerek balığından ve gerekse de suda oluşan sodadan devlet çok faydalanmaktadır.

Doğu sahilinde Van, kuzeyde Erciş, Adilcevaz, batıda Ahlat, Tatvan, güneyinde Elmalı, Vastan kasabaları gölün başlıca iskeleleridir.

Zap Suyu: İran'daki dağlardan doğarak Başkale, Cölemerg, İmadiye şehirleri yakınından geçtikten sonra sol tarafından Revandız'dan geçen bir suyu alıp Büyük İskender'in Acem şahı Dara'yı mağlup ettiği Erbil şehrini solunda terk ile Dicle Nehri'ne karışır.

6. Musul Vilayeti

Musul vilayetinin kuzeyinde Diyarbekir vilayeti, doğusunda İran Devleti, güneyinde Bağdat vilayeti, batısında Zor sancağı vardır.

Bu vilayet sıcak memleketlerden olup dört mevsim yaşanmaktadır. Yaz mevsiminde sıcaklık 35-40 dereceye kadar çıkar. Özellikle Duhok, Zaho, Akra kazalarının havası nispeten ağırdır. Güneyden

rüzgâr estiği vakitler vilayet dâhilinde sıcaklık ve sıkıntı artar. Yalnız kuzey rüzgârları güzel ve taze hava oluşturur. Sıcağı bu kadar çok olduğu gibi soğuğu da pek şiddetlidir.

Ahalisi çok zeki ve uyanık olup Arapça konuştukları gibi Türkçeye de aşinadırlar.

Musul (58.000): Dicle Nehri kenarına kurulmuş olup etrafında hendekli bir suru vardır. Sanayi ve ticareti önceleri çok gelişmişse de şimdilerde gerilemeye yüz tutmuştur. Şu andaki ürünleri kadife, kilim, keçe ve züccaciye eşyalarından ibarettir.

Süleymaniye: Bu şehir iki dağ arasında bulunan güzel ve verimli bir ovada olup içinde birçok evliyâ olduğu düşünülen birçok kişinin mezarı vardır. Civarında bir hayli aşiretler mevcutsa da en büyüğü Caf Aşiretidir. Bu aşiretler Mikaili, Şatırı, Roğzadi, Gülali, Haruni, Nuruli, Sadani, Yezdan-bahşi, Amela, Peştmale isimlerinde olarak 11 takıma ayrılmıştır. Hepsinin toplamı 6850 hane kadardır. Bunlardan başka Diyala Vadisi'ndeki köylerde yerleşerek tarımla meşgul 1200 hane kadar Cafilılar bu hesabın dışındadır.

Küçük Zap: İran'daki dağlardan Kelvi Suyu adıyla doğup bir süre sınıra paralel olarak aktıktan sonra Osmanlı ülkesine girerek Köy Sancak kasabasını sağında bırakıp Altın Köprü'den geçip Dicle'ye karışır.

Diyala Nehri: İran'da doğarak Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınırın bir kısmını oluşturduktan sonra sağdan Süleymaniye yakınından geçen bir suyu alarak Bakuba'dan geçip Dicle Nehri'ne karışır.

Vilayetin Siyasi Taksimatı

Sancakları	Kazaları
Musul	Akra
	Zebar
	Duhok
	Zaho
	Sincar
	İmadiye ⁽³⁾
Şehrizer Merkezi Kerkük	Revandiz
	Erbil
	Köy Sancak
	Salahiye
	Ranye
Süleymaniye	Gülanber
	Bazyan
	Merge
	Şehripazar

Müstakil Zor Sancağı

Kürdistan dâhilinde ve Fırat Nehri havzasında bulunan Zor sancağı, kuzeyden Diyarbekir vilayeti, doğudan Musul ve Bağdat vilayetleri, güneyden Arabistan Çölü ve Suriye vilayeti, batıdan da Halep vilayetiyle çevrilmiştir. Havası sağlam olup yazın biraz sıcak ise de kışın çok güzeldir. İlkbahar başlarında ve yazın sonlarında buralara çoklukla yağmur yağar. Havanın bu uygunluğu toprağın verim gücüne ek olarak pek çok ve çeşitli ürünler yetiştirir. Sancakta demiryolu olmadığı gibi sahile de yakın olmamasından dolayı ahali arazinin bu verimliliğinden yararlanamayarak

kendilerine yetecek kadar cüzi bir ekin ekerler. Şu anda arazinin büyük bir kısmı tarım dışı ve boş olduğundan doğal çayır ve mera halinde bulunup yüksek otlar ile kaplıdır. Aşiretler buralarda koyun ve diğer hayvanlarını otlatırlar.

Sancak merkezi Deyr şehri olup Aşare, Resülayn, Ebusiyat mevkileri kaza merkezleridir.

Diğer Yerler

Urfa (29.000): Bu şehir gayet eski olup içinde Ayn-ı Zeliha ve Halilürrahman adında iki su Bürke-i İbrahim (İbrahim Havuzu) denilen küçük göle akar. Şehre bakan dağın eteğinde eski bir kale vardır. Şehre hâkim bir yerde Nemrut'un Hz. İbrahim'i ateşe atmak için birbirine on adım aralıklarla yaptığı iki mancınık direği ve üzerlerinde hat ve nakış eseri vardır. Bürke-i İbrahim'in etrafı kazılacak olursa kül çıkar. Bu da orasının Nemrut'un ateşgedesi olduğuna delildir.

Urfa kenarında Hz. İbrahim'in dünyaya geldiği mağara "Mevlid-i Halil" adıyla bilinir. Bu mağaranın yanında bir mağara daha vardır ki anneleri Hz. Sare, Hz. İbrahim'i orada büyütmiştir. Eski zamanda Mecusilerin en büyük ateşgedesi Urfa'daydı. Bu ateşgedenin içinde taptıkları güneşi simgelemek üzere daima ateş yakarlar ve karşısına geçip ibadet ederlerdi. Urfa, Hz. İbrahim zamanında mevcut olduğuna ve kutsal kitaplarda adı geçtiğine göre kuruluşu çok eski olup bir defa tamamen harap olmuştur. Şimdiki hali ikinci kuruluşu olup ahalisinin asılları Diyarbekir'den gelmiştir.

Urfa'nın güney tarafında ve bir buçuk saat mesafesinde bir dağ üzerinde Deyr-i Yakup adında bir manastır harabesi ve yakınında bir iki kulübe vardır. Nemrut ara sıra gidip orada kalırmış.

Manastıra Hz. Yakup'un buradan geçişi esnasında bir geceyi orada geçirmesi nedeniyle "Yakup Manastırı" ismi verilmiştir.

Urfa'ya bağlı Harran nahiyesinde meşhur Harran beldesinin harabeleri bulunur. Harran'a ilk önce Hz. İbrahim ile Hz. Lut'un babası Haran birlikte göç ettiğinden Harran denilmiştir.

Burası eskiden yıldızlara tapan Babillilerin meşhur şehirlerinden idi. Civarında ve üzerinde Sabiilerin bir ibadethanesi olan tepeye Tell-i İbrahim (İbrahim Tepesi) denir.

Burası 1515 tarihinde Osmanlılara geçmiştir.

Birecik (9.900): Biretül-Fırat (Fırat Kuyusu) denilen bu şehir Halep'in Fırat Nehri iskelesi ve nehrin başlıca geçit bölgesidir. Birecik'in bir saat mesafesinde Belkis şehri harabesi ile bunun batı tarafında Nizip şehri vardır.

Sancak	Kazaları
Urfa	Birecik
	Rumkale-Merkezi Halfeti
	Suruç

Maraş (30.000): Bu şehir Halep'in kuzeybatısında ve Ahur Dağı'nın eteğinde bulunup eskiden Dulkadiroğlu hükümdarlarından Alaüddeve Bey'in devletinin başkentiydi. Şu anda mutasarrıflık merkezidir. Burada çok güzel at takımı, sırmalı saraçlar, aba, meşlah⁹, cilalanmış deri ve kösele yapılıdır.

Bu şehir çok eski olup eski tarih kitaplarında Cermanisya ve Maraji adlarıyla geçer. Maraş en önce şimdiki yerinin dört saat kadar doğusunda Vargenez Suyu kenarında tahminen Hicret'ten 300

9 Meşlah: Bir tür kolsuz giysi, maşlah.

sene önce Asuriler tarafından kurulduğu üzerindeki yazılardan anlaşılır.

Elbistan (6.500): Burası önceleri gayet bayındır olup Maraş'tan evvel Dulkadiroğlu hükümdarlarının başkentiydi. Civarında Yarpuz ve Efsus şehirleri adıyla 2150 nüfuslu bir kasaba mevki vardır. Bunun civarında Benahliyos Dağı'nda Ashab-ı Kehf'in makamı vardır.

Şehre altı saat mesafede biri aslan diğeri kaplan şeklinde karşılıklı iki adet büyük taş vardır. Bunların vaktiyle Arabistan ve Anadolu devletleri arasında sınır olduğu rivayet edilir.

Sancak	Kazaları
Maraş	Zeytun (Süleymanlı)
	Elbistan
	Andırın-Merkezi Geben
	Pazarcık-Merkezi Bağdin (Ulubahçe)

İskenderun: Suriye, el-Cezire, Irak ve Kürdistan taraflarının iskelesi olduğundan ticaretçe Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da bulunan limanlarının üçüncüsüdür. Fakat liman düzensiz olduğu gibi etrafı da bataklık olduğundan havası çok fenadır.

Bu körfez dâhilinde bulunan Yumurtalık Limanı her taraftan esen rüzgârlardan korunduğu için Akdeniz limanlarının hepsinden üstündür.

Sivas: Hicrî 795 yılında Yıldırım Bayezid'in saltanatı zamanında fethedilen şehrin eski eser olarak harap bir iç kalesi vardır. Şehrin sanayi ve ticareti az ise de civarında zengin bakır madenleri çoktur. İçinde orduya ait bir askeri rüştiye vardır.

Sancak	Kazaları
Sivas	Hafik-Merkezi Koçhisar
	Yıldızeli-Merkezi Yenihan
	Koçgiri-Merkezi Zara
	Divriği
	Tenos-Merkezi Şarkışla
	Aziziye
	Gürün
	Darende

Osmanlı Asyası'nın Doğal Durumu

Kürdistan kıtası, yüksek dağlar ve derin vadilerden oluştuğundan dağların tepelerinde sürekli ve senenin büyük bölümünde ovalar da bile kar eksik olmadığından kar birikintilerinin meydana getirdiği çığ, yüksek yerlerden yuvarlanarak kervan ve yolcuların pek çok kazalar geçirmesine sebep olmaktadır.

Kürdistan arazisi geçilmesi zor olduğundan yollar doğal olarak dağların arasına sıkışmış birtakım boğazlardan ibarettir. Kışın karların kapamasından yazın da çığdan dolayı bu yollardan geçilmesi çok tehlikelidir.

Bu bölgenin havası soğuk, gayet sağlam ve rutubetsiz ise de güney tarafları sıcaktır ve buralara kar pek nadir yağar. Fakat arazisi kumsal olduğundan kuzey tarafı kadar verimli değildir.

Osmanlı Asyası'nın Ahalisi

Osmanlı Asyası'nda yerleşik olan ahali; Türk, Arap, Kürt, Laz, Çerkez, Rum, Ermeni, Yahudi, Dürzi, Maruni, Keldani olup dinleri; Müslümanlık, Hıristiyanlık (Ortodoks, Katolik, Protestan), Musevilik ve putperestliktir.

Kürtler: Osmanlı Asyası'nın kuzeydoğu tarafında bulunan Erzurum, Mamuretülaziz, Bitlis, Diyarbakir, Van, Musul vilayetlerinin ahali olup bu dağlık araziye vatan edinmişlerdir. Kürtler yaratılış olarak cesur, yiğit bir kavim olup cömert ve ikram edici olmalarından başka ev sahipliği ve misafirperverlik âdetlerine hâlâ uyarak misafirlerini çokça saygı ve memnuniyetle kabul ederler.

Kürtler ve aşiretleri, ziraatla uğraşır; koyun, deve, kısırak gibi hayvanlar yetiştirip kazancıyla geçinirler. Kürtlerin geçim kaynakları bu ikisidir. Evlerinin yiyecek ve giyecek ihtiyacını mümkün oldukça kendi tarımlarıyla ve besledikleri hayvanların yün, yağ ve benzerlerinden temine çalışırlar. İhtiyaçları için gerekmedikçe dışarıya başvurmamak asli âdetlerindedir.

Kürtlerin çadırdaki oturan göçebe kısmı senenin her dönemini çeşitli yaylak ve kışlaklarda geçirirler. Bu yörede "Koçer" denilen bu insanlar tarımla uğraşıp bir yere bağlı olamazlar.

Kürtler, istirahatata biraz düşkün olduklarından servet ve geçimleri sınırlı kalmıştır. Servetleri çoğunlukla at, silah ve hayvanlardan ibarettir.

Kürtlerden Osmanlı Devleti'ne çeşitli hizmetlerde bulunarak yüksek makam ve rütbelere ulaşanlar da çoktur. Bugün devletçe en seçkin kurumlardan olan Hamidiye Süvari Alaylarının bir kısmı cesur Kürt kavminden meydana getirildiğinden birçok Kürt, Padişah hazretlerinin kıymetine nail olmuştur.

Kürt kabilelerinden nüfusu fazla olanlar aşiretlerinin ismiyle ve fertleri nispeten az olanlar buldukları yerler ile adlandırılır.

Kasabalardaki Kürt kadınları yemek yapmak, dikiş ve el işleri gibi kadınca görevler ile meşgul olur. Aşiret ve köylü kadınları ise

koyun sağmak, dağlardan mazi ve kitre toplamak, kasabaya yoğurt, peynir, odun ve benzeri şeyleri götürüp nakit veya hububat ile takas etmek, kilim vesaire dokumak ve benzeri işlerle meşgul olup ırz ve namuslarına tam olarak sahip ve itaatkârdırlar. Hallerine kanaatkâr olup her türlü zorluğa tahammül ederek kocalarının rızasından zerre kadar çıkmazlar. Gösteriş ve süslenmeye de düşkün değildirler.

Aşiret kadınları kocalarından fazla çalışıp çabalayarak ailenin geçimi konusunda ortaklığa kadar her türlü yardımcılık vazifesini hakkıyla yerine getirirler.

Kürdistan'da bulunan aşiretlerin en meşhuru ve nüfuzlusu Caf aşiretidir.

Bu aşiretin her takımının bir reisi olup hepsinin reisi de Osmanlı Devleti tarafından seçilip tayin edilir.

Caflıların çoğunluğu Müslüman olup Şafii mezhebindedirler. Kısmen iyi ve kötüyü fark etmez derecede cahil ve birbirlerinin mülklerini çalmaya pek meyillidirler. En cesur takımı Roğzadi olup hepsinin dili Kürtçedir.

Caflıların yüz ellide biri okur ve okuyanların da beşte biri Farsça yazabilir. Çoğunlukla Caflılar Veys (veya Vis) mahlasını kullanırlar. Yemekleri buğday ve arpa ekmeği, buğdaydan yarma, yoğurt, peynir ve keşektir.

Reisleri dışında giydikleri elbise Süleymaniye ve Şehrizer'ın yerli bezinden üretilen don, gömlek, entari ve üzerine de kendilerinin yünden yaptıkları feracedir.

Caf Aşireti Diyala Vadisi'nde yerleşiktir.

Caflılardan başka Süleymaniye sancağı içinde yazın dağlarda kışın

Süleymaniye'nin yarım saat uzağındaki Tancerud Nehri kenarıyla Bazyan kasabasında ve Süleymaniye civarındaki çöllerde yerleşik pek çok aşiret vardır.

Aşiret mensupları kendi reislerinin emirlerinden dışarı asla çıkmazlar ve reislerine âdeta köle gibi hizmet ederler.

3.3. KÜRDİSTAN KİT'ASINDA BULUNAN VİLÂYÂT-I ŞÂHÂNE

Metnin Transkripsiyonu

(Ahmed Cemal, 1311/1895: 105, 114, 130-151, 181-194, 231-238)

1. Erzurûm Vilâyeti

Kürdistanda bulunan vilâyetlerin birincisi ve en ma'mûru Erzurûm vilâyetidir ki şimâl tarafı Trabzon vilâyeti, şark tarafı Rusya ve Acemistan memâliki, cenûb tarafı Vân, Bitlîs, Diyârbekir, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleri, garb tarafı dahi Trabzon, Sîvâs, Ma'mûretü'l-azîz vilâyetiyle ihâta olunmuşdur. Bu vilâyet arâzîsi sath-ı bahrdan tahmînen 6000 metro kadar mürtefi' olduğundan kış mevsiminde havası fevkalâde soğuk olduğu gibi dağlarının tepeleri senenin ancak birkaç ayında kardan hâlî kalur. Vilâyetin havası umûmiyetle yâbis ise de dâhilinde birçok nehirler cereyân eylediği için dahi az rutûbetlidir. Mâ'mâfih sıhhat-i vücûda hâdim ve nâfi'dir. Dağların üzerinde güzel otlakları hâvî yaylalar bulunduğu gibi inşâata elverişli cesîm ağaçlardan müteşekkil ormanlar da pek çokdur lakin Erzurûm ve civârında yakacak ağaç olmadığından ahâlîsi ekseriyâ tezek ile çil denilen sazları yakarlar. Vilâyetin arâzîsi münbit ve mahsûldâr olduğundan her nev' hubûbât ile sebze ve meyvesi hârice olan ihtiyacı def'e kâfidir.

Dâhil-i vilâyette Kemâh kazâsının Kîğârî karyesinde külliyetli bir kömür ma'deniyle Refâhiye kazâsının Gemecik karyesinde simli kurşun ve diğeri bir karyesinde mürdeseng ma'denleri ile Bâyezîd

kazâsında ve Ağrı Dağı etrafında olan cebellerde kükürt ma'deni olduğu gibi Diyâdînden cereyân eden sudan bir nev' boncuk çıkar. Diyâdîn kazâsına tâbî Dâdo ve Eblânî, Malâkara karyeleri civârında kükürtlü ve şâblı dört kaplıca mevcûd olub vücûd-ı insana nâfi' oldukları gibi sızı ve ilel-i muhtelifeye nâfi' İntâbda ve Erzincâna iki saat mesâfede Nûrgâh ve Çâkîrmân karyeleri arasında kükürtlü bir kaplıca vardır. Ova kazâsının merkezi olan Ilıcada üç kaplıca ile suyu sıcak olan Gelin Geldi Kaplıcası mevcûddur.

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyesi

Sancakları	Kazâları
Erzurûm	Baybûrd
	Ova- Merkezi Ilıca
	Pâsînler- Merkezi Hasankal'a
	Hınıs
	Kiğı
	Tercan- Merkezi Mamâhâtun
	Tortum- Merkezi Nihâh
	Kiskîm- Merkezi Ersis-Öğdem
	İspîr
Erzincân	Kemâh
	Kuruçay
	Refâhiye- Merkezi Gercânîs
Bâyezîd	Diyâdîn
	Kara Kilisâ
	Eleşgird- Merkezi Toprakal'a
	İntâb- Merkezi Tûtâk

Erzurûm (35.000): Şiğveler Dağı eteğinde ovaya nâzır olub garb, cenûb ve şimâl tarafları dahi kâmilen dağlar ile mahdûddur.

Sath-ı bahrdan tahmînen beş bin yedi yüz kadem¹⁰ irtifa'ında bulunduğu cihetle havası gâyet soğuk ve yâbis ise de arâzisi rutûbetlidir.

Burası mukaddemleri ticâretgâh bir şehir idiyse de hudûd civârında bulunmasından bir kaç def'a Rusyaluların ellerine geçtiğinden biraz harâb edilmiştir. Şehrin civârı ağacdan ârî olduğundan mahrûkâtı pek azdır.

Ahâlisi şehrin şimâlinde kâin sazlıktan "çil" ta'bir olunan sazları mahrûkât makâmında isti'mâl ederler. Şehre yarım saat mesâfede Abdurrahman Gazi Türbesi meşhûr bir ziyâretgâhdır.

Derûnunda Dördüncü Ordu-yı Hümâyûna mensûb bir aded mekteb-i i'dâdî-i askeriyyeyle bir de rüşdiye-i askeriyye vardır.

Erzincân (58.500): şehri Erzurûmun otuz iki saat kadar garbında ve güzel bir ovada kâin olub Dördüncü Ordu-yı Hümâyûnun merkezidir. Havası latif olub yalnız temmuz ve ağustos aylarında hava biraz kesb-i harâret ederse de ahâlî bu mevsimde bağlara nakl ederler. Burada hufâfiye, serrâciye, mûy-tâbiye ve ihrâm ve seccâde gibi şeyler nesc olduğu gibi gümüş ve bakırdan ve demürden pek çok eşyâ-i nefise i'mâl olunur.

Fırât Nehri Havzası: Fırât Nehri, Karasu ve Murâd nehirlerinin ictimâ'ından hâsil olur.

Karasu: Erzurûm civârındaki dağlardan zuhûr ederek Erzurûm, Erzincân, Eğin şehirleri yakınından geçtikden sonra sağdan Divrîk-Niko Polis, Arabgîr, şehirlerinden geçen Çâltâ Suyunu alarak Kebân Ma'deninde Murâd Nehriyle birleşür.

10 Kadem: Metrenin üçte biri kadar olan uzunluk ölçüsü.

Murâd Nehri: Ağrı Dağının cenûb taraflarından tenebbü' edüb sağdan Eleşgird arâzîsinden geçen Şîryân Suyunu ahz ederek Malâzgird yakınından bi'l-mürûr Kür Küre nâm mevki'de sol tarafından Mûş mevki'inden geçen Kara Suyu alub Pâlo ve Harpût şehirlerinden bi'l-mürûr Karasu ile birleşür.

İşbu iki suyun ictimâ'ından hâsil olan Fırât 1800 kilometro tûlunda olub dirsek teşkil eylediği mahalde sağdan Gürün, Dârende şehirlerinden geçen ve Malâtya mevki'ini sağ tarafında terk eden Tohmâ Suyunu aldıktan sonra Tilk (?) mevki'ine kadar şark-ı cenûbiye doğru cereyân edüb ba'de cenûb-ı garbiye tebdil-i istikâmet ile Sîvereği solunda Adıyaman/Hısınmansûr mevki'ini sağında ve birer tâbi' üzerinde terk ederek Birecik yakınında Ayntâbdan geçen Sâcûr Suyunu dahi ba'de'l-ahz, Meskene, Ca'ber, Râkka mevki'lerinden bi'l-mürûr soldan Urfa ve Harrân şehirleri yakınından Belih Nehrini alarak Deyr şehrinde geçen ve solunda bir tâbi' üzerinde Mârdîn mevki'ini terk eden Hâbûr Çayını dahi alarak Miyâdîn, Anâ, Hît, Fellûce, Meseyyeb ve Bâbil şehri harabesi yakınında kâin Hille, Dîvâniye mevki'lerinden geçerek Kûrnada Dicle Nehriyle birleşür.

2. Ma'mûretü'l-azîz Vilâyeti

Ma'mûretü'l-azîz vilâyetinin şimâl tarafında Erzurûm, şark tarafında Diyârbekir, cenûb tarafında Haleb, garb tarafında dahi yine Haleb ve Sîvâs vilâyetleri vardır.

Bu vilâyet, Kürdistan vilâyetinden olub umûmiyetle dağlık husûsiyle şimâl tarafında kâin Dersîm sancağı arâzîsi mürûru gayr-ı kâbil dağlar ile mestûr olduğundan fevkalâde sarpdır. Vilâyet arâzîsi Fırât Nehri ve tevâbi'iyle irvâ ve iskâ olunmakta ise de kuvve-i enbâtiyesi pek dîn bir hâlde olub yalnız Malâtya ve Harpût sancakları arâzîleri münbit ve mahsûldârdır.

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyyesi

Sancakları	Kazâları
Ma'mûretü'l-azîz Merkezi Mezra'a	Harpût
	Arabgîr
	Kebân Ma'deni
	Eğîn
Malâtya	Hısnımansûr-Adıyaman
	Behisnî/Besnî
	Akçadağ- Merkezi Arga
	Kâhta
	Şiro-Merkezi Pütürge
Dersîm Merkezi Hozât	Ovacık
	Çemişgezek
	Çârsancak
	Mâzgird
	Pâh ⁽⁴⁾
	Pülümür-Merkezi Kozîçân(Kuzucan)
	Kızıl Kilisâ ⁽⁵⁾

Eğîn: Bu şehir taşlık bir mahalde kâin olup kış mevsiminde havası pek soğuk ise de yazın her taraftan nebe'an ile ceryân eden suların kesretinden ve bağçelerinin dahi hâneleri ittisâlinde bulunmasından dolayı havası mu'tedildir. Derûnunda bulunan suların başlucaları Kâdı Gölü denilen su ile Karagöz Suyudur. Meyvesi gâyet mebzûl ve hatta dutu meşhûrdur ki kurusu Dersa'âdete getirilir.

Arabgîr şehrinin etrâfı vâsi' ve münbit bir arâzî olduğu gibi

bağçeleri dahi o nisbette çoktur. Derûnunda cereyân eden en meşhûr su, Peri Değirmeni nâm mahalden çıkan sudur.

Harpût: Bir dağın tepesinde te'sîs olunmuş olan bu şehir kadîm olup civârında ve dağın eteğinde kâin olan Hüseyinik karyesiyle Sarây karyesi başluca mahallâtındandır. Kış mevsiminde soğuğu gâyet ziyâde olup sokakları dahi pek dardır. Merkez-i vilâyet olan Mezra'a yahud Ma'mûretü'l-azîz ovada ve Bağdâd Caddesi üzerinde kâindir.

3. Diyârbekir Vilâyeti

Vilâyetin şimâl tarafı Erzurûm ve Bitlîs vilâyetleri, şark tarafı Bitlîs [ve] Vân vilâyetleri, cenûb tarafı Mûsul vilâyeti [ve] Zor sancağı, garb tarafı Haleb [ve] Ma'mûretü'l-azîz vilâyetleriyle ihâta olunmuştur.

Bu vilâyetin hâvî olduğu yerler "Nehreyn" beyninde kâin olup kısmen şimâl-i garbîden cenûb-ı şarkîye doğru imtidâd etmiştir. i'tidâl-i hava ve kuvve-i enbâtiyece birinci derecede olup hele ba'zı kasaba ve kurâsının âb [û] havası fevkalâde latîfdir. Dâhil-i vilâyetdeki dağların ba'zısında cereyân eden sular el ve ağız dayanmayacak derecede soğuktur. Hazret-i Nûh sal'amın¹¹ Tûfân zamânında altı mâh kadar içinde buldukları sefinenin durduğu Cûdî Dağı¹² bu vilâyet dâhilinde olup Resûl-ı meşâr-ileyh hazretlerinin zirve-i cebelde makâm-ı âlîleri bulunarak el-yevminâ hâzâ ziyâretgâhdır. Dâhil-i vilâyetde Erganî, Hoşîn, Eğil, Hazro ma'denleriyle Hacıbehram kömür ma'deni ve Lîce memlahası mevcûddur.

11 Sal'am: Sallallahu aleyhi ve sellem duasının kısaltması.

12 Cudi, Şırnak il merkezine 17 km. mesafede doruğu 2000 metreyi aşan bir dağdır. Bu dağ Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer: Ey arz suyunu yut ve ey gök suyunu tut denildi. Su azaldı, iş bitirildi. Gemi Cûdî üzerine oturdu (Hûd, 11/44).

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyesi

Sancakları	Kazâları
Diyârbekir	Sîlvân- Merkezi Mefârikîn
	Lîce
	Dîrik (Derik)
Mârdîn	Nisîbîn
	Cizre
	Avniye ⁽⁶⁾
	Midyâd
	Şîrnâk
Erganî	Pâlo
	Çermik
	Sîverek

Diyârbekir-Âmîd (65.000): Româlular tarafından inşâ olunan bu şehir Dicle Nehri kenârında ve mürtefi' bir mahalde vâki' olub eski bir sûr ile muhâtdır. Ahâlîsinin ekserisi Türkçe tekellüm eyledikleri gibi ba'zıları dahi Kürd ve Arabça dahi bilürler. Ale'l-husûs şehrin hâricinde meskûn olan ahâlî kâmilen Kürddürler. Burası her ne kadar yüksek ise de havası pek fenâdır. Şehrin hâricinde bulunan seksen üç kıt'a buz gölleriyle on altı adet buz hâneleri kış mevsiminde donub yazın sarf olunur. Şehrin civârında bağlar ve bostanlar kesret üzere bulunub her nev' sebze ve meyve yetiştiği gibi elli kıyye¹³ ağırlığında karpuzları yirmi kıyye ağırlığında kavunu pek meşhûrdur. Nehrin garb tarafında Fıs Kayası denilen mahal ile Mârdîn Kapusunda Kavs¹⁴ mahalleri

13 Kıyye: Okka. Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü, şimdiki 1282 gram.

14 Kavs Bağı da denir. Diyârbekir'in yaklaşık 2 mil güneyinde, Mervani

şehrin başluca mesâiresidir. Şehrin yarım saat kadar cenûb tarafında on bir gözlü cesîm ve kârgir bir köprü olup hulefâ-i Emlevliyyeden Hişâm zamânında yapılmıştır.¹⁵

Mârdîn (15.000): Diyârbekir sancaklarından olan bu şehir her ne kadar mürtefi¹ ise de suyu az olduğundan yağmur suyu toplamak için derûnunda pek çok su sarnıçları¹⁶ ile kasabanın üstünde cesîm bir harâb kal'a olduğu gibi dört saat mesâfesinde Dârâ nâm mahalde harâb kal'a âsârı müşâhede olunmaktadır ki burası İskender ile Dârânın mahall-i ma'rekesidir.

Dicle Nehri: 620 kilometro tûlunda olup Harpût şehrinin cenûbunda kâin Gölcük Gölünün cenûbundaki dağlardan zuhûr ile Diyarbekirden bi'l-mürûr soldan yekdiğerine muvâzî olarak cereyân eden pek çok suları ahz eyledikten sonra Hısnıkeyf mevki'ini sağda terk ile Bitlîsden gelen Bitlîs Çayını alan ve Si'ird mevki'inden geçen Bohtân Suyunu alarak Cezîre-i İbn-i Ömerden geçer. Ba'de sol tarafından Zâho kasabasından geçen Küçük Hâlîveri¹⁷ dahi alub Mûsul şehriyle Ninova harâbeleri arasından geçerek Nemrûd harâbesini solunda bırakur ve soldan Büyük Zâb Suyunu ahz eder.

hükümdarı Nasrûddeve'nin yaptırdığı köprünün yakınlarında Dicle Nehri kıyısında bir gezinti alanıdır (Bruinessen-Boeschoten, 2003: 329).

15 Diyarbekir'in yaklaşık 3 km. güneyinde 10 kemerli bir köprü vardır ancak bunu inşa eden Kürt Mervani hanedanından Nasrûddeve Ahmed bin Mervan'dır (ölümü 1061). Evliyâ Çelebi'nin Kelek Köprüsü dediği bu köprüye bugün "Mervani Köprüsü" denir (Bruinessen-Boeschoten, 2003: 334). Köprü için Dicle Köprüsü, On Gözlü Köprü gibi isimler de kullanılır. Yazarın adını verdiği Hişâm bin Abdülmelik ise 724-743 yılları arasında Emevi halifeliği yapmıştır.

16 Kürtçede bu su sarnıçlarına "çal" denir. Midyat'ın bazı köylerinde her ailenin bir çalı vardır.

17 Doğrusu "Küçük Hâbûr" olmalı.

Dicle Nehri Tikrît mevki'ini sağında Sâmarâ mevki'ini dahi solunda terk eyledikten sonra soldan Kerkükten geçen Edhem Çayını alub Kâzîmiye, A'zîmiye ve Bağdâddan geçer. Bağdâdın bir mikdâr aşağısında Dicle Nehri Diyâla Nehrini ahz eder.

Dicle Nehri bir mikdâr Acemistan hudûduna muvâzî olarak cereyân eyledikten sonra Zübeyr, Şatra kasabalarından geçüb Fırâtlâ birleşür.

4. Bitlîs Vilâyeti

Asya-yı Osmânînin şîmâl-i şarkîsinde vâki' Bitlîs vilâyeti, şark ve şark-ı şimalî ve şark-ı cenûbî taraflarından Vân, şîmâlen Erzurûm, garb ve garb-ı şîmâlî Diyârbekir ve Ma'mûretü'l-azîz, cenûben Mûsul vilâyetiyle mahdûddur. Bu vilâyet sath-ı bahrdan 5100 metro kadar mürtefi' olub mürtefi' yaylaları, soğuk suları ve sürekli kışlarıyla memâlik-i Osmâniyenin cihât-ı sâiresinden bütün bütün farklıdır. Füsûl-ı erba'a burada hükmünü tamâmiyle icrâ eylediğinden havası mu'tedil ve sağlamdır. Hele Si'ird sancağına pek cüz'î kar yağdığı gibi devam etmediğinden kışı da âdetâ bahâr hâlini andırır. Dâhil-i vilâyetde âdetâ istihkâmât-ı tabîiyeden ve ülfet etmeyenlerin barınmasına müsâ'id olmayan soğuk havaların cevelângâh-ı dâimîsi olan Kürdistan dağları ve bu dağların aralarından ve ovalarından geçen ve gâh bi gâh feyezân ve tuğyanlarıyla mürûr ve 'ubûrî güçleştiren cesîm sular vardır. Dâhil-i vilâyetde ve altı saat muhîtinde suları berrâk ve lezîz olan ve derûnunda ba'zı nev' balıklar bulunan Nâzik Gölü¹⁸ mevcûddur. İşbu göl mevsim-i şitâda incimâd ve üzerinden araba geçecek derecede tasallüb eder.

18 Bitlis'in Ahlat (Kürtçesi Xelat) ilçesinde suyu tatlı bir göl. Gölde inci kefalî ve aynalı sazan gibi balık çeşitleri yaşar.

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyesi

Sancakları	Kazâları
Bitlîs	Ahlât
	Hîzân
	Mûtîki/Mûtki
Mûş	Malâzgird
	Bulanık- Merkezi Lîze
	Varto- Merkezi Gümgüm (Gimgım)
	Sâson- Merkezi Hazzo
Si'ird	Garzân
	Şîrvân
	Erûh
	Pervârî
Genç	Çapakçûr
	Kulb

Bitlîs (5.000): Kendi nâmındaki vilâyetin merkezi olub mürtefi' ve metîn ve müselles-i mütesâvi's-sâkayn şeklinde cesîm bir eski kal'ası vardır.

Kal'anın bânisi ve şehrin müessisi İskender-i Kebîr ta'allukâtından Lîs nâmında bir zât olduğundan bu kasabaya Lîsin memleketi ma'nâsında olan "Beled-i Lîs" denilmiş ise de daha sonraları tahfîf olunarak Bitlîs lafzına tebdîl edilmiştir. Kasaba dâhilinde pek çok âsâr-ı atîka vardır ki başlucaları kasabanın şark tarafındaki dağ üzerinde bir kule, Sefer Beg nâm mevki'deki köprü altında Baştâna kadar zîr-i zemînde hafî bir tarîk ve Rahvâ nâm mevki'-i

meşhûrede¹⁹ vâki' Rahvâ Hânından²⁰ on beş dakika mesâfe beride gâyet derin iki kuyu ve kasabanın bir mahallesinden diğesine geçmek için ırmak ve dereler üzerinde müte'addid köprülerdir. Kasabanın her tarafında ve her hânede suları soğuk ve letâfetçe yekdiğesine fâik çeşmeler ile müte'addid miyâh-ı ma'deniye vardır.

Mûş şehri gâyet sulak ve münbit bir ovada kâin olup derûnunda cereyân eden nehirler kânûn-ı evvel on beşinden itibâren şubât nihâyetine kadar müncemed olur. Martdan mayıs on beşine kadar olan feyezân zamânlarında icâbına göre sâl ve kelek vâsıtasıyla geçilür. Şehre üç saat mesâfede Kânî Mârân nâmıyla bulunan soğuk kaplıcanın suyu (?)²¹ ve rîh-i tayyâr gibi illetlere nâfi'dir. Altun ve gümüş sevâdli ve sevâdsız tabaka ve sigaralık, kamçı, kama, kılıç gibi esliha tezyînâtı burada yapılmakta olduğu gibi yünden kilim, keçe, halı, çorap, şâl nesc olunmaktadır.

Ahâlisi İslâm, Ermenî, Katolik, Protestan milletlerinden ibâret olup her millet kendi lisânıyla mütekellim ve yekdiğesinin lisânına dahi vâkıfdırlar.

5. Vân Vilâyeti

Kürdistan kıt'asının müntehâ-i şarkisinde kâin Vân vilâyeti şimâlen Erzurûm vilâyeti, şarken Acemistan, cenûben Mûsul, garben Diyârbekir [ve] Bitlîs vilâyetleriyle mahdûddur. Bu vilâyet dâhilinde müselles şeklinde Vân Gölü nâmında cesîm bir göl

19 Rahvâ: Bitlis-Tatvan karayolu üzerinde geniş bir düzlük. Rahva Ovası da denir.

20 Rahvâ Hânı: 16. yy'da Van beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından yaptırıldığı rivayet edilen büyük bir kervansaray.

21 Burada bir kelime okunamadı. Kelime şu harflerden oluşuyor: sin-lam-dal-ye

mevcûd olduğu gibi Vârâk Dağının şarkında Ercik Gölü²² isminde diğer bir küçük göl vardır. Vilâyetin garb ve cenûb tarafları bütün bütün dağlık olub yalnız Bohtân Suyu havzasıyla Zâb Suyu havzasında ve Vân Gölünün şark sâhilinde ufak ve münbit birtakım ovalar mevcûddur.

Vilâyet arâzisi mürtefi' olduğundan havası soğuk ve dağlarında kar eksik değildir. Asıl iskelesi Trabzondur.

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyesi

Sancakları	Kazâları
Vân	Kârcikân
	Şatâk
	Gevâş
	Âdilcevâz
	Erciş
	Bârgîrî
	Müks/Müküs
Hakkârî Merkezi Cölemerg	Albâk- Merkezi Başkal'a
	Gevâr- Merkezi Dize
	Şemdînân- Merkezi Nehrî
	Mahmûdiye-Merkezi Sarây
	Nürdüz
	Ma'mûretü'l-hamîd
	Beytü'ş-şebâb
	Îmâdiye
	Orâmâr

22 Erçek Gölü. Van Gölü'nün 30 km. doğusunda küçük bir göl.

Vân (12000): Gölün şark tarafında ve sâhilde İskele Köyü denilen mahalden takriben yirmi dakika mesâfede ticâretgâh bir şehir olub etrâfında atık bir sûru vardır. Şehr-i mezkûr Acemistan hudûdu yakınında olduğundan ehemmiyet-i askeriyeyi dahi hâizdir.

Vân Gölü: Kürdistanda müsellesü'ş-şekl ve hiç bir tarafa cereyân etmeyen Vân-Arsîşâ Gölüdür. Bu göl 3690 kilometro terbi'inde ve ekserî mahalleri 25 metrodan derin olduğundan seyr-i sefâine müsâ'iddir. Derûnunda Lîm²³, Kadûç ve birçok manastırları hâvî olub Ermenî patriklerinden birinin mahall-i ikâmeti olan Aktamâr nâmında üç ada mevcûddur.

Göle şark tarafından Bend-i mâhî, Mâr-ı meyyid, Hoşâb Suyu nâmında birçok sular cereyân ederse de ancak tebahhur eden suyun yerine kâim olabiliyorlar. Gölün gerek balığndan ve gerekse de suda hâsıl olan sodadan devletin hayli istifâdesi vardır.

Şark sâhilinde Vân, şimâlinde Ercîş, Âdilcevâz, garbında Ahlât, Tâdvân, cenûbunda Elmalı, Vâstân kasabaları gölün başluca iskeleleridir.

Zâb Suyu: Acemistandaki dağlardan hâsıl olarak Başkal'a, Cölemerg, İmâdiye şehirleri yakınından geçtikten sonra sol tarafından Revândîzden geçen bir suyu alub İskender-i Rûmînin Acem şahı Dârâyı mağlûb eylediği Erbil şehrini solunda terk ile Dicle Nehrine munsabb olur.

6. Mûsul Vilâyeti

Mûsul vilâyetinin şimâl tarafı Diyârbekir, şarken İrân memâliki, cenûben Bağdâd vilâyeti, garben dahi Zor sancağıyla mahdûddur.

Bu vilâyet, memâlik-i hârreden olub burada füsûl-ı erba'a

23 Lîm Adası: Bugün Adır Adası da deniyor.

hükümünü tamâmiyle icrâ etmektedir. Yaz mevsiminde şiddet-i harâret 35 ilâ 40 dereceye kadar çıkar. Alel-husûs Duhok, Zâho, Akra kazâlarının havası bi'n-nisbe vahîmdir. Cenûbdan rüzgâr esdiği vakitler dâhil-i vilâyetde sıcak ve sıkıntı tezâyüd eder. Yalnız şimâl rüzgârları letâfet ve ciyâdet-i havaya sebep olur. Sıcak bu kadar çok olduğu gibi soğuk dahi pek şiddetli olur.

Ahâlisi fevkalâde zekî ve fatîn olup Arabca tekellüm eyledikleri gibi lisân-ı Türkîye dahi âşinâdırlar.

Mûsul (58.000): Dicle Nehri kenârına mebnî olup etrâfında hendekli bir sûru vardır. Sanâyi ve ticâreti mukaddemâ hayli revâclı ise de şimdilerde tedenniye yüz tutmuştur. Hâl-i hâzırda olan ma'mûlâtı kadife, kilim, keçe ve edevât-ı züccâciyeden ibârettir.

Süleymâniye: Bu şehir iki dağ arasında vâki' güzel ve münbit bir ovada kâin olup derûnunda birçok mazanne-i kirâm medfûndur. Civârında bir hayli aşâir mevcûd ise de en cesîmi Câf Aşâiridir. İşbu aşiretler umûmiyetle Mikâilî, Şâtîrî, Roğzâdî, Gülâlî, Hârûnî, Nûrûlî, Sadânî, Yezdân-bahşî, 'Amela, Peştâmâle nâmalarında olarak 11 tâifeye ayrılmıştır ki mecmû'î 6850 hâne kadardır. Bunlardan mâ'adâ Diyâla Vâdisindeki köylerde yerleşerek zirâ'atla meşgûl 1200 hâne kadar Câflılar bu hesâbdan hâricdir.

Küçük Zâb: Acemistandaki dağlardan Kelvî (?) Suyu nâmiyla zuhûr ederek hudûda bir mikdâr muvâzî olarak cereyân eyledikten sonra memâlik-i Osmâniyyeye girerek Köy Sancak kasabasını sağında bırakub Altın Köprüden bi'l-mürûr Dicleye mülâkî olur.

Diyâla Nehri: Acemistandan zuhûr ile Devlet-i Aliyye ile Acemistan beynindeki hudûdun bir kısmını teşkil eyledikten sonra sağdan Süleymâniye yakı[n]ından geçen bir tâbî'î ahz ederek Ba'kûbadan bi'l-mürûr Dicle Nehrine karışur.

Vilâyetin Taksîmât-ı Siyâsiyyesi

Sancakları	Kazâları
Mûsul	Akra
	Zibâr
	Duhok
	Zâho
	Sincâr
	İmâdiye ⁽⁷⁾
Şehrîzor Merkezi Kerkük	Revândîz
	Erbîl
	Köy Sancak
	Salâhiye
	Râniye/Rânya
Süleymâniye	Gül'anber
	Bâzyân
	Merke/Merge
	Şehripâzâr

Müstakil Zor Sancağı

Kürdistan dâhilinde ve Fırât Nehri havzasında bulunan Zor sancağı, şimâlen Diyârbekir, şarken Mûsul [ve Bağdâd] vilâyetleri, cenûben Arabistan Çölü ve Sûriye vilâyeti, garben dahi Haleb vilâyetiyle ihâta olunmuştur. Havası sağlam olup yazın biraz sıcak ise de kışın gâyet latîfdir. İlkbahar ibtidâlarında ve yazın nihâyetlerinde buralara kesretle yağmur yağar. Havanın bu müsâ'adesi toprağının kuvve-i enbâtiye-i tabi'iyyesine zam olarak pek çok ve mütenevvi' mahsûlât yetiştirir. Derûnunda şimendifer olmadığından ve sâhile yakın olmamasından arâzînin bu hâlimden

ahâlîsi istifâde edemeyerek kendilerini idare edecek derecede cüz'î ekin ekerler. Şimdiki halde arâzînin kısm-ı küllisi gayr-ı mevrû' ve hâlî olduğundan tabîî çayır ve mer'â halinde bulunub yüksek yüksek otlar ile mestûrdur ki aşâir tarafından koyun ve sâir hayvanât otladılmaktadır.

Merkez-i livâ Deyr şehri olup Aşâre, Re'sü'l-ayn²⁴, Ebûsiyât (?) mevki'leri kazâ merkezleridir.

Diğer Yerler

Urfa (29.000): Bu şehir gâyet eski olup derûnunda Ayn-ı Zelîhâ ve Halîlû'r-Rahmân nâmında iki su Bürke-i İbrâhîm denilen küçük göle cereyân eder. Şehre nâzır dağın eteğinde bir atık kal'a olup şehre hâkim olan bir cây²⁵ üzerinde Nemrûdun Hazret-i İbrâhîmi ateşe atmak için yaptığı ve yekdiğerinden tahmînen on hatve fâsıla ile iki mancınık amûdu ve üzerlerinde hatt ve nakış eseri vardır. Bürke-i İbrâhîmin etrâfı hafr edilecek olursa kül zuhûr eder ki orasının ateşgede-i Nemrûd olduğuna delildir.

Urfa kenârında Hazret-i İbrâhîmin kadem-nihâde-i âlem-i vücûd oldukları mağara Mevlid-i Halîl nâmıyla ma'rûfdur. Bu mağaranın yanında bir mağara daha mevcûd olup vâlideleri Hazret-i Sâre meşâr-ileyhi orada büyütmüşdür. Eski zamânda Mecûsîlerin²⁶ en büyük ateşgedesi Urfada idi. Bu ateşgedenin içinde ma'bedleri²⁷

24 Re'sü'l-ayn: Bugün Urfa'nın bir ilçesi olan Ceylanpınar (Kürtçesi Serê Kaniyê). Abdullah Ekinci (2006: 6), Ceylanpınar'ın Re'sü'l-ayn'ın varoş kısmı olduğunu asıl tarihi kentin Suriye sınırlarında kaldığını belirtir.

25 Kelime cim-ye şeklinde yazılmış, doğrusu cim-elif-ye şeklinde, cây olmalı. Farsça yer, mevki anlamındadır.

26 Mecusi: Ateşi kutsal sayan dinin mensupları.

27 İbadet yeri anlamındaki ma'bed yerine ibadet edilen anlamındaki ma'bûd kelimesi bu cümleye daha uygundur.

olan Şemsi takliden dâimâ ateş yakarlar ve karşusuna geçüb ibâdet ederler idi. Urfa, Hazret-i İbrâhîm zamânında mevcûd ve kütüb-i mukaddesede mezkûr olduğuna göre binâsı pek eski olub bir def'â külliyyen harâb olmuş. Şimdiki hey'eti ikinci hâl-i ma'mûriyeti olub ahâlisinin asılları Diyarbekirden gelmişlerdir.

Urfanın cihet-i cenûbiyyesinde ve bir buçuk saat mesâfesinde bir dağ üzerinde Deyr-i Ya'kûb isminde bir manastır harâbesi olarak yakınında bir iki kulübe vardır ki Nemrûd ara sıra oraya gidüb kalırmış. Vech-i tesmiyesi de Hazret-i Ya'kûbun burada[n] esnâ-yı mürûrunda bir gece orada beytûtet buyurmalarındandır.

Urfaya tâbi' Harrân nâhiyesinde meşhûr Harrân beldesinin harâbe-zârı bulunur. İşbu Harrâna mukaddemâ Hazret-i İbrâhîm ile Hazret-i Lûtun pederleri Hârân birlikde hicret eylemiş olduklarından Harrân denmiştir.

Burası eskiden nücûma perestiş eden Bâbillülerin bilâd-i meşhûresinde[n] idi. Civârında ve üzerinde Sâbiîlerin²⁸ bir ma'bedi olan tepeye Tell-i İbrâhîm denür.

Bu[r]lası 921 sene-i hicriyyesinde Osmânlulara geçmiştir.

Birecik (9.900): Bi'retü'l-Fırât denilen bu şehir Halebin Fırât Nehri üzerinde iskelesi ve nehrin başluca geçit mahallidir. Birecikin bir saat mesâfesinde Belkis şehri harâbesiyle²⁹ bunun cihet-i garbîsinde Nizib şehri vardır.

28 Sâbiî: Mezopotamya'da eski bir din.

29 Zeugma Antik Kenti

Sancak	Kazâları
Urfa	Birecik
	Rûm Kal'a-Merkezi Halfetî
	Surûc

Mar'aş (30.000): Bu şehir Halebin şimâl-i garbisinde ve Âhûr Dağının eteğinde kâin olup eskiden hükümdârân-ı Zülkadriyeden Alaüddevle Beyin memâlikinin kürsisi idi. Şimdiki hâlde mutasarrıflık merkezidir. Burada a'lâ at takımı, sırmalı sarrâciye, abâ, meşlah, sahtiyân, Kâvsele yapılır.

Bu şehir gâyet kadîm olup eski târîh kitâblarında Cermânîsyâ ve Marâjî nâmlarıyla mezkûrdur. Mar'aş en evvel şimdiki mevki'inin dört saat kadar cihet-i şarkiyesinde Vârgenez(?) Suyu kenârında tahmînen Hicretten 3000 sene mukaddem Asûrîler tarafından te'sis edildiği üzerindeki yazılardan anlaşılır.

Elbistân (6.500): Burası mukaddemâ gâyet ma'mûr olup Mar'aşdan evvel Zülkadriye hükümdârânın[ın] makarrı idi. Civârında Yarpûz ve Efsûs şehirleri nâmıyla 2150 nüfusu câmi' bir kasaba mevki'i vardır. Bunun civârında da Benâhliyos Dağında Âshâb-ı Kehfin makâmı vardır.

Şehre altı saat mesâfede biri arslan diğeri kaplan şeklinde karşılıklı olarak iki aded cesîm taş olup bunların vaktiyle Arabistan ve Anadolu hükümetleri arasında hadd-i fâsıl olduğu mervûdir.

Sancak	Kazâları
Mar'aş	Zeytûn
	Elbistân
	Andırın-Merkezi Gebân (Geben)
	Pazarcık-Merkezi Bağdîn

İskenderûn (İsos): Sûriye ve el-Cezîre, Irâk [ve] Kürdistan cihetlerinin iskelesi olduğundan ticâretçe Devlet-i Aliyyenin Anadolu'da bulunan limanlarının üçüncüsüdür. Fakat liman gayr-ı muntazam olduğu gibi etrâfı da bataklık olduğundan havası gâyet fenâdır.

İşbu körfez dâhilinde kâin Yumurtalık Limanı her cihetle gelen rüzgârlardan mahfûz olduğundan Akdeniz limanlarının kâffesine fâikdir.

Sîvâs: 795 târîh-i hicrîsinde Sultân Yıldırım Bâyezîd Hân Hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında feth olunmuş bir şehir olub âsâr-ı atîkadan olarak bir harâb iç kal'ası vardır. Şehr-i mezkûrun san'at ve ticâreti az ise de civârında zengin bakır ma'denleri pek çoktur. Derûnunda Dördüncü Ordu-yı Hümâyûna mensûb olarak bir bâb-ı rüşdiye-i askeriyeye vardır.

Sancak	Kazâları
Sîvâs	Hâfikeli-Merkezi Koçhisâr
	Yıldızeli-Merkezi Yenihân
	Koçgîri-Merkezi Zârâ
	Divriği
	Tenûs-Merkezi Şarkışla (Şehrkişla)
	Azîziye
	Gürün
	Dârende

Âsyâ-yı Osmânî'nin Ahvâl-i Tabî'isi

Kürdistan kıt'ası mürtefi' dağlar ve derin vâdilerden müteşekkil olduğundan dağların tepelerinde sûret-i dâimede ve senenin kısım-ı a'zamında ovalarda bile kar eksik olmadığından

kar birikintilerinden husûle gelen çığ yüksek mahallerden yuvarlanarak kârbân ve yolcularca pek çok kazâlara sebebiyet vermektedir.

Kürdistan arâzisi sâ'bü'l-mürûr bir halde bulunmasından yolları hâl-i tabî'isinde olarak dağların arasına sıkışmış birtakım boğazlardan ibârettdir ki kışın karların kapamasından ve yazın dahi çığların yuvarlanmasından mürûr ve 'ubûr pek tehlikelidir.

Bu kısmın havası soğuk ve gâyet sağlam ve rutûbetsiz ise de cenûb cihetleri sıcak ve bu cihetlere kar pek nâdir düşer. Fakat arâzisi kumsal olduğundan şimâl tarafı kadar münbit değildir.

Asyâ-yı Osmânî'nin Ahâlîsi

Asyâ-yı Osmânîde meskûn olan ahâlî Türk, Arab, Kürd, Lâz, Çerkes, Rûm, Ermenî, Yahûdî, Dürzî, Mârûnî, Keldânî cinslerinden olup mezhepleri Muhammedî, Îsevî (Ortodoks, Katolik, Protestan), Mûsevî ve put perestdir.

Kürdler: Asyâ-yı Osmânînin şimâl-i şarkî tarafında kâin Erzurûm, Ma'mûretü'l-azîz, Bitlîs, Diyârbekir, Vân, Mûsul vilâyetleri ahâlîsi olup dağlık olan bu kıt'a-i arâzîde mütevattırdırlar. Kürdler fitrat[en] şeci', bahâdır bir kavim olup sahî ve mükrim olduklarından mâ'adâ hânedânlık ve mihmân-nevâzlık âdetlerine hâlâ ri'âyetle misâfirlerini ziyâdesiyle ihtirâm ve memnûniyetle kabûl ederler.

Kürdler ve aşâir zirâ'at etmek ve koyun, deve, kısırak gibi hayvanât yetiştirerek hâsılatıyla geçünüb idâre ve ma'îşetleri bu iki sûrete münhasırdır. Me'kûlât ve melbûsât-ı beytiyelerini mümkün oldukça kendi zirâ'atlarıyla ve besledikleri hayvanların yün, yağ ve sâiresinden te'mîne çalışıyorlar. İhtiyâç mess etmedikçe hârice mürâca'at etmemek âdât-ı asliyelerindedir.

Kürdlerin hayme-nişin olan kısmı senenin her faslını müte'addid yaylak ve meştalarda geçirirler. Bunlara bu havâlice "Koçer" ta'bir olunub zirâ'atla pek de mukayyed olamazlar.

Kürdler biraz istirahatâta meyyâl olduklarından servet - ve ma'îşetleri mahdûd kalmışdır. Ekseriyetle servetleri at, esliha ve hayvanlardan ibâretir.

Akvâm-ı mezkûreden Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyeye hidemât-ı mütenevvi'ada bulunarak menâsıb ve merâtib-ı âliyyeye nâil olanlar da pek çokdur. Bugün devletçe en mümtâz müessesât-ı haseneden olan Hamîdiye Suvârî Alaylarının bir kısmı da Kürd akvâm-ı şeci'asından teşkil buyrulduğundan birçokları yine nâil-i cihân-kıymet-i hazret-i tâcdârî oldular.

Kabâil-i Ekrâddan nüfusu ziyâde olanlar aşiretleri nâmıyla ve efrâdı nisbeten az olanlar buldukları mahaller ile ta'rif olunurlar.

Kasabalardaki Kürd kadınları yemek yapmak dikiş ve el işleri gibi vezâif-i nisvâniye ile aşiret ve köylü kadınları koyun sağmak ve dağlardan mazu, kitre³⁰ toplamak ve kasabaya yoğurt, peynir, odun ve sâire götürüb nakd ve zahîre ile mübâdele etmek kilim ve sâire nesc û i'mâl³¹ ve emsâli işlerle meşgul ve ırz ve nâmûslarına

30 Kitre: Geven adlı yabancı bitkiden çıkan, yapışma özelliğinden dolayı kitre zamkı da denen bir sıvı.

Bkz: <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kitre>.

31 Kürt kültürünün önemli bir ögesi de dünyaca meşhur halı ve kilimlerdir. Daha çok Kürt kadınlarının el emeğiyle dokunan bu halılar, İran halılarıyla beraber sarayları süslemiştir. Örneğin II. Mahmud'tan itibaren pek çok Osmanlı sultanının kullandığı eski Çırağan Sarayı'nın harem odalarında Kürt halıları seriliydi. Bkz: <http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF443AD77AFD92BA51>.

kemâliyle mâlike ve mutî'adırlar. Hâllerine de kâni'a olub her türlü zarûrete mütehammile bulunarak zevclerinin rızâsından zerre kadar inhirâf etmezler. Ve âlâyîş û tezyînâta da mütemâyil değildirler.

Aşîret kadınları ise zevclerinden ziyâde çalışub çabalamakla te'mîn-i ma'îşet husûsunda iştirâke kadar vezâif-i mu'âvenetkârı bihakkın ifâ ederler.

Kürdistanda bulunan aşâirin en meşhûr ve en nüfûzlu Câf Aşîretidir.

Bu aşâirin her bir tâifesinin bir reîsi olub cümlesinin reîsi de taraf-ı hükümet-i seniyyeden intihâb ve ta'ayyün olunur.

Câflılar umûmiyetle İslâm olub Şâfi'îyyü'l-mezheb ve kısmen nîk û bedi fark etmez derecede câhil ve yekdiğerinin emvâlını sirkata pek meyyâldırlar. En şeci' tâifesi de Roğzâdî olub cümlesinin lisânı Kürdîdir.

Bunların yüz ellide biri okur ve okuyanların da beşte biri Fârsî yazabilir. Ekseriyâ Câflılar Veys (veya Vîs) mahlasını takarlar.

Yemekleri buğday, arpa ekmeği, buğdaydan yarma(?) ve hayvanât südünden yapılmış peynir, yoğurt [ve] keşktir³².

Reislerinden mâ'adâ giydikleri elbise Süleymâniye ve Şehrizonun yerli bezinden ma'mûl don, gömlek, entârî ve üzerine de kendilerinin yünden yapmakda oldukları ferâcedir.

İşbu aşâir Diyâlâ Vâdisinde iskân eylemektedir.

Bunlardan mâ'adâ Süleymâniye sancağı dâhilinde yazın dağlarda kışın Süleymâniyenin yarım saat mesâfesinde Tâncerûd Nehri

32 Keşk: Keşkek; buğday ve etle yapılan bir yemek türü.

kenarıyla Bâzyân kasabasında ve Süleymâniye civârındaki çöllerde ikâmet eden birçok daha aşîretler vardır.

Aşâir efrâdı kendi reislerinin emirlerinden hârice asla çıkmazlar ve reislerine âdetâ köle gibi hizmet ederler.

Sonuç

Yazımızın konusu olan kitap bir asker tarafından yazılmış ve resmi makamlarca basılmış olduğu halde, kitapta "Kürd" ve "Kürdistan" kelimeleri sakıncasız, serbestçe kullanılmaktadır. Hatta yazar, bariz bir şekilde Osmanlı Kürdistanı'nın sınırlarını ortaya koymakta; buraların Kürdistan olduğunu söylemekte hiçbir beis görmemektedir. Burada kitabın bir ders kitabı olduğunu ve okullarda öğrencilere okutturulduğunu tekrarlayarak vurgulamakta fayda var. Öğrencilere Osmanlı coğrafyası öğretilirken Osmanlı coğrafyasının çok önemli unsurları olan Kürtler ve Kürdistan da serbestçe anlatılmaktadır. *Coğrafya-yı Osmânî*, çok net bir şekilde gösteriyor ki;

Kürdistan, çok da uzak olmayan bir zaman dilimine kadar her türlü korku ve kaygıdan uzak, Kürtlerle meskûn coğrafyayı tanımlamak için doğallığında kullanılan tarihi bir isimdir. 1924 yılında başlayan Kürdün inkârı ile birlikte Kürtçe ve Kürdistan üzerinde de baskılar oluşturulmuş, modern bir ulus-devlet inşa etmek adına bir halkın dili ve üzerinde yaşadıkları toprakların ismi yasaklanmıştır. Aynı ideolojik bakış açısının ürünü olarak Kürt halkına karşı aşağılayıcı, küçümseyen, tahakküme muhtaç bir kütle olarak yansıtılan oryantalist bir dil kullanılmıştır. Kürtler ve Kürdistan gerçekliği tanınmak istenmediği gibi hakkaniyetle tanımlanma çabalarından da sakınılmıştır. Kürdistan ismini kullanmak bölücülük, ayrılıkçılık, hainlik ve dış güçlerin

maşası olmakla kodlanarak bir korku kaynağı haline getirilmiş, böylelikle tarihsel gerçekler unutulmuş, unutturulmuştur (Dinç, 2009: 171).

Her ne kadar Türkiye'de Kürdistan tabiri halen sakıncalı ve yasak olsa da Türkiye'nin komşuları İran ve Irak'ta Kürdistan oldukları resmen kabul edilen iki bölge vardır: Irak'ın kuzeyinde özerk yapıdaki Kürdistan Bölgesel Yönetimi (İng. Kurdistan Regional Government-KRG) ve İran'da İran Kürdistanı'nın ancak üçte birini kapsayan Kürdistan Eyaleti (F. Ostân-e Kordestân). Durum böyleyken Kürdistan'ın en büyük parçasını ve dünyadaki Kürt nüfusunun büyük bölümünü barındıran Türkiye'de bu ismin kullanılamaması, Kürdistan'a Kürdistan denilememesi -her ne kadar Kürt siyasi ve entelektüel temsilcilerinin çoğu tarafından "Doğu" ve "Bölge" gibi kavramların kullanımı daha çok tercih ediliyorsa da- uzun vadede kabul edilebilir görünmüyor.

Eserin bize gösterdiği diğer bir gerçek de Kürdistan'ın iddia edildiği gibi yeri, sınırları belirsiz, meçhul, muğlak bir coğrafya olmadığıdır. Zira bir Osmanlı subayı olan Ahmed Cemal, hiçbir tereddüde, kafa karışıklığına mahal bırakmayacak bir netlikle Kürdistan'ın sınırlarını ortaya koymuştur. Ahmed Cemal'in yaptığı tanımın hem çağdaşı olan diğer yazarların hem de kendisinden yüzlerce yıl önce yaşamış Şerefhan ve Evliyâ Çelebi'nin Kürdistan tanımı ile örtüşmesi de bunun önemli bir göstergesidir.

Coğrafya-yi Osmânî'de Kürtler hakkında iki buçuk sayfaya yakın bilgi verilmesine rağmen, Osmanlı bürokrat, asker ve aydınlarının Kürtleri tam olarak tanıdığını söyleyemeyiz. 19. ve 20. yüzyılda yayımlanan coğrafya kitaplarında Kürtler hakkında verilen bilgiler çoğunlukla bilindik, basmakalıp ve sürekli tekrarlanan ifadelere dayanmaktadır. Mesela Kürtlerin diliyle ilgili çok az

bilgi verilirken edebiyatıyla ilgili nerdeyse hiç bilgi yoktur. Oysa Osmanlı idaresindeki özerk Kürt emirlikleri döneminde (16-19. yüzyıl) Klasik Kürt Edebiyatı en parlak dönemini yaşamıştır. Kürt mirlerinin desteklediği Kürdistan medreselerinde ilim seviyesi çok üst düzeydedir. Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Ehmedê Xanî, Îsmâîlê Bazîdî, Melayê Bateyî, Mele Xelîlê Sêrtî, Pertew Begê Hekarî ve daha nice önemli şahsiyet hep bu zeminde yetişen Kürt edip ve âlimleridir. Ancak bu isimlerin hiçbirini bu eserlerde göremiyoruz.

Bütün bunlara rağmen *Coğrafya-yi Osmânî* Kürt tarihi, bilhassa da Kürdistan coğrafyası için değerli bir kaynak; Kürdistan yoktur diyenlere (2010 itibarıyla) 115 yıl öncesinden gelen bir cevaptır.

Hazırlayanlar: Mesud Serfiraz-Serhat Bozkurt

KAYNAKÇA

Basılı Kaynaklar:

AHMED CEMAL (1311/1895), *Coğrafya-yi Osmânî*, İstanbul.

AHMED VEFİK (1293/1876), *Lehce-i Osmânî*, Cilt 1-2, İstanbul.

AKBAYAR, Nuri (2003), *Osmanlı Yer Adları*, 2. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, IV. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, İstanbul.

AYN-I ALİ EFENDİ (1979), *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, M. Tayyib Gökbilgin'nin Girişi ile Tıpkıbasım, İstanbul.

BRUINESSEN, Martin van, (2006), *Ağa Şeyh Devlet*, İstanbul, İletişim Yayınları.

BRUINESSEN, Martin van-Hendrik Boeschoten (2003), *Evlüyâ Çelebi Diyabekir'de*, İstanbul, İletişim Yayınları.

CELİL, Celilê (1992), *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Rusçadan Çeviren: Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınları.

CIGERWXÎN (1984), *Tarixa Kurdistan 2*, Stockholm, Weşanên Roja Nu.

DİNÇ, Namık Kemal (2009), "Kadim Anavatandan Bir İnkâr Coğrafyasına Kürdistan", *Toplum ve Kuram*, sayı. 2 (Güz 2009), s.151-173.

EKİNCİ, Abdullah (2006), *Ortaçağda Urfa*, Ankara, Gazi Kitabevi.

Evlüyâ Çelebi Seyahatnâmesi (2001), 4. Kitap, Hazırlayanlar:

Yücel Yağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

GÖYÜNÇ, Nejat (1991), "Ocaklık Deyimi Hakkında", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, s.269-278.

HAKAN, Sinan (2007), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul, Doz Yayınları.

HUT, Davut (2006), "Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

HÜSEYİN HÜSNÜ (1300/1883), *İçmâl-i Coğrafiya*, İstanbul.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Editör) (2000), *Osmanlı Coğrafiya Literatürü Tarihi*, cilt. I, İstanbul, IRCICA.

KILIÇ, Orhan (1991), "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, sayı.10, Ankara, s.119-139.

LÜTFÎ [AHMED RAMİZ] (2007), *Emir Bedirhan: 20. Yıy'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, Yayına Hazırlayan: Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, İstanbul, bgst Yayınları.

SERTOĞLU, Midhat (1986), *Osmanlı Tarih Lûgatu*, İstanbul.

SEVGEN, Nazmi (1968a), "Kürtler II", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 6, İstanbul, s. 44-61.

SEVGEN, Nazmi (1968b), "Kürtler III", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 7, İstanbul, s.57-61.

SEVGEN, Nazmi (1968c), "Kürtler V", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 9, İstanbul, s.70-76.

SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri.

ŞEMSEDDİN SAMÎ (2001), *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, (Osmanlıcadan Çeviren: M. Emin Bozarslan), İstanbul, Deng Yayınları.

ŞEREFHAN (1990), *Şerefname: Kürt Tarihi*, (Çeviren: M. Emin Bozarslan), 3. baskı, İstanbul, Hasat Yayınları.

TEKİNDAĞ, M.C. (1968), "Yeni Kaynaklar ve Vesikalar Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22 (Mart 1967), İstanbul, s.53-56.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1983), *Osmanlı Tarihi II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Web Sayfaları:

İran Kürdistan Eyaleti, http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCrdistan_Eyaleti, erişim: 25.08.2010.

Vilayetlerle Osmanlı Atlası, <http://tarihvemedenediyet.org/2009/10/vilayetlerle-osmanli-atlasi>, erişim: 25.08.2010.

Kürdistan Bölgesel Yönetimi, http://en.wikipedia.org/wiki/Kurdistan_Regional_Government, erişim: 25.08.2010.

<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF443AD77AFD92BA51>, erişim: 17.10.2010.

Kitre, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kitre>, erişim: 19.10.2010.

Ardalan, <http://en.wikipedia.org/wiki/Ardalan>, erişim: 08.12.2010.

3.4. DI COĞRAFYA-YÎ OSMANÎ DE KURD Ê KURDISTAN

Destpêk

Ku em bibêjin di nav civata "akademîk" a Tirkîyê de peyva herî pirr hatiye texrîbkirin peyva "Kurdistan" e ev ne pirolekirineke e. Hinek dibêjin ku "di dîrokê de tu carî peyveke wekî Kurdistan nehatiye bikaranîn û cihêkî wisa tune ye", hinek jê jî dibêjin ku "peyveke wisa hebû, lê belê sînorê wê ne diyar bû". Akademîsyen/dîrokvanên bi parastin û çêkirina dîroka fermî re wezîfedarin, bi salan vê fikrê tînin zimên û disekinin. Rastîyeke tê zanîn ew e ku ev têgihên bi înkâr û asimilasyona çandên cuda ve girêdayîye ku di dema Îttîhad û Teraqqîyê de destpê kiriye. Lê belê kesê bi dîroka Osmanî re bi amatorî eleqeder bibe jî, him di arşîva Osmaniyan him jî di qronîkên Osmaniyan de dê rastî vê peyvê bê.

Pirtûka bi navê *Coğrafya-yi Osmanî* (Erdnîgariya Osmanî) yek ji wan çavkaniyên dîrokî ye ku ev pirtûk di dibistanên îdadî³³ de hatiye xwendin û ji aliyê Kolaxasi Ahmed Cemal ve di sala 1895 (Rûmî 1311) de hatiye nivîsandin. Di vê pirtûkê de beşa bi navê "Wilayetên li Herêma Kurdistanê" erdnîgariya Kurdistanê ya di bin rêvebiriya Osmanî de tê danasîn. Çend girîngiyên vê çavkaniyê heye. Di serî de ev pirtûkeke dersê ye. Yanê di dawîya sedsala 19'an de xwendekarên leşkerî yên Dewleta Osmanî de, erdnîgariyeke bi navê Kurdistan dinasin û vê erdnîgariyê bi kûrahî lêkolîn dikin.

33 Navê berê yên dibistanên ku di pileya lîseyan de bûn.

Nêzikî bist rûpelê pirtûkê ji bo Kurdistanê hatiye veqetandin. Nêta me ev e ku em ji vê pirtûka ku bi Osmanî hatiye nivîsandin beşên di derheqê Kurdan de wergerînin tîpên Latîni û wegerînin Kurdî û pêşkêşî lêkolîneran bikin. Em ê beriya vê di nav Împaratoriya Osmanî de rewşa kurdan, di çavkaniyên dirokî de pênasa Kurdistanê û nirxandina pirtûka Ahmed Cemal nişan bidin.

A- Di Rêvebiriya Osmanî De Kurd û Kurdistan

Li cem Osmaniyan girîngbûna erdnîgariya Kurdistanê, rastî çaryeka demsala 16an tê. Osmaniyan ku heta wê demê zêdetirî seferên xwe ber bi rojavayê ve dikirin, ji wê demê pê ve dest bi sefera ber bi rojhilatê ve kirin.

Nehemîn padişahê Osmaniyan Selîmê I. (Yavuz, 1512-1520) ku di şehzadetiya xwe de walîtiya Trabzonê kiribû, çalakiyên Sefewiyan (Îranî) ên li Kurdistanê ji nêz ve şopandibû û wextê di sala 1512'an de derket ser text, ji bo têkiliya Qizilbaş û Sefewiyan a ku zêdebûbû asteng bike, xwestibû derbeyeke mezin li Qizilbaşên Enedolê bixe. Selîmê I. di futûyên ku bi vê armancê derxistibû de qetla Qizilbaşa caîz kiribû û bi deh hezaran Qizilbaşên Enedolê dabû kuştin (Tekindağ, 1968: 53, 56).

Yavuz Sultan Selîm, di sefera ser şahê Îranê Şah Îsmail de heta Tebrîzê jî çûbû, lê belê tu hêzê jê re bibe asteng derneketibû hemberî wî. Artêşa Şah Îsmail di vekêşana xwe de gundê herêmên jê derbasdibûn dişewitandin. Bi wê yekê dixwestin ku artêşa Osmaniyan a ku pêşvedîçû bi birçîbûnê qels bikin. Di şerê Tebaxa 1514an de li Çaldîranê herdû artêş hatibûn hemberî hev. Di vî şerî de hêzên Sefewiyan têk çûbûn û Şah Îsmail canê xwe bi zor xelaskiribû (Binêrin: Uzunçarşılı, 1983: 253-278).

Pîştî ku Yavuz Sultan Selîm ji Îranê vekêşiya, Şah Îsmail vegeriya

Tebrîzê û ji bo cihên ku li Kurdistanê wendakiriye careke din bi dest bixe, birayê Ûstaclu-oxlû Mehmed Xanê ku di Şerê Çaldiranê de hatibû kuştin, Qerexan şandibû Kurdistanê. Qerexan jî ewilî Diyarbekir dorpêç kiribû. Lê belê gelê Diyarbekirê li hemberî dorpêçkirinê li berxwe dabû. Ji ber vê yekê Yavuz, li hemberî Qerexan Biyikli Mehmed Paşa û ji bo arîkariya wî jî waliyê Qonyayê Husrev Paşa wezîfedar kiribû. Idrîsê Bidlîsî jî bi leşkerê di bin femandariya begên Kurdan de tevli hêzên Biyikli Mehmed Paşa bûbû. Ev hêzên topbûyî bi ser Qerexanê ku Diyarbekir dorpêç kiribû ve meşibûn. Ji ber vê yekê Qerexan mecbûrê rakirina dorpêça Diyarbekir mabû û vekêşiyabû keleha Mêrdînê. Qerexan li vir salekê ma û ji ber zextan mecbûr ma ku şerr bike. Di encama vî şerê gulana 1516an de yê li Qoserê ku Qerexan têkçûbû erdnîgariya Kurdistanê tevli Dewleta Osmaniyan bûbû (Uzunçarşılı, 1983: 274; Sevgen, 1968a: 59).

Piştî Şerê Çaldiranê di serî de bajarên Kurdan ên girîng weke Diyarbekir, Mêrdîn, Rûha, Raqqa û Mûsil beşeke girîng a erdnîgariya Kurdan ketibû bin hukmê Osmaniyan. Heta sedsala 19an car bi car Osmanî û mîrên Kurdan hatibin hemberî hev jî, ji bo berjewendiyên beramber hevalbendiya wan domiyabû.

Derbasbûna erdnîgariya Kurdistanê ya bin hakimiyeta Osmaniyan, bi xebatên Idrîsê Bidlîsî ku ew bi xwe jî Kurd bû, çêbûbû. Piştî Yavuz Sultan Selîm piştî ji sefera Îranê vegeriya Îdrîsê Bidlîsî şandibû Kurdistanê û Îdrîs jî ji bo qebûlkirina hakimiyeta Osmaniyan begên Kurdan qanî bike xebitibû. Ji bo nirxandina vê rewşê bîst û pênc begên Kurdan hatibûn ba hev û serdestiya Osmaniyan qebûl kiribûn (Uzunçarşılı, 1983: 275-276; Sevgen, 1968a: 58-59). Li ser vê yekê Yavuz Sultan Selîm di sala 1515an de ji Îdrîsê Bidlîsî re beratên vala şandibû ku ji bo van beratên (ihtîmalek mezin e ku li gor encama bazarkirina bi begên Kurdan re) tije bike û bide

begên Kurdan. Bi tijekirin û dayina van beratan li Kurdistanê rêveberiyê nû hatibû avakirin (Sevgen, 1968b: 57).

Bo nimune, eyaleta Diyarbekirê ku di vê demê de hatiye avakirin veqetandibûn sê sencaxên ji hev cuda. Herêmên ku gihastina wan zehmet bûn ji her alî ve xweser hatibûn hiştin. Ev herêmên xweser ku ji van herêman re dibêjin "Hukûmetên Kurdan" û rêveberiya wan ji aliyê begên herêmên ve tê meşandin û rêveberiya wan jî ji bav derbasî law dibe, ne mecbûr bûn bac bidin dewletê û leşker bidin artêşa sîpahiyan. Erdê van hukûmetan nikaribûn bikin tîmar û zeamet (Bruinessen, 2006: 239)³⁴. Ji xeynî van hukûmetan sencaxên bi navê "yurtluk-Ocaklık (Mîrîtiyên Kurdan)" jî, beşek ji beşên rêveberiya Osmaniyan bûn. Yurtluk-Ocaklık ji wan sencaxên ku didan begên herêmî yên ku ya di şer de xizmeta wan çêbûye yan jî di dilsoziya bi sultan re tu kêmasî nekirine re tê gotin. Ev sencax wekî hukûmetan ne serbest bûn. Erdê wan tîmar û zeamet bû. Xwediyê yurtluk-ocaklıkê ne xwediyê fermî bû. Yanê nikaribû bifiroşe, bexş bike û weqf bike. Lê belê baca şer'î û orfî ya wî cihî aidî wî bû. Osmaniyan ev pergal zehfîr li sînorê rojhilat bikardianîn. Bi vî awayî sînorê xwe dixist ewlehiyê. Wextê ku çewtî û kêmasiyeke xwediyê yurtluk-ocaklıkê bihata dîtin sencax

34 Di *Kanûnnâme-i Hümayun* ku di dema Kanunî Sultan Süleyman hatiye amade kirin de ji bo hukûmeta vana dinivîsîne: "...Ji vana pêv neh hukûmet hene ku li hemberî xizmet û îteata xediyê wan ê di dema fethê de weke milk hatiye dayîn. Bi riya mulkiyetê tê parkirin. Heta li welatê wan jimarî nayê kirin û rêvebirê Osmaniyan nikarin destekarî (Mudaxale) bikin. Deryên mahsulê wan (erdê wan) neketiye nav deftera sultan. Ji rêveberiya Osmaniyan ti kes li vira tine. Giştûk aidî wane".

"Û li gorî peymannemeyê wan awêtina ji wezîfê û anîna ser wezîfê nayê qebûlkirin. Lê belê hemî girêdayî fermana Sultanin. Wek mîrê Osmanî yê din girêdayî kîja eyaletê bin, bi mîrêmîranê xwe re beştarî sefera dibe. Xwedî qewm û qebîlenî û leşkerin" (Akgündüz, 1992: 463).

jê dihate standin û didan yekî din ê ji malbata wî. Tîpek sencaxên din jî "Sencaxên Osmanî" bûn ku hejmara wan yanzdeh bû û weke sencaxên din ên Osmanî ji rêzê bûn (Binêrin: Sertoğlu, 1986; Kılıç, 1991: 119-139; Göyünç, 1991: 269-278)³⁵.

Pergala li jor me qal kir, ji xeynî guhertinên piçûk, heta sedsala 19an berdewam kir. Piştî mirina Yavuz Selîm, padîşahê ket dewsa wî Süleymanê I. (Kanûnî, 1520- 1566) jî di niyeta derketina seferê ya li ser Îraniyan bû. Ji ber vê sedemê ji begên Kurdan re fermanek şand ku ev ferman berdewamiya pergala ku Idrîsê Bidlîsî avakiriye temîn dikir. Di vê fermanê de piştî qalkirina bikêrhatina begên Kurdan di dema Yavuz Sultan Selîm de li hemberî Qizilbaşan, dibêje ku: "her yekî eyalet û kelhên ku ji berê de di bin destê wan û di bin teserûfa wan de ne ji wextê berê de "yurtlik û ocaklikên" wan in. Wekî van ciyên ku bi beratên cuda cuda hatine dayîn jî tevî mexsûlê wan eyalet, kelh, bajar, gund û mezra bi şerta ku ji law derbasî law bibe ji wan re hatiye temlik û îhsankirin." Li gorî fermanê eger beg bimire eyalet ji law/lawên beg re dimîne. Dema ku lawên beg ji yekî zêdetir be û di navbera wan de xirûcir derkeve, xirûcir li gorî xwesteka Begên Kurdistanê wê bê çareserkin (Ji bo fermanê Binêrin: Sevgen, 1968c: 70).

Wextê meriv tê sedsala 19an bi Mahmûdê II. (1808- 1839) re

35 Li gor doneyên pirtûka Ayn Alî Efendî ku di sala 1609 de hatiye weşandin û *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*:

Hukûmetê Kurdan: Cezîre, Egil, Genc (?), Palu ve Hazo.

Begitiyê Kurdan (Yurtluk û ocakluk): Sagman, Kulp, Mihranî, Tercîl, Ataqî, Pertek, Çapaqçûr ve Çermik.

Sancaqên Osmanî yên ji rêzê: Xarpût, Erxanî, Siverek, Nisêbîn, Hasankêf, Sêrt, Çemişgezek, Mifariqîn, Akçaqale, Xabûr ve Sincar (Binêrin: Ayn-ı Ali Efendi, 1979: 29-31; Bruinessen- Boeschoten, 2003: 195-196).

Împaratoriya Osmanî ketibû nav hewldanên navendibûn û nûjenbûnê û di encama vê de pergala Osmaniyan a "klasîk" dest bi guhertinê kiribû. Di navbera mîrên Kurdan, ku nedixwestin li ser axa ku lê dijîn mafê wan ê ku bi sedan salan parastine ji destê wan bê girtin û Dewleta Osmaniyan de pevçûnên tund destpê kiribûn. Pevçûnên di sala 1817an de destpê kiribûn, di sala 1847an de bi serkûtkirina serhildana Bedirxaniyan û avakirina eyaleta Kurdistanê sekinibûn (Ji bo agahîya berfirehtir: Lütî [Ahmed Ramiz], 2007; Celil, 1992; Hakan, 2007).

Eyaleta Kurdistanê, bi yekkirina eyaleta Diyarbekirê û sencaxên Wan, Mûş û Hekarî yê û qezayê Cizîr, Botan û Mêrdînê hate avakirin. Ev rewş di rojnameya fermî ya dewletê *Takvîm-i Vakayî*³⁶ de di 14 Berfenbar 1847 (5 Muharrem 1264) de, bi weşandina belavokekê bi gel dan hesandin. Di belavoka taybet de ev bûyer weke ji nû ve bindestkirina Kurdistanê hatiye nirxandin û tê gotin ku ji bo rêvebiriya eyaletê jî wezîrên kevn Esad Paşa weke walî hatiye tayinkirin. Di serî de navenda eyaletê Xelat hatibû fikirin. Lê belê bi qasî ji salnameyan tê fêmkirin, demekê Wan, Mûş û demeke zêdetir Diyarbekir (Amed) bûye navenda eyaletê. Li gorî salnameya 1266/1849an, sencaxên Mûş, Wan, Hekarî, Cizîr û Diyarbekir di nav eyaleta Kurdistanê de bûn. Hebûna eyaleta Kurdistanê heta sala 1868an berdewam kiribû. Ji ber ku heta niha li ser sedema ji holêrakirina eyaletê tu belge nehatiye dîtin, nayêzanîn ku ka ev eyalet çima ji holê hatiye rakirin³⁷.

36 *Takvîm-i Vakayî*: Rojnameya fermî ya Dewleta Osmanî.

37 Ji bo eyaleta Kurdistan li nivîsa "Avakirina Eyaleta Kurdistanê û di Salnameyên Dewleta Osmanî de Eyaleta Kurdistanê" [Tirkîya wê: "Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması ve Osmanlı Devlet Salnamelerinde Kürdistan Eyaleti"] ku divê pirtûkêde hatiye weşandin.

B- Di Çavkaniyên Dîrokî De Kurdistan

Piştî ku li jor bi kurtasî me qala têkiliya Kurdan û Osmaniyan û rêvebiriyên li Kurdistanê hatine avakirin kir, niha jî, ji hin çavkaniyên dîrokî em ê çend mînakên bidin ku wexta Kurdistan tê gotin kû der tê fêmkirin. Ji van çavkaniyan a yekemîn pirtûka *Şerefname* ye ku ji aliyê Şerefxanê Bedlîsî di sala 1597an de li Bedlîsê bi Farişî hatiye nivîsandin. Ev pirtûk erdnîgariya Kurdistanê wusa nişan dide:

Ji qeraxa kendava Basrayê ya ji oqyanûsê diqete, destpê dike. Li ser xetek dûz ji wir heta dawîya bajarên Meletî û Mereşê dirêj dibe. Bi vî awayî aliyê bakûrê vê xetê ji Fars, Îraqa Ecem, Azerbeycan, Ermenîstana piçûk û Ermenîstana mezin pêk tê. Li başûrê wê jî Îraqa Ereb, bajarên Mûsil û Diyarbekir hene. Tevî vê gelek gel û qebilêyên ku ji nîjadên van mirovan e, ji rojhilat heta rojava li gelek welatan belav bûne (Şerefxan, 1990: 20).

Rêbiwarê navdar ê Osmanî Evliya Çelebî, di navbera salên 1640-1655an de li Kurdistanê geriyaye û nêrînê xwe ya li ser van deran di *Seyahatnâme* ya xwe de nivîsandiye. Evliya Çelebî Kurdistanê wusa nişan dide:

Welatekî mezin e. Alîyekî wê li bakûr ji Erziromê, ji Wanê, Colemêrg, Cizîra Botan, Îmadiye, Mûsil, Şehrezor (Şarezor)³⁸,

38 "Ev bajar, li bakurê Silêmaniye ya îro ye ku Silêmaniye beşekî mezin a Kurdistana Başur digire" (Bruinessen-Boeschoten, 2003: 335, derhem: 194). Navê vî bajarî, di çavkaniya weke Şehrîzor derbas dibe. Eyaleta kevn a Şehrîzor ku di sala 1534an de hatibû avakirin, Silêmaniye ku nêzîkî sinirê Îranê ye, û hawirdorê wê (derdora Gulamber, Şehribazar û Helepçe) dixist nava xwe. Piştî Fermana Tenzîmatê di sala 1850 de eyaleta nû ya Şehrîzor hate avakirin ku navenda wê Kerkuk bû. Di sala 1851an de bi wilayeta Bexdayê ve û di sala 1879an de bi wilayeta Mûsilê ve hate girêdan. Şehrizora nû, rojhilatê Şehrizora kevn dixist nav xwe (Hut, 2006, 9-25).

Herîr, Erdelan³⁹, Bexdad, Derne⁴⁰, Derteng⁴¹ û heta Basra yê heftê qonax wekî Kurdistan û kevirde (sengistan) tê binavkirin (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2001: 56).

Evliya Çelebî dibêje ku di vê erdnîgariyê de şeş hezar qebîle û eşîretên Kurdan hene. Eger ev eşîret û qebîle bendekî xurt ava nekiribûna wê qewmê Ecem bi rihetî diyarê Roman (Enebol) dagir bikira (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2001: 56). Em ji vê gotina Evliya Çelebî fêm dikin ku çima Osmanîyan îmtiyazên di wê astê de dane Kurdan. Bi rastî jî di wê demê de Kurdan kîjan alî bigirtana, ew alî wê bibûya serwerê erdnîgariya Kurdistanê û wê karibûya Enebolê jî di bin serwerîya xwe de bigirta.

Di pirtûka *Lehce-î Osmanî* de ku li Stenbol hatiye weşandin, Ahmed Vefîk di xala "Kurd" de Kurdistanê wusa dide nasîn: "Wilayeta Diyarbekir û Wanê, li Îranê Sîne û Kirmanşah û Loristan û erdê Rojhilata Îraqê" (Ahmed Vefîk, 1293/1876: 999).

Pirtûka bi navê *İcmâl-î Coğrafya* de Hüseyin Hüsnü Kurdistanî wusa dide danasîn:

Herêma Kurdistanê: Ev herêm ji heşt wilayetan pêk tê. Ji vanan yekemîn wilayet Erzîrûm e ku xwedî 25 hezar nifûse. Bajarê Erzîrûm

39 Erdelan, di Kurdistanî Îranê de herema ku navenda wê Sîne (Senendec) ye. Li rojhilatê wê Hemedan, li rojavayê wê Silêmaniye, li başûrê wê Kirmanşah, li bakurê wê Mehabad heye. Ev herema ku li başûr-rojavayê Îranê ye, heta, di navbera salên 1169-1867 de bidawikirina deshilatî ya ji aliyê Kaçaran ve, ji aliyê xanedana Hemedan a Kurd birêve dihatbirin (Binêrin: <http://en.wikipedia.org/wiki/Ardalan>, Gîhaştin: 08.12.2010). Bajarên giring ên heremê, Sîne, Saqiz, Bane, Meriwan û Hewreman e (Ji bo agahiya berfireh a di derheqên Dewleta Erdelan: Cîgerxwîn, 1984: 173-242).

40 Derne: Li wilayetê Bexda ye. Bi Derneya Libiya re tenê navê wan dişibe hev.

41 Derteng: Di sedsala 17an de sencexek eyaleya Bexda ye. Di sedsala 19an de jî em weke nahîya Demeyê dibînin (Binêrin: Ahmed Vefîk, 1293/1876: 568).

li ser deştêkê ye ku nêzikî kaniya Feratê ye. Ev bajar di navbera Hikûmeta Îran û herêma Qafkasya ya Rûsya û welatên Osmaniyan de ticaretgehek e û wekî çepereke xurt tê nasîn. Li vir mektebeke îdadî û ruştîya leşkerî heye. Cihên wî yên ku tê nasîn bajarê Erzincan ku li kêleka Feratê ye û bajarokên Baybûrd û Gêxî ne.

Wan wîlayeta duyemîn e. Bajarê Wan ku li kêleka rojhilat a gola Wanê ye û bi eba û şalên teqlîd ê Eceman tê nasîn, xwedî 20 hezar nifûse. Cihên wê yên tên nasîn Bazîd ku bi şerê di nava Rûs û Eceman navdar e, bajarokê Arcîşê (Erciş) ku li bakurê rojhilata bajarê kevn Artaksanê ye ku tevî keleya xwe dibin ava behra Wanê de maye û girava Axtemara ku yek ji rûniştgeha sê Patrikxaneyên Ermenan e.

Bedlîs wîlayeta sêyemîn e. Navenda wî bajarê Bedlîsê ye ku li ser şaxekî Dîclê ye, cîyekî çiyayîn e lê belê rezî avabûye û nifûsa wî 15 hezar e. Cihên wî yên navdar Mûş ku di deşteke bêrdar de ye, bajarokê Sêrtê ku li ser şaxê rojhilat ê Dîclê ye û Çanlı Kilîseye ku navenda Dara Hênê ye.

Dêrsim wîlayeta çaremîn e. Ev der wilayetek piçûk e ku xelkê wî Kurd in û navenda wî bajarokê Xozat e. Mazgird cihekî wê yê navdar e.

Elezîz wîlayeta pêncemîn e. Navenda wî Elezîz e ku wekî mezre' jî tê zanîn, tê de mektebeke ruşdiye ya leşkeriyê heye. Xerpûta kevn û bajarên ku li nêzikî Ferat ava bûne wêkî Meletî, Erebgir, Egin û bajarê Keban ku lê madenê zîv û zirinc heye cihê wî yên navdar in.

Diyarbakir wîlayeta şeşemîn e. Navenda wî bajarê Diyarbakir e ku li ser Dîcleyê ye, bi bazirganiya xwe ya bi Îran û Erebaştanê navdar e û tê de mektebeke ruşdiye ya leşkerî

heye. Ciyê wê yî navdar Erxenî ye ku bi madena sifir navdar e, Palo, Mêrdîn ku li bakûrê el-Cezîre⁴² dimînin û bajarokê Cizîra Botan ku li kêleka Dîcleyê ye û li dora wê madenên zîv hene.

Mûsil wîlayeta heftemîn e. Navenda bajarê Mûsilê xwedî 50 hezar nifûs e. Li kêleka Dîcleyê hatiye avakirin û bi ticareta Îranê re navdar e. Navenda sencaxa Şehrîzor bajarokê Kerkûkê ku çend mezelen mubarek yê pêxemberan tê de hene, bajarokê Silêmaniyeyê, Rewandiz û Erbil ciyên wî yê navdar in.

Hekarî wîlayeta heştemîn e. Ev der wilayetekê çiyayî ye. Xelkê wê Kurd û Keldaniyên Xirîstîyan in. Navenda wê Colemêrg e ku li kêleka Zapa mezin e û ciyên wî yê navdar Elbaq û Îmadiye ne (Hüseyn Hüsni 1300/1883: 161-162).

Rewşenbîrê Osmanî Şemseddîn Samî ku bi eslê xwe Arnawud e, di ansîqlopediya xwe ya bi navê *Kamûsü'l-a'lâm* de ku di navbera salên 1889-1898an de li Stenbolê çapkiriye, cîh daye Kurd û Kurdistanê jî:

Kurdistan: Di rojavayê Asyayê de welatekî mezin e ku beşa wê ya mezin di nav Împaratoriya Osmaniyan de ye û beşa wê ya din girêdayî Îranê ye. Mirovên tê de dijîn pirranî wekî gelê Kurd tî navlêkirin. Ev nav, ne tesnîfkirineke siyasî û rêvebirî ye. Di wextekî de li cem me (di Osmanî de) walîtiya Kurdistanê hebû û niha jî li Îranê eyaleta Kurdistanê heye lê ev her du jî giştiya welatê ku bi vî navî tê binavkirin nagire nava xwe. Ji ber ku kurd belawela ne û bi gelê cuda

42 El-Cezîre: navê herêma ku di navbera Dicle û Fîrat de dimîne ye. Jê re Mezopotamya jî tê gotin.

re tevlîhev dijîn diyarkirina hemû sînore Kurdistanê zehmet e. Lê kê m zêde em karin bibêjin ku:

Kurdistan, ji qeraxên golên Urmiye û Wan heta çavkaniyên çemê Kerxe, Diyale û besta Dicleyê dirêj dibe. Sînore wê ber bi bakurê rojava ve besta Dicleyê dişopîne heta besta Qeresu ya ku Feratê pêk tîne û ji wir ber bi bakur ve digihîje heta xeta ku korta Arasê ji korta Ferat û Dicle cuda dibe.

Bi vê yekê re di Împaratoriya Osmanî de, beşa mezin a bajarê Mûsilê, ango cihê li çepê Dicle dimînin û bi bajarên Wan û Bidlîsê re beşek bajarên Diyarbekir û beşek bajarê Elezîz û sencaxa Dêrsimê weke Kurdistan tên hesabandin. Di Îranê de jî bi eyaleta ku bi navê Kurdistan tê zanîn re nivê eyaleta Azerbeycanê ango beşa başûrê rojava, Kurdistan e.

Bi vî awayî Kurdistan, ji aliyê bakûrê rojava Azerbeycan, ji aliyê rojhilat Îraqa Ecem, ji aliyê başûr Loristan û Îraqa Ereb, ji aliyê başûrê rojava Cezîre, ji aliyê bakûrê rojava jî bi Enebolê ve sînorkiriyê. Di nav van sînoran de, di navbera 34 û 39 rastênhevên bakûr û 37 û 46 hêlîlarên rojhilat de dirêj dibe. Weke sêgoşeyek mezin, ya rasttir, dişibe hirmîyek ku aliyê wê ye tûj ber bi bakûrê rojava ve ziviriye. Ji cihê ku Çemê Qeresû û Mûradê digihîjin hev û Feratê pêk tînin ku seriyê bakûrê rojava ye heta sînoren Loristanê dirêjbûna wê ya herî mezin nêzîkî 900 kîlometro û firehbûna wê jî di navbera 100 û 200 kîlometroyan de ye (Şemseddîn Samî, 2001: 45).

C- Coğrafya-yi Osmanî ya Ahmed Cemal û Kurdistan

Coğrafya-yi Osmanî (Erdnîgariya Osmanî), pirtûkeke dersa erdnîgariyê ye û ji aliyê "Kolaxasiyên Siwarî Ahmed Cemal"ê ku

mamosteyê erdnîgariya leşkerîye ve hatiye nivîsandin. Ahmed Cemal serbazekî Dewleta Osmanî ye, heman demê de di dibistanên leşkerî de mamostetiya erdnîgariyê kiriye û di derheqê erdnîgariyê de berhemên cihê nivîsandiye. *Ji xeynî Coğrafya-yi Osmanî li ser erdnîgariyê sê berhemên wî yên din hene* (İhsanoğlu, 2000: 290).

Coğrafya-yi Osmanî ji bo yekemîn sinifa mektebên îdadî ji aniyên "mamosteyek leşker" ve hatiye amadekirin; ji aliyê Meclisa Perwerdehiya Leşkerî ve hatiye qontrol û qebûl kirin pişt re jî li çapxaneyê dibistana leşkerî ya li Pangaltiyê hatiye çapkirin. Ev hemû nîşan didin ku *Coğrafya-yi Osmanî* pirtûkeke fermî ye û bi destê dewletê hatiye çapkirin. Berhem cara yekem li Stenbolê di sala 1895an de çap bûye (İhsanoğlu, 2000:291). Pişt re du çapê din jî çêbûne. Ev jî nîşan dide ku berhem hatiye ecibandin û demek dirêj wek pirtûka dersê hatiye xwendin.

Ahmed Cemal erdnîgariya Osmanî dabeşî sê beşên mezin kiriye:

- Ewrûpaya Osmanî: Axa dewletê ya li parzemîna Ewrûpayê.
- Asyaya Osmanî: Axa dewletê ya li parzemîna Asyayê.
- Efrîqaya Osmanî: Axa dewletê ya li parzemîna Efrîqayê.

Ji van ya ku me eleqadar dike Asya Osmanî ye. Ji ber ku Kurd û welatê wan Kurdistan li parzemîna Asyayê ne.

Asyaya Osmanî, tegîneke ji bo axa Dewleta Osmanî ya di parzemîna Asyayê de tê bikaranîn. Ev herêm, ji xeynî Marmara nîvgirava Enebolê, Kurdistan, nîvgirava Ereba, Gîrît ku jê re dibêjin beşa giravan, Qibris, Yemen û Hîcazê ava dibe. Ahmed Cemal di berhema xwe de ev herêmê dike şeş beşa:

Li gorî xwezaya xaka wê, guhertina avûhewa wê, cinsê şênîyên wê, mirov dikare bi navên Enebol, Kurdistan, el-

Cezîre⁴³-Iraka ahsa (?), Sûriye-Filistîn, Hicaz-Yemen û giravan [Qibris-Girît], bike şeş perçeyê mezin û di nav van perçeyan de hinek wilayet (parêzgeh) hene (160).

Nivîskar, wextê bi serbendekê sînorên ev şeş beşa dinasîne, sînorê Kurdistanê wusa xet dike:

Wilayetên Ma'mûretul-ezîz-Xerpût, Diyarbekir, Erzirom, Wan, Bidlîs û aliyê rojhilata wilayeta Helebê û sencexa Zor ku serbixwe tê birêvebirin, di Kurdistanê de (...) ne (160).

Nivîskar, di pirtûka xwe de di beşa bi sernavê "Wilayetên li Herêma Kurdistanê" de diyar dike ku Kurdistan ji şeş wilayet û sencaxeke musteqîl (serbixwe) pêk tê:

1. Wilayeta Erziromê
2. Wilayeta Ma'mûretu'l-azîzê (Elazîz)
3. Wilayeta Diyarbekirê
4. Wilayeta Bidlîsê
5. Wilayeta Wanê
6. Wilayeta Mûsilê
7. Sencaxa Zorê ya Musteqîl (181).

Di pirtûka ku yek bi yek di derheqê van şeş wilayet û sencaxên serbixwe de agahî hatine dayîn û bi tabloya hatiye nîşandan de, di bin sernivîsa "Rewşa Xwezayîya Asya Osmanîyan" de di derheqê erdnîgariya Kurdistanê jî agahî dide (229). Di bin sernavê "Xelkên Asya Osmanî" de di derheqên gelên li vir dijîn agahî tê dayîn. Di bin sernivîsên "Kurdan" de di derheqê Kurdan de cîhekî fireh hatiye veqetandin⁴⁴. Di vê beşên de di derheqên jiyana Kurdan

43 El-Cezîre: navê herêma ku di navbera Dicle û Firat de dimêne ye. Jê re Mezopotamya jî tê gotin.

44 Bi rastî jî di bin sernivîsa "Xelkên Asya Osmanîyan" de cîhekî fireh

a civakî û aborî, xwarin, kinc û jinên Kurdan de agahî tên dayîn (234).

Di pirtûkê de hemû beşên ku Kurdan eleqeder dikin ji alîye me ve hat tîpguhertin. Ji xeynî beşên ku me li jor qala wan kir mesela di beşa ku riya herikîna Dîcle û Fîrat diyar dike de di derheqê bajarên Kurdan de agahî hene. Dîsa dema nivîskar golên Asya Osmanî dide nasîn di rêza pêşî de Gola Wanê heye û di derheqê gol û bajêr de agahî hene. Me ev qism jî transkrîptî elfabeya Latîni kir û bi ser wilayetên eleqeder ve zêde kir.

Di pirtûkê de hin bajarên Kurdan ku girêdayî wilayetên cuda bûn di bin sernavê "Wilayetên li Herêma Kurdistan" de nehatibûn nîşandan. Ji bo cihên bi vî awayî me sernaveke cuda vekir: Diğêr Yerler/Derên Din. Eger di derheqê wan cihan de agahî hebin me ev jî derbasî herfên Latîni kirin û di bin vê sernavê de bicihkirin. Wekî Urfe/Ruha, Mereş û Sêwas. Cihên ku derheqê wan de agahî nebûn em ê tenê li vir navê wan bibêjin. Wekî Entab/Dilok -girêdayî Wilayeta Helebê ye- û Xaneqîn -girêdayî Wilayeta Bexda ye.

veqetandiye. Di vê beşê de, di bin sernivîsên "Tirk û Erebe" de serbendek ji sê rêzan pêkhatiye. Lê belê sernivîsa "Kurdan" du rûpel û niv digire. Em karin vî tiştî bi tîkiliya taybet ya Abdülhamîdê II. bi Kurdan re û bi popularîteya Kurd li Osmanî de ku bi teşîra rewşenbîrên Kurd ên li Stenbolê hatiye avakirin, girêbidin ku ev pirtûk di dema padişahiya wî de tê nivîsandin. Di "Pêşeng" a berhema Ahmed Cemal de —her çikas weke adetekê bi jî- pasndana Abdülhanîdê II. û di beşa "Kurdan" de pesndana Alayê Hamîdiye, ji bo îzahkirina vî tiştî kare bibe alîkar.

3.5. WILATEYETÊN LI HERÊMA KURDISTANÊ⁴⁵

Wergera Kurdî Ya Beşa Pirtûka Coğrafya-yi Osmanî Ya Di Derheqê Kurdan De

(Ahmed Cemal, 1311/1895: 105, 114, 130-151, 181-194, 231-238)

1. Wilayeta Erziromê

Di nav wilayetên li Kurdistanê de yê yekem û herî ava Wilayeta Erziromê ye. Li aliyê bakur, Wilayeta Trabzonê; li rojhilat dewletên Rusya û Îranê; li başûr wilayetên Wan, Bedlîs, Diyarbekir, Elezîzê; li rojava jî wilayetên Trebzon, Sêwas û Elezîz hene. Ji ber ku erda wilayetê ji behrê nêzî 6000 metro bilind e zivistanên wê pîrr sar e û serên çiyayên wê salê tenê sê-çar mehan bê berf dimînin. Hewa wilayet pirranî ziwa ye, lê ji ber ku di nava wê de gelek çem diherikin hinekî jî bi ritûbet e. Lê ji tenduristiya laş re alîkar û bi fêde ye. Li serê çiyayên wê zozanên ku çêregehên delal dihewînin hene û daristanên ku ji darên mezin pêk tên jî pîrr in. Darên wê yên mezin ji bo avakariyê baş in lê ji ber ku bo şewitandinê dar tune ne xelkê wê tepik û çîl dişewitînin. Ji ber ku erda wilayetê bi bereket û adan e, tê de her cureyê dext, fêkî û geya, têra hewceya wilayetê şin tê.

Di nav wilayetê de li gundê Kixarî yê qeza Kemaxê madenekî mezin ê komir, li gundê Gemecik a Refahiye yê zirîça bi zîv û li gundekî wê yê din madenê murdeseng heye. Li qeza Bazîdê û li çiyayên derdora

45 Di wergara Kurdî ya vê nivîsê de ji bo alîkariya Nalûtî em spardar in.

çiyayê Agirî madenên kukurdê hene û di ava ku li Dîyadinê diherike de cureyek morî derdikeve. Li derdora gundê Dado, Eblanli û Malaqara çar avgermên bi kukurd û şeb hene. Ev ji bo laşê meriv baş in û ji xeynî van li Întabê û di navbera gundê Nûrgah û Çaqirmanê de ku du saeta dûrî Erzincanê ne avgermeke bi kukurd heye ku ji arandin û nexweşiyên curbecur re baş e. Li Ilica⁴⁶ ku navenda qeza Ova ye sê germav û germeva Gelîn Geldî heye.

Wilayetê Erziromê

Sencaxên wê	Qezayên wê
Erzirom	Baybûrd
	Ova- Navenda wê Çêrmik
	Pasîn- Navenda wê Hesênqele
	Xinûs
	Gêxî
	Tercan- Navenda wê Mamaxatun
	Tortim- Navenda wê Nîxax
	Kîskîm- Navenda wê Ersîs-Oxdem
	Îspîr
Erzincan	Kemah
	Quruçay
	Refahiye- Navenda wê Gercanîs
Bazîd	Diyadîn
	Qere Kilîsa
	Eleşgird- Navenda wê Kelê
	Întab- Navenda wê Dutax

46 Îro bi navê Aziziye navçeyê Erziromê ye. Jê re Çêrmik, Karnek, Karêza Jor jî tê gotin. Bnr. http://ku.m.wikipedia.org/wiki/%C3%87%C3%A4rmik%2C_Erz%C3%A4rom

Erzirom (35.000): Li pala çiyayê Şixweyê⁴⁷, li hemberî deştê ye. Aliyên wê yê rojava, başûr û bakur timî bi çiyayan hatiye dorpêç kirin.

Ji ber ku ji asta behrê nêzî 1900 metro bilind e hewa wê pirr sar û ziwa ye; erdê wê bi ritûbet e.

Ev der berê bajarekî navenda bazirganiyê bû. Lê ji ber ku di sînora de ye çendek cara ketiye destê Rûsya û hinekî hatiye xirabkirin. Ji ber ku li derdora bajêr dar tune ye êzingê wê pirr kêm in.

Xelkê wê ji kamiriyê bakurê bajêr qirşê bi navê çîl ji dêla êzinga bi kar tînin. Ziyareta Ebdûrrehman Xazî, nîv saetê dûrî bajêr e û zêweke navdar e.

Di nava bajêr de mektebeke îdadî ya leşkerî û ruşdiyeyek leşkerî heye û her du jî ya artêşa çaremîn in.

Erzincan (58.500): 32 saetan li rojavayê Erziromê li ser deşteke delal ava ye û navenda artêşa çaremîn e. Hewa wê xweş e, tenê meha tîrmeh û tebaxê hinekî germ dibe lê wî wextî jî xelkê wê diçe nav rezan. Li vir ji xeynî karên mest, serac û alavên ji mû tîn honandin, îhram û cilikên limêjê jî tîn çêkirin. Di heman demê de bi zîv, sifir û hesin firaxên hêja tîn çêkirin.

Hewzeyê Çemê Firat⁴⁸: Çemê Firatê, ji tevlîbûna çemên Mûrad û Qeresuyê pêk tê.

Qeresu: Ji çiyayê derdora Erziromê derdikeve, piştî ku ji nêzîkê bajarên Erzirom, Erzincan, Exînê derbas dibe ji aliyê rastê ava Çalta, ku ji bajarê Dîvrîk û Erebkêrê derbas dibe, tevlê dibe û li Kevanê⁴⁹ bi çemê Mûradê re dibe yek.

47 Jê re Egerli Dağ jî tê gotin.

48 Hewze: Tejane, kûran

49 Kevan: Îro navçeyê Elezîzê ye. Navê wê yî fermî Keban e.

Çemê Mûradê: Piştî ku li aliyê başûrê çiyayê Agirî derdikeve serzemîn ji aliyê rastê ava Şîrwanê, ku ji erda Eleşgirdê derbas dibe, tevlê dibe. Ji nêzikî Melazgirdê derbas dibe, li ciyê bi navê Kur Kure Avareş⁵⁰, ku ji Mûşê derbas dibe, tevlê dibe. Ji Palo û Xerput derbas dibe û bi Qeresu re dibe yek.

Çemê Firatê yê ku ji tevlîbûna van her du çeman pêk tê û dirêjîya wê 1800 kilometro ye. Li ciyê ku ênîşk pêk tê ava Toxmayê tevlê dibe, dûv re heta ciyê bi navê Tilk ber bi başûrê rojhilat ve diherike, pişt re berê xwe dizivirîne ber bi başûrê rojavayê ve. Sîwerekê li aliyê çepê, Semsûrê li aliyê rastê dihêle. Li nêzî Bêrecûg, ava Sacur, ku ji Entabê derbas dibe, tevlê dibe dûv re ji Meskene, Caber, Reqqa derbas dibe. Li nêzikî bajarên Ruha û Herranê ji aliyê çepê çemê Belixê tevlê dibe. Piştî ku çemê Xêbûr, ku ji bajarê Dêrê derbas dibe û li aliyê xwe yî çepê Mêrdînê dihêle, tevlê dibe ji Miyadîn, Ane, Hît, Fellûce, Meseyyeb, Hille, Divaniye derbas dibe û li Qurna bi çemê Dicle re dibe yek.

2. Wilayeta Elezîzê

Li bakurê Wilayeta Erziromê; li rojhilat Diyarbekir; li başûr Heleb; li rojava jî dîsa wilayetên Heleb û Sêwasê hene.

Ev wilayet, ji wilayetên Kurdistanê ye û pirranî çiyayî ye. Bi taybetî li aliyê bakur, erdê sencaxa Dêrsimê ji ber ku bi çiyayên derbaskirina wan ne pêkan e rû girtiye pîrr asê ye. Herçiqaq erdê wilayetê bi çemê Firat û şaxên wê tên avdan jî qeweta wê zeîf e û tenê erda sencaxên Meletî û Xerputê bi feyz û bereket e.

Parîkirina Wîlayetê ya Siyasî

Sencaxên wê	Qezayên wê
Elezîz Navenda wê Mezra'a	Xerpût
	Erebgîr
	Keban
	Exîn
Melatî	Xisnimansûr-Adiyaman (Semsûr)
	Bihesnî
	Aqçedax- Navenda wê Arga
	Kolik
	Şîro-Navenda wê Piturge
Dêrsîm Navenda wê Xozat	Pilûr
	Çemişgezек
	Çarsenceq
	Mazgird

Exîn: Ev bajar li cihêkî qereç ava ye û herçiqas zivistanî hewa wê pirr sar jî be havînî ji ber ku ji her alî av dipijike, diherike û baxçe bi xaniyan ve ne hewa wê nerm e. Avên sereke yê di nav de gola Qadi û ava Qeregoz e. Fêkiyê wê pirr e û tûyên wê yên navdar ên hişkkirî tînine Stenbolê jî.

Erebkêr: Dêrdora bajêr erdekî berfireh û bi bereket e, bexçeyên wê jî ewçendî pirr in. Ava navdar ku tê de diherike ava ku ji ciyê bi navê Perî Dexirmenî derdikeve ye.

Xerput: Ev bajarê ku li serê çiyayekî hatiye avakirin pirr kevn e û taxên wê yên sereke Huseynik û Seray e ku li pala çiya ne. Zivistanî hewa wê pirr sar e û sikakên wê jî pirr teng in. Mezre yan jî Elazîz ku navenda wîlayetêye li deştê û li ser cehdeyê Bexdayê ye.

3. Wilayeta Diyarbekirê

Li bakurê wilayetê Erzirom û Bedlîsê; li rojhilat Bedlîs û Wan; li başûr Mûsil û sencaxa Zorê; li rojava Heleb û Elezîz hene.

Erdê wilayetê di navbera du rûbaran de ye û qismen ji bakurê rojava ber bi başûrê rojhilat ve dirêj dibe. Li gor kêrhatina hewa û adana erd di asta yekemîn de ye. Ji xwe av û hewa hin gund û bajarokên wê pîrr xweş in. Avên ku ji hin çiyayên wilayetê diherikin ewqas sar in ku yek nikare destê xwe li ber bigre. Çiyayê Cûdî⁵¹ ku keştiya Nûh Aleyhisselam a ku şeş meha tê de maye li ser rawestiyaye, li vî wilayetê ye. Li ser serê çiyê meqamê bilind ê cenabê Nûh heye û îro jî tê ziyaretkirin. Di nav wilayetê de madenên Erxenî, Xoşîn, Gêl, Hezroyê; madena komirê ya Hecîbehram û xwêgeha⁵² Licê heye.

Parîkirina Wilayetê ya Siyasî

Sencaxên wê	Qezayên wê
Amed	Silîva- Navenda wê Farqîn
	Licê
	Dêrik
Mêrdîn	Nisêbîn
	Cizîr
	Ewêna
	Midyard
	Şirnex

51 Çiyayê Cûdî, ji mezintirîn çiyayê Kurdistanana bakur e. Ev çiya di navbera Şirnex û Silopya de ye. Dema vê kitêbê de Şirnex qezayeke Mêrdînê, Mêrdîn jî sencaxeke wilayeta Diyarbekirê bû.

52 Xwêgeh: Ciyê ku xwê jê derdikeve. Bi Tirkî Tuzla.

Erxenî	Palo
	Çermik
	Sêrek

Diyarbakir-Amed (65.000): Ev bajarê ku ji aliyê Romayîyan ve hatiye avakirin li keviya çemê Dîcleyê, li ciyekî bilind e û dora wî bi sûreke kevn hatiye girtin. Pirraniya xelkê wê bi Tirkî dipeyive, di heman demê de hin ji wan bi Kurdî û Erebî jî dizanin. Bi taybetî xelkên wê yê li derveyî bajêr dirûnin bi giştî Kurd in. Ev der herçiqas bilind be jî hewa wê pirr xirab e. Heştê û sê golên qeşayê û şanzdeh heb sarincên wê zivistanî diqufulin û havînî tên bikaranîn. Li derdora bajêr bax û bostan pirr in û di wan de her cure fêkî û hêşînahî çêdibin. Bi taybetî şebeşên wê yên pêncî oqqe û petixên wê yên bîst oqqe pirr navdar in. Li aliyê rojavayê çem lata Fisê û li Deriyê Mêrdînê taxa Kawsê cihên ger û geştê yên sereke ne. Nîv saetî li aliyê başûrê bajêr pireke yanzdeh çavî, mezin û bi kevir heye ku di heyama ji xelîfeyên Emewî Hîşam de hatiye çêkirin.⁵³

Mêrdîn (15.000): Ev bajarê ku ji yek sencaxên Diyarbakir e, herçiqas bilind be jî ji ber ku ava wê kêm e, ji bo komkirina ava baranê di nav bajêr de gelek çal hatine kolandin. Li ser bajêr keleheke mezin û kavi heye. Çar saetan dûrî bajêr, li ciyê bi navê Dara jî xirabeyeke kelehê tê xuyan. Ev der qada şerê Îskenderê mezin û Darayê şahê Pers e.

53 3 kilometreyan li başûrê Diyarbekrê pireke bi deh kember heye. Ê ku ev çêkiriye ji hikimdarê Dewleta Merwanî ya Kurd Nasruddewle yê kurê Merwan e (Mirina wî 1061). Di Gernameya Evliya Çelebî de navê wê wekî "Pira Kêlek" derbas dibe (Bruinessen-Boeschoten, 2003:334). Jê re "pira dehderî, pira dehçav, pira Merwanî" jî tê gotin. Haşimê ku navê wî derbas dibe ew kesê ku di sala 724an de bûye xelîfeyê Emewî ye.

Çemê Dîcleyê: Dirêjîya wî 620 kilometro ye, ji çiyayên başûrê gola Golcukê, ku li başûrê bajarê Xerputê ye, derdikeve. Ji Diyarbekir derbas dibe û piştî ku li aliyê çepê gelek avên berhev re diherikin tevlê dibin li aliyê rastê Heskîfê terk dike. Ava Bedlîsê ku ji Bedlîsê derbas dibe tevlî ava Botanê dibe. Ava Botanê ya ku ji Sêrtê derbas dibe, tevlî Dîcleyê dibe. Piştî ku Dîcle ji Cizîrê derbas dibe çemê Xêbîkê, ku ji Zaxoyê derbas dibe, tevlê dibe û ji navbera bajarê Mûsilê û xirbeyê Nînovayê derbas dibe, xirbeyê Nemrûdê li aliyê xwe yî çepê dihêle û ji aliyê çepê ava Zapa mezin tevlê dibe.

Çemê Dîcleyê piştî ku Tikrîtê li aliyê xwe yî rastê, Samarayê li aliyê xwe yê çepê dihele, ji aliyê çepê ava Edhemê, ku ji Kerkûkê derbas dibe, tevlê dibe. Bi vî halî ji Kazimiye, Ezimiye û Bexdayê derbas dibe. Hinek li jêrê Bexdayê çemê Diyala tevlê dibe.

Çemê Dîcleyê piştî ku qederekê hevrastî sinorê Îranê diherike ji bajarokên Zubeyr û Şetreyê derbas dibe û bi çemê Firatê re dibe yek.

4. Wilayeta Bedlîsê

Wilayeta Bedlîsê li bakurê rojhilatê Asya Osmanî ye. Li rojhilat, bakurê rojhilat û başûrê rojhilatê wê Wan; li bakur Erzirom; li rojava û bakurê rojava Diyarbekir û Elezîz; li başûr jî wilayeta Mûsilê heye. Ev wilayet ji asta behrê bi qasî 5100 metro bilind e. Bi zozanên xwe yên bilind, avên sar û zivistanên domdar ji cihên din ên warê Osmanî bi timî cuda ye. Ji ber ku li vir her çar demsal bi timamî tê dîtin hewa wê nerm û tendurust e. Jixwe sencaxa Sêrtê ji ber ku berf lê hindik dibare û barîna wê zêde dom nake, zivistana wê jî wek biharê ye. Di nava wilayetê de ew çiyayên Kurdistanê ku mîna çeperên xwezayîne, tê de her tim hewa cemidî digere û kesê ne elimiyê wê be tê de nikare bistire. Di navbera

van çıyan de, avên mezin ku ji nav deşta derbas dibin hene û ew carinan bi coşîn û lehiyê derbasbûna aliyê din zehmet dikin. Di nava wilayetê de û şeş saeta li dora wê gola Nazik heye. Ava wê zelal û tehmxeş e, di nava wê de hin cureyên masiyan hene. Ev gol zivistanî qeşa digre û ewqas hişk dibe ku erebeyek dikare bi ser re derbas bibe.

Parîkirina Wilayetê ya Siyasî

Sencaxên wê	Qezayên wê
Bedlîs	Xelat
	Xîzan
	Motkî
Mûş	Melezgird
	Kop- Navenda wê Lîz
	Warto- Navenda wê Gingim
	Sason- Navenda wê Hezzo
Sêrt	Xerzan
	Şirwan
	Erûh (Dih)
	Perwarî
Dara Hênê	Çepaqçûr
	Qulb (Pasûr)

Bedlîs (5.000): Navenda wilayetê bi navê xwe ye. Keleheke wê yê bilind, zexm û bi şiklê sêgoşeyeke duhevsan heye.

Ji ber ku yê keleh daye çêkirin û bajar ava kiriyê ji merivê Îskenderê mezin yekî bi navê Lîs e, ji vir re bi wateya "Warê Lîsê" "Beled-i Lîs" hatiye gotin. Dûv re ev nav di gotinê de hatiye

sivikkirin û qulibiye peyva Bedlîs. Di nav bajêr de gelek berhemên kevn hene. Ên sereke ev in; li aliyê rojhilat li ser çiyê quleyek, li bin pira ciyê bi navê Sefer Beg heta Başxanê dibin erdê de riyeye xefkî, du bîrên kûr ku panzdeh deqîqe li pêşiya xana Rehwa ya ku li ciyê navdar ê bi navê Rehwayê ye, ji bo derbasbûna navbera taxan pirên curbicur ku li ser çem û rûbaran hatine avakirin.

Mûş: Ev bajar li deşteke bi adan û avî cih digire. Çemên wê ji meha kanûna pêşî (berfanbar) heta dawiya sibatê qeşa digirin. Ji meha adarê heta panzdehê gulanê, wan demên şêlavê ji çema li gor rewşê bi kelekên derbasî aliyê din dibin. Sê saetan dûrî bajêr de avgerma bi navê Kanî Maranê, ji êşên wek ba re qenc e. Qotiyên tutinê yên bi zêr û zîv rûgirtî û yên ne rûgirtî, darikê çixarê, xemlê çekên wek qemçî, qame, şûr li wir tê çêkirin. Di heman demê de merş, kulav, xalî, gore û şal (kincê jina ku diavêjin ser milê xwe) jî tên rastin.

Xelkên wê Misilman, Ermenî, Katolik û Protestan in. Her yek ji wan bi zarê xwe dipeyive û zimanê din jî dizane.

5. Wilayeta Wanê

Wilayeta Wanê, li seriyê rojhilatê herêma Kurdistanê ye⁵⁴. Li bakurê wê Erzirom; li rojhilat Dewleta Îranê; li başûr Mûsil; li rojava wilayetên Diyarbekir û Bidlîsê hene. Di nava vê wilayetê de bi navê gola Wanê, goleke mezin û sêgoşe heye. Di heman demê de li rojhilatê çiyayê Warakê bi navê Ercik goleke piçûk heye. Rojava û başûrê wilayetê bi timî çiya ne; tenê li hewzeya ava Botan û Zap û li qeraxa rojhilatê gola Wanê çendek deştên piçûk ên bi bereket hene.

54 Li gor şertê wê demê Wan, tixubê Kurdistanana Osmanî ye. Li rojhilatê wê wîrdetir êdî Kurdistanana Îranê dest pê dike.

Ji ber ku erdê wilayetê bilind e, hewa wê sar e û li çiyayên wê berf kêm nabe. Lengergeha wê ya hîmî Trebzon e.

Parîkirina Wîlayetê ya Siyasî

Sencaxên wê	Qezayên wê
Wan	Qarcikan
	Şatax (Şax)
	Gewaş (Westan)
	Edilcewaz
	Erdîş
	Bargirî (Bêgirî)
	Muks
Hekarî Navenda wê Colemêrg	Elbak- Navenda wê Başqe
	Gever- Navenda wê Dîze
	Şemdînan- Navenda wê Nehrî
	Mehmûdî-Navenda wê Sêrê
	Norduz
	Xweşav
	Beytuşşebab
	Îmadiye
	Oramar

Wan (12.000): Li terefê rojhilatê golê û li qeraxê, bîst deqîqa dûrî ciyê bi navê gundê Îskeleyê ye. Bajarekî navenda bazirganiyê ye û li dora wê sûreke kevn heye. Bajar ji ber ku nêzî hidûdê Îranê ye ji alî leşkerî ve jî girîng e.

Gola Wanê: Li Kurdistanê, goleke bi awayê sêgoşe ye ku bi tu aliyan de naherike. Modina vê golê 3690 kilometro ye û ji ber ku

gelek cihên wê ji 25 metroyan kûrtir e ji seferên gemiyan re kêrhatî ye. Di nava wê de giravên bi navê Lîm, Qadûç û Axtamarayê hene. Ji vanan di girava Axtamarayê de gelek dêr hene û navenda patrikekî Ermen e.

Herçiqaş ji aliyê rojhilat bi navê Bendê Mahî, Marê Meyyidê û ava Xoşabê gelek av biherikîne golê jî ev tenê karin cihê ava ku hilm dibe dagirin. Hem ji masî hem jî ji sodeya golê, dewlet gelek fêdeyê dibîne.

Lengergehên sereke yên golê, li rojhilat Wan; li bakur Erciş û Adilcewaz; li rojava Xelat û Tetwan, li başûr Zivistan û Westan e.

Ava Zapê: Kaniya wê ji çiyayên li Îranê ye. Piştî ku ji nêzî bajarên Elbaq, Colemerg, Îmadiyahê derbas bû, ji aliyê çepê aveke ku ji Rewandizê derbas dibe tevlê dibe. Bajarê Erbilê, ku Îskenderê mezin şahê Acema Dara li wir tîk bir, li aliyê çepê dihele û tevlî çemê Dîcleyê dibe.

6. Wilayeta Mûsilê

Li bakurê wilayeta Mûsilê wilayeta Diyarbekirê, li rojhilat Dewleta Îranê, li başûr wilayeta Bexdayê û li rojavayê wê sencaxa Zorê heye.

Ev wilayet ji memleketên germ e, û lê her çar demsal jî tê dîtîn. Havînan germahî hetan 35-40 dereceyî bilind dibe. Nemaze hewa qezayên Duhok, Zaxo, Akarayê nisbeten giran e. Dema ji başûr ba tê li wilayetê germahî û tengasî zêde dibin. Tenê bayên bakur hewa taze û xweş tînin holê. Sermaye wê jî wek germahiya wê tund e.

Gelê wê fêris û heşyar e, wek zanîna wan a Erebi aşînayî Tirkî ne jî.

Mûsil (58.000): Li perava rûbarê Dîcleyê bi sûreke xwedankend

avakirî ye. Herçendî di demên berê de pîşesazî û bazirganîya vî bajarî peşketî bûye jî niha êdî paş de dimînin. Niha tenê bazirganiya qedîfe, berik, kulav û zucaciye tê kirin.

Silêmanî: Ev bajar li deşteke xweşik û adan e, û tê de gornên pirr kesên ku zehfê wan ewlîya tên nasîn hene. Herçendî pirr eşîr li hawîrê bajêr hene jî mezinê wan Eşîra Caf e. Ev eşîr 11 par in ku Mîkaîlî, Şatirî, Roxzadî, Gulalî, Harûnî, Nurûlî, Sadanî, Yezdanbexşî, Amela, Peştmale ne. Tevê wan 6850 mal in. 1200 malên Cafî ên li gundên newala Deyala debara xwe bi çandiniyê dikin ne di nav vî hesabî de ne.

Zeyê Koyê (Zapa Piçûk): Ji çiyayên Îranê bi navê ava Kelvî dizê, hindeki beramberî sînor diherike û piştî ketina nav welatê Osmanî, Koyê li rasta xwe dihêle ji Altın Kopru dibûre û tevlî Dîcleyê dibe.

Sîrwan (Çemê Diyala): Li Îranê dizê, piştî dibe parek ji sînorê dewleta Osmanî û Îranê ji hêla rastê ve bi beşdarbûna avakê, ji Baqûba derbas dibe û tevlî Dîcleyê dibe.

Parîkirina Wilayetê ya Siyasî

Sencaxên wê	Qezayên wê
Mûsil	Eqre
	Zêbar
	Duhok
	Zaxo
	Sincar (Şengal)
	Îmadiye ⁽⁸⁾
Şehrêzor Navenda wê Kerkûk	Rewandiz
	Erbîl (Hewlêr)
	Koysencax (Koy)
	Salahiye
	Ranye
Silêmanî	Gul'enber
	Bazyan
	Merge
	Şehripazar

Sencaxa Zorê ya Musteqîl

Sencaxa Zorê ya di Kurdistan û Hewzeya Firatê de, ji bakur ve bi Wilayeta Diyarbekirê, ji rojhilat ve bi wilayetên Mûsil û Bexdayê, ji başûr ve çola Erebaştanê û wilayeta Sûrî yê, ji rojava ve jî bi wilayeta Helebê re cîran e. Hewa wê zexm e, herçendî havînan hinekî germ be jî, zivistanan pîrr xweş e. Di destpêka bihar û dawiya payîzan de li van deran baran pîrr dibare. Ev lêhatina hewayê pevû hêza randimaniya axê pîrr têxlîtên mexsûl derdixe. Sedem ku rêya trêne tune, û ne nêzî qeraxê ye, ehlê vir ji berhemdariya erdê sûd nagirin û tenê têra xwe hinekî çandinî

dikin. Sedem ku niha zehfê eraziye beyar e, tev mêrg û giyayên zili ye. Eşîr li van deran mî û pezen xwe yên din diçêrînin.

Bajarê Dêrê navenda sencaxê ye û Aşare, Re'sul-eyn⁵⁵, Ebûsiyat navendê qeza ne.

Derên Dinê

Rûha (29.000): Ev bajar pîrr kevn e û tê de herdu avên Eyn-Zelîxa û Xelîlûrrehman dirijin gola piçûk a bi navê Burke-i Îbrahîm (Hewzê Îbrahîm). Li palka çiyayê berbajêr keleheke kevn heye. Li dereke bajardite du stûnên mencenik ên Nemrûd bo Îbrahîm biavêje nav agir ava kirine hene, ser wan jî xet û neqş hene. Ger hawîrê Burke-i Îbrahîm bê kolan dê xweliya êgir derkeve. Ev jî nişaneyê wê ye ku ew der gedeya êgir e.

Li dora Rûha şkefta Îbrahîm lê ji dayîk bûye bi navê "Mewlûd-i Xelîl" tê zanîn. Li ber vê şkeftê şkefteke din jî heye ku diya wî Sara wî li wir mezin kiriye. Di demên berê de atêşgedeya mezintirîn a Mecûsiyan li Rûha bû. Di nava vê atêşgedeyê de bo nişana tavê her agir didaran û li gel perestîş dikirin. Li gor ku Rûha di dema Îbrahîm de hebûye û navê wê di pirtûkên pîroz de jî derbas dibe, avakirina wê pîrr kevn e û carekê bi timî xirab bûye. Halê wê yî niha avakirina diduya ye û eslê ehlên wê yê niha ji Amedê ne.

Li aliyê başûr ê Rûhayê, çiyayekî saetek û niv dûr e ku li serê xerabeyeke menastirek bi navê Dêr Yaqûb û du kepirên nêzî wê hene. Nemrûd carcarinan diçû û li wir dima. Sedem ku Yaqûb carekê di vir re derbas bûye û şevêkî li vir maye navê "Menastira Yaqûb" lê hatiye kirin.

Li nahîyeya navdar a Herran a ser Rûhayê xerabeyên navdar ên

⁵⁵ Bi Kurdî navê wê Serê Kaniyê. Îro di fermiyetê de bi navê Ceylanpînar navçeyeke Ruhayê ye.

bajarê Herranê hene. Sedem ku pêşî bavê Îbrahîm û Lût Heran koçberî vir kiriye ev der weha hatiye navlêkirin.

Berê ev der bajarêkî navdar ê Babilîyên stêrperest bû. Li hawîrê wê perestgeheke Sabîîyan li ser gire bi navê Tell-i Îbrahîm heye.

Ev der di sala 1515an de ketiye destê Osmaniyan.

Bêrecûk (9.900): Ev bajarê ku Bîretu'l-Firat (Çala Feratê) jê re tê gotin îskeleya Helebê a li ber çemê Ferat û herêma sereke ya derbend e. Saetekî dîrî Bêrecûkê xerabeyên bajarê Belqîs û li aliyê rojavayê vê bajarê Nizîbê heye.

Sancaxên wê	Qezayên wê
Riha	Bêrecûg
	Rûmqele-Navenda wê Xalfetî
	Pirsûs

Mereş (30.000): Ev bajar li bakurê rojavayê Helebê û li bine çiyayê Ahurê û payîtexta dewlet a Alauddewleyê ye ku yek ji desthilatdarên Dulqadiriyan bû. Niha navenda sencaxê ye. Li vir taximên hespan⁵⁶ ên zehf delal, koşkalên simkarî, eba, meşlah⁵⁷, çermê cilakirî û kosele tên çêkirin.

Ev bajar pîrr kevn e û di pirtûkên dirokê de bi navên Cermanisya û Marajî derbas dibe. Mereş cara pêşî li qeraxa Ava Vargenez a ku çar saetan li rojhilatê bajêr e, bi texmînî berî Koçê bi 3000 salan ji gel Asûriyan ve hatiye avakirin ku ev yek ji nivîsên li ser tê fêhmkirin.

Elbistan (6.500): Ev der berê têra xwe dewlemend bû û berî

56 Ku ji zingil, zîn, terr, kurtan û hevsar pêk tê.

57 Meşlah: cilekî milqot, maşlah.

Mereşê payîtexta desthilatdar ên Dulqadirîyan bû. Li hawîrê wê bajarokekê 2150 nifûsî bi navê bajarên Yarpuz û Efsusê heye. Li dora wir çiyayê Benahliyos ê meqamê Eshabê Kehf lê heye.

Şeş saetan dÛrî bajêr du kevîrên mezin ên yek di şiklê şêr ê din di yê piling de hene. Tê rîwayetkirin ku ev wextê berê sînorê navbera dewletên Erebestan û Enedolê bûn.

Sancaxên wê	Qezayên wê
Gumgum	Zeytûn
	Elbistan
	Andirin-Navenda wê Geben
	Pazarcix-Navenda wê Baxdîn

Îskenderûn: Sedem ku îskeleya herêmên Sûrî, el-Cezîre, Îraq û Kurdistan e, ji hêla bazirganiyê ve li Enedolê lengergeha sêyemîn a Osmanîyan e. Lê ji ber ku lengergeh bê nîzam e û hawîrê wê jî lîtav e hewa wê pîrr xerab e.

Lengergeha Yumurtalik a di nav vê delavê de ye ji ber ku ji bayên hemû aliyan parastî ye ji hemû lengergehên Deryaya Spî alidir e.

Sêwas: Bajarê di Koçî 795an de di dema seltêneta Yildirim Bayezid de hatiye fethkirin wek eserê kevn keleheke hundurîn a xerab heye. Herçendî pîşe û bazirganiya bajêr hindik e jî li dora wê madenê zengîn ên sifir pîrr in. Li navê ruşdiyeke artêşê heye.

Sancaxên wê	Qezayên wê
Sêwas	Xafîkeli-Navenda wê Qoçhisar
	Yildizeli-Navenda wê Yenihan
	Koçgîrî-Navenda wê Zara
	Dîvrîxî
	Tenos-Navenda wê Şarqışla
	Azîziye
	Gurun
Darende	

Rewşa Xwezaiya Asya Osmanî

Sedem ku welatê Kurdistanê ji çiyayên bilind û newalên kûr pêk hatiye, li serên çiyayan herdem û zehfê salê li deştan jî berf kêmbabe. Berfendeya ku komên berfê çêdikin ji derên bilind dadikeve û dibe sedemê gellek qezayên têne serên karwan û rêwîyan.

Ji ber ku derbasbûna erdê Kurdistanê zor e, rê tenê hin geliyên teng ên navbera çiyayan in. Derbasbûna di van rêyan de, zivistanan jî ber ku berf digire û havînan jî berfende çêdibe pîr xeternak e.

Herçend hewa vê herêmê sar, baş saxlem û bê rutûbet e jî aliyên başûr germ in û li van deran zehf hindik caran berf dibare. Lê ji ber ku erdê wê qûmî ye wek bakur berdare nabe.

Ehlên Asya Osmanî

Ehlên nişîn ê Asya Osmanî; Tirk, Ereb, Kurd, Laz, Çerkez, Rûm, Ermen, Cihû, Durzî, Marûnî, Keldanî ne û dinên wan; Misilmantî, Xrîstiyânî (Ortodoks, Katolik, Protestan) Mûsewîtî û pûtperestî ne.

Kurd: Ehlên wîlayetên Erzirom, Elezîz, Bidlîs, Diyarbekir, Wan, Mûsilê yên li bakurê rojhilat ê Asya Osmanî ne û ev erdê çiyayî

ji xwe re kirine welat. Kurd ji fitretê qewmekî wêrek, egîd in û ji bilî comerdî îkramkariya wan peyrewê adetên mazûvanî û mêhvanperweriyê ne û mêhvanên xwe pîrr bi rêzdarî û kêfxweşî pêşwazî dikin.

Kurd û eşîrên wan çandinî dikin; ajalên weke mî, hêştir (deveh), mehîn xwedî dikin û bi firotana wan debara xwe dikin. Çavkaniyên debara Kurdan ev herdu ne. Pêdiviyên wek xwarin û cilên malên xwe heta ku ji dest tê ji hirî û rûnê pezê xwe û ji çandiniya xwe disewgirînin. Adeteke wan e sereke jî ew e ku heta pêwîst nebe ji derve tişteki naxwazin.

Qismê Kurdan ê konnişîn her wextê salê li zozan û germiyanên curbicur dibûrînin. Ev kesên li vê deverê ku ji wan re koçer tê gotin çandinî nakin û ne grêdayî tu derî ne.

Sedem ku Kurd hinekî zebûnî vêsê ne serwet û debara wan hindik maye. Malê wan pîrranî tenê ji hesp, çek û ajalan pêk tê.

Ji Kurdan ên xizmetên curbicur ji Dewleta Osmanî re kirine û gihane meqamên bilind jî pîrr in. Sedem ku qismek ji Alayên Siwarî yên Hemîdiyeyê, ya yek ji sazûmanên herî bijarte ên dewletê, ji qewmê wêrek ê Kurdan pêkhatiye zehf Kurd nailî qîmetê hezretê Padişah bûne.

Ji qebilên Kurdan ên gelhe zêde bi navê eşîrên xwe, ên rêjeyî hindiktir bi navê ciyên ku lê dijîn tên navlêkirin.

Jinên Kurdan ên bajarokan bi vatiniyên pîrekî yên mîna xwarin çêkirin, drûtin û destkariyê mijûl dibin. Jinên gundî û eşîrî jî bi bêrîvanî, berhevkirina mazî û cebar⁵⁸ ji çiya, birina mast, penîr, êzing û tiştên van texlîtan bo bajêr, teqasa van tiştên bi pere an

58 Cebar: Bi Tirkî Geven, Kitre; bi Latîni Astragalus e.

jî bi dexl, diristina merşan ve mijûl in. Xwedî parastina tam a irz û namusa xwe ne û îteetkar in. Qeneetkarê rewşa xwe ne, li gel hemû zehmetiyan tebat dikin û piçekî jî ji destura mêrên xwe dernakevin. Ne miştaxî quretî û xemlandinê ne.

Jinên eşîran di mijara debara malbatê de ji zilamên xwe pirrtir xebat û hewl didin û çî texlît vatiniya arîkariyê be heta bi hevpariyê, weke ku divê bicî diênin.

Ji eşîrên li Kurdistanê a navdartirîn û desthilatdartirîn eşîra Caf e. Her gîvalekî vê eşîrê serokek heye û hemû jî ji gel Dewleta Osmanî ve tên bijartin û tayînkirin.

Pirraniya Cafan Misilman in û tabîê mezhebê Şafîî ne. Qismê di raddeyê ku qenc û bed ji hev nenasin nezan û zor mêldarî diziya malûmulkê hevdu ne. Wêrektirîn gîvalekê wê Roxzadî ne û zimanê tevan Kurdî ye.

Ji 150î yekê Cafan dikarin bixwînin û ji pênca yeke ji ên xwende dikarin bi Farisî binivîsin. Cafî bi gelemperî mexlase Veys (an jî Vîs) bikar tînin. Xwarinên wan nanê genim û ce, dan ji genim, mast, penîr û keşke ne.

Ji bilî ên serokeşîrê wan, libasên lixwe dikin derpê, kurtik, fistanên ji cawê xwemalî yê Slêmanî û Şarezorê, ser wan jî cubbeyên ku ew bixwe ji hiriyê çêdikin lixwe dikin.

Eşîra Caf niştecihê newala Diyala ye.

Di sencaxa Slêmanîyê de ji bilî eşîra Caf, pîrr eşîrên din ên ku havînan li çîyan, zivistanan li qeraxa ava Tancerud a nîv saetekî dûrî Silêmanîyê, bajarokê Bazyan û li çolên li hawîra Slêmanî dimînin hene.

Merivên eşîrê tu car ji xebera serokeşîrê xwe dernakevin û weke xulaman xizmeta serokeşîrê xwe dikin.

Encam

Pirtûka ku mijara nivîsa me ye bi destê leşkerekî hatiye nivîsandin û ji aliyê mercên fermî ve hatiye çapkirin, lê peyvên wekî "Kurd" û "Kurdistan" bi serbestî hatiye bikaranîn. Hetta nivîskar eşkere sînorên Kurdistanê nîşan dika û bê tirs û xof dibêje ev der Kurdistan e. Li vir dibê em bînin bîra xwe ku ev pirtûk pirtûka dersê ye û li mekteban ji aliyê şagirtan ve hatiye xwendin. Pirtûk dema şagirtan hînî erdnîgariya Osmanî dika Kurdan û Kurdistanê jî bi wan dide nasîn, lewra Kurd û Kurdistan di erdnîgariya Osmanî de cihêkî girîng digirin. *Coğrafya-yi Osmanî* ji me re nîşan dide ku:

Kurdistan navekî dirokî ye û heta demek nêzik bê tirs û xof ji bo herêma ku Kurd lê dijîn dihat bikaranîn. Piştî 1924a ku înkara Kurdan destpê kir Kurdî û Kurdistan dibin zext û zorîyê de man. Ji bo avakirina netewe-dewleteke Tirk ziman û navê axa ku xelkek li ser dijî hat qedexekirin. Bi heman ideolojîyê Kurd piçûk hatin dîtin, heqaret li wan hat kirin û wekî komikeke ku lazime daîm dibin zordestîyê de bin hat nîşandan. Naskirina rastîya Kurd û Kurdistanê nedihat xwestin. Bikaranîna peyva Kurdistanê wekî dabeşkerî, cudakarî, xayîntî û sîxurtîya hêzên derve hat nîşandan û bû wek tirsek/fobiyek. Ji ber vê rastiyên dirokî jibîr bûn, yan jî hatin jibîr kirin (Dinç, 2009: 171).

Herçiqas îro li Tirkî peyva Kurdistanê aloz û qedexe be jî li Îran û Iraqê ku cîranê Tirkîyê ne du herêmên ku Kurdistan bûna wan bi awayekî fermî hatiye qabûlkirin hene. Li Iraqê Herêma Kurdistanê a federal heye, li Îranê jî eyaleta Kurdistanê heye lê ev encax bi qasî sê yekê Kurdistana Îranê ye. Peyva Kurdistanê ku li Îran û

Iraqê tê bikaranîn, qedexebûna wê ya li Tirkî ku perçeya herî mezin a Kurdistanê û zêdetirîn nifûsa Kurd di nav de dijî nayê qabûlkin.

Rastiya din a ku berhem nîşanî me dide ev e: Kurdistan ne erdnîgariyeke ku cih û sînorên wê nediyar, mechûl û nenas e. Lewra efserekî Osmanî di vê berhemê de bêyî tevlihevî û dudilî wekî ava zelal tixûbên Kurdistanê nîşan dide. Tixûbên ku Ahmed Cemal diyar dike hem bi nivîskarên hemdemê wî re hem jî bi yê berê-wekî Şerefxan û Ewliya Çelebî- re hevdû digirin, ev jî îbat dike ku Kurdistan ne welatekî nenas e.

Di *Coğrafya-yi Osmanî* de nêzî du rûpel û nîv ji Kurdan re hatiye veqetandin lê tevî vê jî em nikarin bibêjin ku burokrat, leşker û rewşenbîrên Osmanî Kurdan baş nas dikin. Di pirtûkên erdnîgariyê ku di sedsala 19 û 20an hatine weşandin de agahiyên derbarê Kurdan de pirranî vegotinên ku her kes pê dizane û daîm tînin dubarekirin in. Wekî mînak di derbarê zimanê Kurdan de pir kêman agahî tê dayîn; di derbarê wêjeya Kurdî de hema qet tiştek nîne. Hal ev e ku di dema mîrektiyên Kurdan dibin banê Osmanî de (sedsala 16-19) wêjeya Kurdî ya klasîk di serdema xwe ya zêrîn de bû. Di medreseyên Kurdistanê de ku ji mîrên Kurdan piştgirî distendin 'ilm di asteke pirr bilind de bû. Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran, Ehmedê Xanî, Îsmailê Bazîdî, Melayê Bateyî, Mele Xelîlê Sêrtî, Pertew Begê Hekarî û gelek kesên din ên wêjevan û zana hemû di vê zemînê de gihîştin. Lê di van pirtûkan de em navê wan nabînin.

Tevî hemû kêmasiyên xwe *Coğrafya-yi Osmanî* ji bo dîroka Kurdan, taybetî bo erdnîgariya Kurdistanê çavkaniyeke hêja ye; ji kesên ku dibêjin Kurdistan nîne re bersiveke ku (li gor 2010an) berî vê 115 salan hatiye dayîn e.

Amadekar: Mesud Serfiraz / Serhat Bozkurt

Sonnotlar

- 1 Bugün Refahiye'de Günyüzü adıyla bir köy.
- 2 Bugün Yanarsu adıyla Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı bir belde.
- 3 İmadiye yukarıda Hakkari'nin bir kazası olarak gösterilmişti.
- 4 Bugün Kocakoç adıyla Dersim merkezine bağlı bir bucaktır.
- 5 Bugün Nazımiye adıyla Dersim'in bir ilçesidir.
- 6 Bugün Mardin'in Savur (Kürtçesi Stewre) ilçesinde Sürgücü (Kürtçesi Ewêna) bucağı.
- 7 İmadiye yukarıda Hakkâri'nin bir kazası olarak gösterilmişti.
- 8 İmadiye li jor wekî qezayeke Hekarî hatibû nîşandan.

ÇAVKANÎ

Çavkanîyên Weşandî

AHMED CEMAL (1311/1895), *Coğrafya-yi Osmânî*, İstanbul.

AHMED VEFİK (1293/1876), *Lehce-i Osmânî*, Cilt 1-2, İstanbul.

AKBAYAR, Nuri (2003), *Osmanlı Yer Adları*, 2. baskı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

AKGÜNDÜZ, Ahmet (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İstanbul.

AYN-I ALÎ EFENDÎ (1979), *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Deftêr-i Divân*, M. Tayyib Gökbilgin'nin Girişi ile Tıpkıbasım, İstanbul.

BRUINESSEN, Martin van, (2006), *Ağa Şeyh Devlet*, İstanbul, İletişim Yayınları.

BRUINESSEN, Martin van-Hendrik Boeschoten (2003), *Evlîyâ Çelebi Diyabekir'de*, İstanbul, İletişim Yayınları.

CELİL, Celilê (1992), *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Rusçadan Çeviren: Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınları.

CIGERWXÎN (1984), *Tarixa Kurdistan 2*, Stockholm, Weşanên Roja Nu.

DİNÇ, Namık Kemal (2009), "Kadim Anavatandan Bir İnkâr Coğrafyasına Kürdistan", *Toplum ve Kuram*, sayı. 2 (Güz 2009), s.151-173.

EKİNCİ, Abdullah (2006), *Ortaçağda Urfa*, Ankara, Gazi Kitabevi.
Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi (2001), 4. Kitap, Hazırlayanlar:

- Yücel Yağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1991), "Ocaklık Deyimi Hakkında", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, s.269-278.
- HAKAN, Sinan (2007), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul, Doz Yayınları.
- HUT, Davut (2006), "Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- HÜSEYİN HÜSNÜ (1300/1883), *İcmâl-i Coğrafya*, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Editör) (2000), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, cilt. I, İstanbul, IRCICA.
- KILIÇ, Orhan (1991), "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, sayı.10, Ankara, s.119-139.
- LÜTFÎ [AHMEDRAMİZİ] (2007), *Emir Bedirhan: 20.YY'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, Yayına Hazırlayan: Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, İstanbul, bgst Yayınları.
- SERTOĞLU, Midhat (1986), *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul.
- SEVGEN, Nazmi (1968a), "Kürtler II", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 6, İstanbul, s. 44-61.
- SEVGEN, Nazmi (1968b), "Kürtler III", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 7, İstanbul, s.57-61.
- SEVGEN, Nazmi (1968c), "Kürtler V", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı. 9, İstanbul, s.70-76.
- SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri.

ŞEMSEDDİN SAMİ (2001), *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, (Osmanlıcadan Çeviren: M. Emin Bozarslan), İstanbul, Deng Yayınları.

ŞEREFHAN (1990), *Şerefname: Kürt Tarihi*, (Çeviren: M. Emin Bozarslan), 3. baskı, İstanbul, Hasat Yayınları.

TEKİNDAĞ, M.C. (1968), "Yeni Kaynaklar ve Vesikalar Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22 (Mart 1967), İstanbul, s.53-56.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1983), *Osmanlı Tarihi II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Malperên Webê

İran Kürdistan Eyaleti, http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCrdistan_Eyaleti, gîhaştin: 25.08.2010.

Vilayetlerle Osmanlı Atlası, <http://tarihvemedenyet.org/2009/10/vilayetlerle-osmanli-atlasi>, gîhaştin: 25.08.2010.

Kürdistan Bölgesel Yönetimi, http://en.wikipedia.org/wiki/Kurdistan_Regional_Government, gîhaştin: 25.08.2010.

<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF443AD77AFD92BA51>, gîhaştin: 17.10.2010.

Kitre, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kitre>, gîhaştin: 19.10.2010.

Ardalan, <http://en.wikipedia.org/wiki/Ardalan>, gîhaştin: 08.12.2010.

4.1. AHMED RİFAT'IN LÛGAT-I TARİHİYYE VE COĞRAFİYYE'SİNDE KÛRTLER VE KÛRDİSTAN

Kürtler ve ülkeleri Kürdistan dört yüz yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti sınırları içinde yer aldılar. Bu uzun zaman zarfında Kürtler, Osmanlı nüfusunu oluşturan önemli bir unsur oldu; Kürdistan da Osmanlı'nın İran ve Rusya sınırını oluşturan önemli bir bölge haline geldi. Çokuluslu ve çokdinli bir yapısı olan Osmanlı Devleti'nin tarih ve coğrafyasında Kürtlerin de önemli bir yeri vardır. Bu önemden ötürü Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde Kürtlerle ilgili çok fazla bilgi ve belge bulunmaktadır. Bu bilgi ve belgeler meydana çıkarılıp araştırmacıların istifadesine sunulduka Kürt tarihinin önemli bir evresini oluşturan "Osmanlı Devrinde Kürtler ve Kürdistan Tarihi" de aydınlatılmış olacaktır. Biz de bu amaçla Ahmed Rifat'ın *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı eseri üzerine bu çalışmayı hazırladık.

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'yi Kürtler için önemli kılan bu eserde yer alan "Kürd" ve "Kürdistan" maddeleridir. Ahmed Rifat, Kürt maddesinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın sınırlarını belirttiikten sonra Kürt halkının özellikleri ve o günkü durumu hakkında kısaca bilgi verir.

Yazar, "Kürdistan" maddesini ise iki başlığa ayırmıştır. İlki "Kürdistan-ı Osmânî" diğeri ise "Kürdistan-ı Acemî" yani İran Kürdistanı'dır. Kürdistan coğrafyası miladî 1639 yılında Osmanlı ve Safevi devletleri arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile

resmen ikiye bölünmüştür. Kürdistan'ın bir parçası Osmanlı diğer parçası ise Safevi Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır.

Ahmed Rifat, Kürdistan'ın her iki parçasının da coğrafi sınırlarını, yüzölçümünü ve nüfusunu belirttikten sonra yeraltı zenginlikleri ve tarım ürünleri hakkında bilgi vermiştir. Yazar, Osmanlı Kürdistanı hakkında bilgi verirken Emir Bedirhan olayından da söz etmiştir.

Ahmed Rifat Kimdir?

Ahmed Rifat, İstanbul'da doğmuştur. Yağlıkçızade adıyla tanınan Şabanzade ailesinden, Ispartalı Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta maliyeye girmiş farklı memuriyetlerde görev aldıktan sonra emekli olmuştur. 1895 yılı başında vefat eden Ahmed Rifat'ın kabri İstanbul'un Fatih ilçesindeki Emir Buharî Tekkesi'ndedir (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye Nedir?

Devlet hizmetlerinin yanı sıra ilmi çalışmalar yapan ve kaynaklarda ressam olduğu kaydedilen Ahmed Rifat Efendi, tarihe ve ahlaka dair bazı eserler kaleme almış, fakat daha çok *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* isimli kitabı ile tanınmıştır. Bu eser, aslında meşhur şahıs ve müelliflerin biyografileri, önemli olaylar, tarih boyunca kurulmuş olan devletler, milletler ve belli başlı şehirlerin tarihleri ve coğrafi özellikleri hakkında alfabetik maddeler halinde bilgiler vermektedir. Bu yönüyle bir tarih ve coğrafya sözlüğü olarak değerlendirilse de öteki ilim dallarına dair pek çok bilgiyi de içermesi bakımından genel bir ansiklopedi niteliği de taşımaktadır. *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda hazırlanmasına ferdi olarak teşebbüs edilip tamamlanabilmiş ansiklopedi çalışmalarının iyi bir örneği olarak kabul edilebilir. Bazı yanlış ve eksikliklerine rağmen,

günümüzde bile bir başvuru kaynağı olma özelliğini koruyan eser, ilk iki cildi H.1299/M.1881, son beş cildi ise H.1300/M.1882 tarihlerinde olmak üzere, yedi cilt halinde İstanbul'da basılmıştır (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'de verilen bilgiler önemli olmakla birlikte bilgilerde yanlışlık ve eksiklikler olabilir. Bilhassa yazarın verdiği nüfus bilgileri başka kaynaklarla karşılaştırılmalıdır. Ahmed Rifat, Osmanlı Kürdistanı'nın nüfusunu tahminen üç yüz elli bin olarak veriyor. Bu sayı Osmanlı Devleti'ndeki Kürtlerin nüfusundan çok uzaktır. Bu durum yazarın Kürdistan tanımından da kaynaklanıyor olabilir. Başka kaynaklarda Osmanlı'da Kürt nüfusunun bir milyonun üstünde olduğu belirtilmektedir. Örneğin Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm* adlı eserinin Kürdistan maddesinde Kürt nüfusun tahminen iki buçuk milyona yakın olduğunu ve bunun bir buçuk milyonunun Osmanlı ülkesinde yaşadığını ifade eder (Şemseddin Sami, 1896: 3840). Örnek olarak 1897 yılında Osmanlı nüfusunun "milliyet itibariyle tasnifi" şu şekildedir (Eldem, 1994: 16):

	Rumeli	İstanbul	Anadolu	Suriye	Irak	Toplam
Türk	1.003.000	597.000	8.056.000	90.000	73.000	9.819.000
Arnavut	1.061.000	10.000	5.000	-	-	1.076.000
Kürt	-	5.000	1.061.000	44.000	368.000	1.478.000
Rum	808.000	236.000	871.000	140.000	-	2.055.000
Ermeni	23.000	162.000	1.036.000	149.000	-	1.370.000
Musevi	88.000	47.000	41.000	107.000	72.000	355.000
Sırp	761.000	1.000	2.000	-	-	764.000
Arap Müslim	-	1.000	238.000	1.187.000	1.024.000	3.080.000
Arap Hıristiyan	-	-	-	527.000	-	527.000
TOPLAM	5.594.000	1.181.000	11.430.000	3.001.000	1.550.000	22.756.000

Nüfus sayımının yapıldığı devirdeki kitle iletişim araçlarının zayıflığı, halkın devletin vergi istemesi korkusuyla sayımdan çekinmesi, Kürdistan coğrafyasının yer yer çok sarp ve engebeli olması, Kürtlerin önemli bir kısmının yerleşik değil göçebe halde yaşıyor olması gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki rakamın bile tartışılır olduğu söylenebilir. Bu iddiamızı kuvvetlendiren de yine Osmanlı devrinde yazılmış bir coğrafya kitabıdır. Cemiyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye azasından Yusuf Hafîd [Hantuğ] tarafından yazılıp İstanbul'da yayımlanan (İhsanoğlu, 2000: 595) *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî* adlı eserde şöyle deniyor: "

Kürdler de Arnavudlar gibi bir kıt'ada iskân eden ahâliden bulunub bunlar da iki buçuk milyona yakın bir nüfûsa mâliktir (sahiptir) (Yusuf Hafîd, 1329/1913: 12).

Safvet [Geylangil], *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî* adlı eserinde Kürtlerle ilgili bilgi verirken nüfuslarına da değiniyor:

Asya-yı Osmânînin husûsiyle Anadolu'nun cihet-i şarkiyesinde yüksek dağlarla muhât arazi ve yaylalar üzerinde yayılmış olan Kürdler, ekser aşîret halinde yaşamaktadırlar. Mikdârları 2,5 milyon raddesinde tahmîn edilmekte ise de bunların da üç milyondan fazla olduğunda şübhe yoktur. Bu kavim dahi kendine mahsûs baz[ı] âdât ve i'tikâdâta mâliktir. Şecâ'atleri meşhûrdur. Ata binicilikde ve silâh isti'mâlinde mahâretleri vardır (Safvet, 1331/1915: 5).

Kürt nüfusuyla ilgili son olarak bir Kürt aydınınının da görüşlerini aktarıp bu bahsi bitireceğiz. 22 Nisan 1898'de ilk Kürt gazetesi *Kurdistan*'ı Kahire'de çıkaran Mikdat Midhat Bedirhan, gazetenin

ilk sayısıyla beraber bazı kişilere Fransızca bir kart gönderir. Kartın ikinci paragrafında şöyle der:

Ulusum, Kürt ulusu, bugün Küçük Asya'da çok eski bir dil konuşan toplam altı milyondan fazla nüfusa sahiptir (Fransızcadan çeviren ve aktaran: Malmîsanij, 2009: 116).

Mikdat Midhat Bedirhan'ın verdiği bu rakam belli ki Osmanlı Kürdistanı-İran Kürdistanı ayrımı yapılmaksızın Kürtlerin genel nüfusunu belirtir.

19. yüzyılın en önemli başvuru kaynaklarından olan *Kamûsü'l-a'lâm*'da Kürtlerle ilgili maddeler araştırmacı Mehmet Emin Bozarlan tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek kitap halinde yayımlandı (Şemseddin Sami, 2001). Bozarlan, bu değerli çalışması için "XIX. yüzyıla ait bir 'Kürdistan Ansiklopedisi'" tabirini kullanıyor (Bozarlan, 2001: 36). Biz de hazırladığımız bu çalışmanın o ansiklopediyi tamamlamasını ve zenginleştirmesini diliyoruz.

Bu çalışmanın kapsamı, başlangıçta "Kürd" ve "Kürdistan" maddeleri ile sınırlı iken, "Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu" tarafından proje olarak kabul edilmesiyle "Kürtlerle doğrudan veya dolaylı ilgili tüm maddeler" şeklinde genişletilmiştir. Bundan sonra ilkin eser taranarak konuyla ilgili maddeler tespit edilmiş ve sonrasında Osmanlıca olan metin Latin harflerine aktarılmıştır. Bu aktarma esnasında transkripsiyon kuralları göz önünde bulundurulmuş; ancak katı bir şekilde uygulanmamıştır. Metnin anlaşılması için daha esnek bir yöntem tercih edilmiştir. Bugün için anlaşılması zor olan kelimelerin anlamları parantez içinde verilmiş, ihtiyaç duyuldukça dipnotlarda açıklamalar yapılmıştır. Aşağıda önce Kürt ve Kürdistan maddeleri verilecek, giriş yazısının ve bu maddelerin Kürtçe tercümesinden sonra diğer maddeler alfabetik olarak sıralanacaktır.

Kürd: Asyâda bir kavim olup Diclenin şarkında vâki' (bulunan) dağlarda ve Vân ve Rûmiye (Urmiye) göllerinin cenûbunda (güneyinde) sâkindirler. Memleketlerine kendi nâmlarına nisbetle "Kürdistan" tesmiye olunur (ismi verilir). Bunlar çabuk ve şecî' (cesur) olmakla beraber herbâr (daima) hür yaşarlar. El-yevm (bugün) Kürdlerin bir kısmı Osmânî ve kısm-ı diğeri Aceme tâbi' olarak ekseriyâ (çoğunluğu) Sünniyü'l-mezheb (Sünni mezhebi) ve bazıları Şîî ve Nastûrîdir. Bunlar kadim Keldânî ve Partlara mensûb zann olunur (C: 6, s.77).

Kürdistan-ı Osmânî: Ermenistan, el-Cezîre¹, Irâk-ı Arab² ve Acemistan beynindedir (arasındadır). Şehrîzor ve Mûsul vilâyetleriyle Bağdâd vilâyetinin bir kısmını teşkîl eder. Tûlen (uzunlukça, boylamca) üç yüz seksen, arzen (genişlikçe, ence) dört yüz kilometre ittisa'ında (genişliğinde) olup mürtefi' (yüksek) dağları ve mahsûldâr (verimli) vâdileri hâvidir (içerir). Mahsûlât-ı arziyesi (tarım ürünleri) pirinç, buğday, arpa, susam, yemiş, tütün, pamuk, mazı; kudret-i havası ve ma'denleri kükürt ve şap misillü (gibi) şeylerden ibârettdir. Ve üç yüz elli bin tahmîn olunan ahâlîsi eğerçi (gerçi, her ne kadar) ekseriyâ cehl û nâdânî (cehalet ve bilgisizlik) içinde ve hâl-i bedevîde (bedevi yani göçebe halde) müte'ayyîş (yaşıyor) iseler de şecâ'at (cesaret) ve kanâ'at ve mihmân-nüvâzlıklarına (misafirperverliklerine) diyecek yoktur. Sultân Selîm-i Evvel (Yavuz, Sultan I. Selim) hazretleri Ârân seferinden sonra Kürdistanın dahi Devlet-i Aliyyeye (Osmanlı Devleti'ne) iltihâkını (katılmasını) arzu eylediğinden Dersaadette (İstanbul'da) bulunan meşhûr İdrîs-i Bidlîsî hazretlerini M.1515/H.921 târîhinde Kürdistan

1 Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan coğrafi bölge; Mezopotamya da denir.

2 Bağdat'tan Basra'ya kadar olan bölge.

ümerâsına (mirlerine) gönderüb mûmâ-ileyh (adı geçen yani İdris-i Bitlisi) zaten Sünniyü'l-mezheb olan yirmi, otuz kadar kabâil-i Ekrâdı (Kürd kabilelerini) nesâyih-i müessere (tesirli nasihatler) ile celb (tarafına çekmek) ve Şâh İsmâil aleyhine teşvîk eylediğine binâen (etmesi üzerine) kabâil-i mezkûre (adı geçen kabileler) memleketlerini Acemlerden harben (savaşla) tahlîs (kurtarma) ve Devlet-i Aliyyeye ilticâ eylediler (katıldılar). Yalnız Diyârbekir ciheti biraz harb ile alınmıştır.

Kürdler bir aralık Devlet-i Aliyyenin bazı tekâlifini (vergilerini) kabûlde tereddüd eylediklerinden M.1845/H.1262 târîhinde Müşîr Osmân Paşa epeyce bir kuvvet ile Kürdistana gönderilmiş idi. Mûmâ-ileyh biraz tazyîk (baskı, sıkıştırma) ve ufak tefek muhârebelerden sonra birinci reisleri Bedirhân Begi müte'allikâtıyla (yakınları, akrabalarıyla) beraber tutub Dersaadete göndermekle o tereddüd dahi bertaraf oldu. Ve mîr-i mûmâ-ileyh (adı geçen mir yani Bedirhan Beg) ve müte'allikâtı maaş tahsîsiyle memâlik-i sâire-i Devlet-i Aliyyede (Osmanlı Devletinin çeşitli yerlerinde) iskân edildi (yerleştirildi) (C: 6, s.77).

Kürdistan-ı Acemî: Acemistanda Azerbâyçân³, İrâk-ı Acem⁴, Hûzistan⁵ ve Kürdistan-ı Osmânî ile tahdîd olunur (sınırlanır) bir eyâlettir. Tûlen üç yüz yetmiş, arzen iki yüz yirmi beş kilometro ittisâ'ında ve dört yüz bin nüfusu hâvî olub makarrı Kirmânşâhdır. Yüksek dağları ve geniş vâdileri varsa da Kirmânşâh sahrasından mâ'adâ (başka) mahalleri zirâ'ata sâlih (uygun) değildir (C:6, s.78).

3 İran'ın kuzeyinde bir eyalet.

4 İran'ın kuzeybatı bölgesi.

5 Orta İran'ın batı tarafında bir eyalet

4.2. DI LÛGAT-İ TARİHİYYE VE COĞRAFİYYE DE KURD Û KURDISTAN

Kurdan û welatê wan Kurdistan ji çar sed salî zêdetir di nav sînorê Dewleta Osmanî de cih girtin. Di vî demê dirêj de Kurd, di nufûsa Osmanî de xelkekî girîng; Kurdistan jî ji ber ku sînorên bi Îran û Rûsya re pêk dianî di erdnîgariya Osmanî de herêmeke girîng bû. Di dîrok û erdnîgariya Osmanî de ku dewleteke pîrr-netew û pîrr-ole cihekî girîng ê Kurdan jî heye. Ji ber vê girîngiyê di arşîv û kitêbxanê Osmaniyan de derheqê Kurdan de pîrr agahî û dokuman hene. Ev agahî û dokuman çiqas derkevin holê û lêkolînavan sûd ji wan bigrin, wê dîroka Kurd û Kurdistanê ya di serdema Osmanî de ew qasî zelal bibe. Me jî bi vê armancê berhema Ahmed Rifat a bi navê *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* (Ferhenga Dîrok û Erdnîgariyê) amade kir.

Ji ber ku di vê ferhengê de maddeyên "Kurd" û "Kurdistan" hene ev berhem ji bo Kurda girîng e. Ahmed Rifat, di maddeya Kurd de pêşî sînorê erdnîgariya Kurdan diyar dike, dûv re derheqê taybetiyên gelê Kurd de û rewşa wan ê wê demê de bi kurtasî hin agahiyan dide.

Nivîskar, maddeya Kurdistan kiriye du beş: Kurdistana Osmanî û Kurdistana 'Ecemî⁶ ango Kurdistana Îranê. Ji ber ku Kurdistan,

6 'Ecem: peyveke bo Îraniyan tê bikaranîn, ji bo welatê Îranê jî 'Ecemistan tê gotin.

bi Peymana Qasra Şêrîn ku di sala 1639an de di navbera Dewleta Osmanî û Sefewî de hat îmze kirin bi fermî bû du perçe û perçeyeke Kurdistanê di nav sînore Dewleta Osmanî de perçeyê din di nav sînore Dewleta Sefewî de ma.

Ahmed Rifat piştî ku sînor, aqar û nufûsa her du perçeyê Kurdistanê diyar kir; di derheqê ma'den û dextlên wê de agahiyên dide. Dema behsa Kurdistanê Osmanî dike qala bûyera Mîr Bedirxan jî dike.

Ahmed Rifat Kî Ye?

Ahmed Rifat, li Stenbolê hatiye dinê. Navê bavê wî Mehmed Emîn Efendî ye. Hê piçûkayî di malîyeyê de dest bi memûriyê kir. Piştî wezîfeyên cûrbicûr teqawît bû. Di sala 1895'an de mir. Gora wî li Stenbolê, navçeya Fatîhê, li Tekkeya Emîr Buxarî ye (Özcan, 1989: 130-131).

Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye Çi Ye?

Ahmed Rifat, ji xeynî karên fermî bi lêkolînên zanistî re jî mijûl bûye. Wî di derheqê dîrok û exlaqê de hin berhem nivîsandîye. Lê berhama wî ya navdar *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* ye. Ev berhem di eslê xwe de ferhengeke ku di derheqê kesayet û nivîskarên navdar, dewlet, millet û bajaran de bi awayeki alfabetîk agahiyên dide ye. Lê ji ber ku ji xeynî dîrok û erdnîgariyê agahiyên zanistî din jî dide wek ansîklopedî tê hesabandin. Ev di nav ansîklopediyên ku di sedsala 19. de ji aliyê yek kesî ve hatiye amadekirin de mînakeke baş tê qabûl kirin. Tevî hin xeletî û kêmasiyên wê îro jî berhemeke rewacdar e. Her du cildên wê yî pêşî 1881ê, pênc cildên dawî 1882yan de wekî heft cilda hemû li Stenbolê çap bûye (Özcan, 1989: 130-131).

Agahiyên ku berhem dide her çiqas girîng bin jî xeletî û kêmasiyên wê dibe ku hebin. Bi taybetî agahiyên nufûsê divê bi çavkaniyên

din re bèn rûberkirin. Ahmed Rifat, nufûsa Kurdistan Osmanî wekî 350 hezar diyar dike. Ev hejmar ji nufûsa Kurdên ku di Dewleta Osmanî de dijîn dûre. Sedema vê çêdibe ku ji salixdana nivîskar a Kurdistan Osmanî jî be. Çavkaniyên din de nufûsa Kurdan di Dewleta Osmanî de ser milyonekê re tê nîşan dayîn. Şemseddîn Samî di berhema xwe yî bi navê *Kamûsü'l-a'lam* de dibêje ku nufûsa Kurda nêzî du milyon û niv tê texmîn kirin. Ji vana milyonek û niv dibin hikmê Osmanî de dijîn (Şemseddin Samî, 1896:3840). Di sala 1897a de nufûsa Osmanî li gor netewan wek jêr tê tesnîf kirin (Eldem, 1994: 16):

	Rûmeli	Stenbol	Enedol	Sûriye	Îraq	Gişt
Tirk	1.003.000	597.000	8.056.000	90.000	73.000	9.819.000
Arnavud	1.061.000	10.000	5.000	-	-	1.076.000
Kurd	-	5.000	1.061.000	44.000	368.000	1.478.000
Rûm	808.000	236.000	871.000	140.000	-	2.055.000
Ermenî	23.000	162.000	1.036.000	149.000	-	1.370.000
Cihû	88.000	47.000	41.000	107.000	72.000	355.000
Sirb	761.000	1.000	2.000	-	-	764.000
'Ereb Muslim	-	1.000	238.000	1.187.000	1.024.000	3.080.000
'Ereb Fileh	-	-	-	527.000	-	527.000
Gişt	5.594.000	1.181.000	11.430.000	3.001.000	1.550.000	22.756.000

Li gor me ev hejmar jî kêm e. Sedemên wê ev in:

1. Wê demê alavên ragihandinê pirr qels bûn.
2. Xelkê ji ber tirsaxwestina bêşan xwe ji jimartina nufûsê dûr digirt.
3. Erdnîgariya Kurdistanê cih bi cih pirr dijwar e, gihiştina hin deveran pirr zehmet e.

4. Beşekî girîng ji Kurdan koçerin, jimartina wan ne mimkun e.

Ji ber van sedeman nufûsa Kurdan ihtîmaleke mezin ji vê hejmarê zêdetir e. Vê îddia me dîsa kitêbeke erdnîgariyê îsbat dike. Di berhema bi navê *Muhtasar Coğrafya-yi Osmânî* de (*Bi Kurtasî Erdnîgariya Osmanî*) ku ji aliyê Yusuf Hafid ve hatiye nivîsandin, weha dibêje: "Kurd jî wek Arnawudan di herêmekê de dijîn û nufûsa wan bi qasî du milyon û nîv e" (Yusuf Hafid, 1329/1913: 12).

Di kitêba *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yi Osmânî (Erdnîgariya Osmanî ya bi Sûret û Xerîte)* de ku ji aliyê Safvet [Geylangîl] ve hatiye nivîsîn, dema derbarê Kurdan de agahiyan dide qala nufûsa Kurdan jî dike: "Kurd, li Asyaya Osmanî bi taybetî jî li rojhilata Enedolê, li ser erd û zozanên ku bi çiyayên bilind hatine dorpêçkirin de belav bûne. Kurd pirranî eşîr in. Nufûsa wan her çiqas nêzî du milyon û nîv bê texmîn kirin jî tê de qet şubhe nîne ku ev jî ji 3 milyon zêdetir in. Adet û baweriyên taybet ê vî qawmî jî hene. Mêrxasiya van navdar e. Di suwarbûna hespê û bikaranîna çekan de hosta ne" (Safvet, 1331/1915:5).

Bi nêrîna rewşenbîrekî Kurd emê vê mijarê xilasbikin. Mîqdat Mîdhat Bedirxan ku rojnameya pêşî ya Kurdan *Kurdistan* derxistiye, tevî hejmara pêşî ya rojnameyê qertek ji hin kesan re şandiye. Di benda duyemîn ya qertê de weha dibêje: "Miletê min, milletê Kurd li Asya Piçûk dijî; ew bi zimanekî pirr kevn dipeyivin û nufûsa wan a giştî ji şeş milyon zêdetir e" (Ji bo wergera qertê binêrin: Malmîsanij, 2009:116).

Li vir xuyaye ku Mîqdat Mîdhat Bedirxan cudahî nexistiya nav Kurdistana Osmanî û Kurdistana Îranê, ev hejmara nufûsa giştî ya Kurdan e.

Kamûsü'l-a'lam ku di sedsala 19'yan de girîngtirîn berhema

serîlêdanê ye, ji maddeyên tê de yê ku bi Kurdan re elaqadarin ji aliyê mamoste M. Emîn Bozarslan ve hatin tîpguhertin û wekî kitêb hat çap kirin (Şemseddin Sami, 2001). Mamoste vê xebata xwe wekî "Ansiklopediyeye Kurdistan ya Sedsala 19'an" bi nav dike (Bozarslan, 2001: 36). Em jî hêvî dikin ku ev xebata me wê ansiklopediyê temam û dewlemend bike.

Niha pêşî emê maddeyên Kurd û Kurdistanê li jêr pêşkêş bikin, dûv re maddeyên din li gor alfabeya Latîni rêz bikin.

Kurd: Li Asyayê qawmek e. Li çiyayê rojhilatê Dicle û li başûrê golên Wan û Êrmîyê dijîn. Navê welatê wan Kurdistan ji navê wan tê. Kurd, bilez û wêrek in û her tim azad dijîn. Îro qismekî Kurdan bi Osmanî ve qismek jî bi Îranê ve girêdayî ne. Kurd, pirrani Sunnî ne hin jî Şîî û Nastûrîne. Tê zen kirin ku ev ji Keldanî û Partên kevn in (C: 6, r.77).

Kurdistana Osmanî: Di navbera Ermenistan, Mezopotamya, Iraqa 'Ereb û Îranê de ye. Ji wîlayetên Şehrêzor û Musil û ji qismek wîlayeta Bexdayê pêk tê. Dirêjayiya wê 380 firehiya wê 400 kîlometre ye. Çiyayên wê yên bilind, newalên wê yên bi xêr û ber hene. Mahsûlata erdê wê birinc, genim, ceh, kuncî, mewîj, titûn, pembû, mazi; ma'denên wê kukurd û şap in. Xelkê wê yê ku 350 hezar tê texmîn kirin her çiqas di nav cahilî û nezaniyê de be jî di mêranî, çavtêranî û mêvanperweriya wan de kêmasî nîne. Siltan Selîmê I, piştî sefera Îranê daxwaz dikir ku Kurdistanê jî tevî Dewleta Osmanî bibe. Bi vê armancê Îdrîsê Bedlîsî ji Stenbolê şiyande Kurdistanê ba mîrên Kurdan (Z.1515/K.921). Îdrîsê Bedlîsî bîst-sih eşîrên Kurdan ku Sunnî bûn bi şîretên bi bandor wan qayîl kir ku li hemberê Şah Îsmâîl derkevin. Li ser vê van eşîran welatê xwe bi şer ji 'Eceman xilas kirin û tevî Dewleta Osmanî bûn. Tenê aliyê Diyarbekirê hinekî bi şer hat standin.

Kurdan wextekî di qabûl kirina hin bêşên (bacên) Dewletê de di dudiliyê (tereddutê) de man. Ji ber vê Muşîr Osman Paşa bi hêzeke mezin şiyandibûne Kurdistanê (Z.1845/K.1262). Muşîr Osman Paşa bi hinek çewisan û piştî çend şerên biçûk serekê wan Bedirxan Beg û xizmên wî digre û dişîne Stenbolê. Bi vî awayî ew dudilî bûn jî ji holê radibe. Ji Bedirxan Beg û xizmên wî re meaş tê girêdan û di welatê Osmanî de li cihên cûr bi cûr tene bicih kirin (C: 6, r.77).

Kurdistana 'Ecemî: Li îranê di navbera Azerbaycan, Iraqa 'Ecem, Xûzistan û Kurdistana Osmanî de eyaletek e. Dirêjayiya wê 370 firehiya wê 225 kîlometreye, di nava xwe de 400 hezar kesî dihewîne û navenda wê kirmanşah e. Çiyayên wê yên bilind, newalên wê yên fireh hene lê ji xeynî deşta kirmanşah cihên din ji bo çandinê ne başin (C: 6, r.78).

4.3.METNİN TRANSKRİPSİYONU

Ağrı: Asyâda bir dağdır. Ararat kelimesine nazar buyurula (bakınız) (C: 1, s.223).

Ahlât: Vân vilâyetinde ve Vân Gölünün şimâl-i garbisinde (kuzeybatısında) ve Ercîş civârında bir şehirdir. Bu şehir şimdi bin hânedan ibâret ise de mukaddemâ (önceleri) pek büyük ve ma'mûr (bayındır) ve İstanbul cesâmetinde (büyüklüğünde) bir pay-ı taht-ı meşhûr (meşhur bir başkent) idi. Burası M.1228/H.626 târihinde Celâleddîn ve yirmi sene sonra İzzeddîn ma'rifetiyle teshîr (zapt, istila) olunub bir asır sonra Devlet-i Aliyyeye intikâl eyledi. Ahlâtın soğuğu ziyâde ise de elma ve ceviz gibi meyve ve mahsûlât-ı sâiresi (diğer ürünleri) çokdur ve derûnunda (içinde) olan Süleymân Hân Türbesi meşhûr ziyâretgâhdır. İşbu Süleymân Hân hâl-i hayâtında (yaşarken) Ravza-i Mutahharaya⁷ pek çok hizmet (hizmet) etmiş idi (C:1, s.105).

Ahtamâr: Asyâda Vân Gölünün sâhil-i şarkîsinde (doğu sahilinde) bir küçük cezîredir(adadır) ve derûnunda bir küçük kal'a (kale) ile M.653 târihinde yapılmış bir manastır vardır. İşbu manastır M.1113/H.507 târihinde dört Ermenî Patriğinden birine makarr ittihâz olundu (kabul edildi) (C:1, s.104)

Amed: Diyârbekir kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.259).

7 Ravza-i Mutahhara: Medine'de Hz. Muhammet'in türbesinin bulunduğu yere verilen isim.

Anatoli⁸: Yirmi dört ile otuz dokuz tûl (boylam) ve otuz altı ile kırk iki arz (enlem) arasında olan Asyâ-yı Sugrânın (Küçük Asya'nın) kısm-ı garbisinden (batı kesiminden) ibâret bulunan kıt'a-i cesîmenin (büyük kıtanın) ismidir. Bu kıt'anın üç tarafı Akdeniz ve Karadeniz ve Adalar ve Marmara denizleri ile muhât (çevrilmiş) olup yalnız şark ciheti Kürdistan ve Haleb vilâyâtı (vilayetleri) hudûdlarına (sınırlarına) kesb-i ittisâl etmiştir (bitişiktir). Anatoli nâmı bazen Kürdistan ve Haleb ve Mûsul ve Sûriye vilâyeti dâhil olduğu halde cümlesine birden dahi itlâk olunur (denilir). Anadolunun garb cihetinde olan Hüdâvendigâr ve Aydın ve şark cihetinde olan Erzurûm ve Harpût ve Diyârbekir ve şimâl cihetinde (kuzey tarafında) olan Kastamonu ve Trabzon ve Sîvâs ve Ankara ve cenûb cihetinde (güney tarafında) olan Konya ve Adana vilâyetlerinin merâkiz (merkezleri) ve mülhakâtı (merkeze bağlı yerleri) mahallerinde mezkûr olduğundan (zikredildiğinden) oralara mürâca'at buyurula (C:1, s.267).

Anî: Karsın şark-ı cenûbisinde (güneydoğusunda) ve otuz kilometre ba'dında (ilerisinde) bir eski şehirdir. Bu şehir vaktiyle Ermenistan hükümdârlarının pay-ı tahtı olduğundan pek ma'mûr ve kal'ası ol vakte göre birinci derecede metanetle (sağlamlıkla) meşhûr ve yüz bin hâne ve bin kilîsâsı (kilisesi) olduğu mütevâtîr idi (rivayet edilirdi). Bu kal'ayı M.1045/H.437 târihinde Yunâniler büyük gayretle zabt ve M.1063/H.456 târihinde Alp Arslan Selçukî hendekler dolusu asker fedâsıyla istilâ ve daha sonra Gürcüler ve Acemler ve Ermenîler ve Moğollar birbirini müte'âkib (ard arda) hücûm ve senelerle muhâsara ve tazyîk eylediklerine binâen

8 Bugün Anadolu dediğimiz coğrafyanın tarihi adı Anatoli'dir ve Osmanlıcada bu isim Anatoli şeklinde yazılır. Metin neşrinde bu ismin Anatoli mi yoksa Anadolu mu şeklinde kullanılacağı araştırmacının tercihine bağlıdır. Biz bu yazıda bu kelimeyi Anatoli şeklinde kullanmayı tercih ediyoruz.

ahâlisi dağıldı ve M.1319/H.719 târihinde dahi bir büyük hareket-i arz (deprem) vukû' bulduğundan harâb olub iler tutar yeri kalmadı.

Şimdi yalnız bazı âsârı (eserleri) görülmekte ve mevcûd olan harâb sûrunun muhîti on altı mil tahmîn olunmaktadır (C: I, s.286).

Ararat: Revân şehrinin altmış beş kilometro cenûb-ı garbisinde (güneybatısında) ve dört bin metro irtifâ'ında bir dağın ismidir. Bu nâmın mülûk-ı Erâmineden (Ermeni hükümdarlarından) Aram'ın oğlu Ara'ya nisbetle tesmiye olunduğu bazı tevârihde (tarihlerde) görülmüşdür. Hıristiyânlar Tûfânda Nûh aleyhisselamın sefinesi (gemisi) işbu dağın üzerine indilğine] i'tikâd ederler (inanırlar) ve civâr ahâlisi Ağrı Dağlı] derler. Zirvesinde dâim kar mevcûd ve volkan ağızları meşhûrdur. Kurân-ı Kerimde zikr olunduğu vechle (denildiğine göre) Nûh sefinesinin müstekarrı (yeri) Cebel-i Cûdî (Cudi Dağı) olub bu ise Diyârbekir ve Mûsul beyninde (arasında) mümtedd (uzanan) bir dağdır (C: I, s.115).

Asûryâ: Şarken Kürdistan ve şimâlen Harpût ve Diyârbekir ve garben el-Cezîre ve cenûben Bâbil arâzîsiyle mahdûd (sınırlı) olan ve bazen Bâbil ve el-Cezîre dahi dâhil bulunan arâzî-i vesî'anın (geniş arazinin) ismidir. Bu arâzîsinin cihet-i cenûbunda Sâmîler sâkin iken Y.T. 4294 târihinde yani milâdın bin üç yüz sene mukaddemide (öncesinde) Belus nâmında bir zat Sâmîleri tard ederek (sürerek) Birinci Asûr Devletini tecdîd (yenileme) ve tevsî' (genişletme) eyledi ve yirmi beş sene sonra cülûs eden (tahta geçen) oğlu Ninos dahi pay-ı tahtını tevsî' ve tezyîn edüb (süsleyip) Ninova nâmını verdi ve Bâbil Hükümetini ortadan kaldırub Bakteryân ve Medyâ ve Ermenistan vilâyâtını taht-i himayesine (himayesi altına) aldı. Mûma-ileyhin tecdîd eylediği işbu Birinci Asûr Devleti Y.T. 4806 târihinde yani milâdın yedi yüz seksen sekiz sene mukaddemide Bâbil Vâlisi Belezis ile Medya Vâlisi Arpaksis'in isyân ve galebesiyle

munkarız olub (yıkılıp) Belezis şark ve cenûb cihetlerinde İkinci Asûr Devletini ve Arpaksis Medyâ Devletini teşkil etmiştir.

Y.T.4888 târihinde Asûryâ hükümdârı olan Senherib dahi Medyâ ve Ermenistan ve Sûriye memâlikini (memleketlerini) memâlik-i Yahûdiyye ve Mısıriyyeyi istirdâd (geri alma) ve istilâ eyledi ve ahlâfı (halefleri) hayli işler gördüyse de Y.T. 4988 târihinde Bâbil hükümdârı bulunan Nabopolassar ile Medya Vâlisi Birinci Seyazar (?) metbû'-ı müfahhamları (hükümdarları) Sardanapal aleyhine kıyâm ederek (ayaklanarak) seraskerleri meşhûr İkinci Buhtunassar ma'rifetiyle bîçareyi mağlub ve Ninovayı yağma ve tahrib ettiklerinden koca İkinci Asûryâ Devleti dahi mahv ve berbâd oldu.

Ve müte'âkiben merkûm (adı geçen) Buhtunassar pederi Seyazarın ferâğıyla (bırakmasıyla) Bâbil ve Asûryâ hükümdârlığına geçti ve Y.T. 5034 târihinde yani milâdın beş yüz altmış sene mukaddeminde Medyâ hükümdârlığını ihrâz eden (ele geçiren) meşhûr Keyhüsrev dahi yirmi iki sene zarfında Bâbil ve Asûryâ ve Lidyâ ve Ninova hükümetlerini kâmilan mahv ve mülklerini zabt edüb umûmuna birden Fars Devleti nâmını verdi.

Keyhüsrevin teşkil eylediği işbu Fars Devleti tevârih-i şarkiyede (Doğu tarihlerinde) Devlet-i Keyâniye nâmıyla meşhûr ve müte'ârifdir (bilinir) (C: 1, s.91).

Ayntâb: Halebin 77 kilometro şimâlinde yirmi bin nüfûsu hâvî bir şehir olub egerçi havası latîf ise de ikide birde velvele veren zelzelesi letâfetini kaçırmaktadır. Burada a'lâ (çok iyi) akmişe-i kutniyye (pamuklu kumaşlar) ve sahtiyân⁹ i'mâl olunur. Ve ahâlisi ale'l-ekser (çoğunlukla) zekî ve fatîn (uyanık) ve eş'âra (şiire) müsta'id (yetenekli) olur.

9 Sahtiyân: Boyanmış, cilâlanmış deri. Tabaklanmış deri.

Süriye ve Româlîlar zamânında bir küçük hükümetin (devletin) makarr-ı idâresi (yönetim merkezi) idi. M.1400/H.803 târîhinde Timurlenk zabt ve tahrîb ve bir müddet sonra terk eylemiştir (C:5, s.98).

Bitlîs: yahud Bidlîs- Kürdistanda bir vilâyet merkezidir. Burası mukaddemâ (önceleri) Erzurûm vilâyetine tâbi' (bağlı) Mûş sancağı kazâlarından iken M.1880/H.1297 târîhinden itibaren vilâyet merkezi olmuş ve vilâyete dahi Bitlîs nâmı verilmiştir. Bitlîs, Vân şehrinin cihet-i garbîsinde ve yüz otuz kilometro ba'dında bir müstahkem (sağlam) mahalde vâki' (yerleşik) olub sülûsânî (üçte ikisi) Kürd İslâm ve sülûsü (üçte biri) Ermenî olmak üzere nüfûs-ı mevcûdesi on iki bin raddesindedir (civarındadır). Ermeniler bu şehrin İskender-i Rûmî zamânında yapıldığını ve vaktiyle bir hânlığın makarrı olduğunu söylerler ise de sıhhatini müeyyed (doğrulayacak) bir eser görülemiyor. Acemlerin M.1554/H.962 târîhinde Bitlîsde Türklere bir galebesi vardır. "Heşt Behîşt" nâm Farsî (Farsça) târîh-i Osmânî sahibi Mevlânâ İdrîs[-i Bidlîsî] cenâbları işbu memlekette neşv ü nemâ bulmuştur (doğup büyümüştür) (C: 2, s.62).

Dicle: Diyârbekirin şimâl-i şarkîsindeki dağlardan gelüb Diyârbekir vilâyetinin bir kısmını ve kadîm arâzî-i Keldâniye ve Mûsul ve Bağdâd ve Kûrnay¹⁰ iskâ (sulama) ile bin iki yüz kırk kilometro mesafe kat' etdikden sonra Fırât Nehriyle birleşüb Basra Körfezine dökülen nehrin ismidir. İşbu Fırât ile telâkî ettiği (birleştiği) mahalden aşağısına Şattü'l-Arab derler. Diclenin sevâhilinde (kıyılarında) pek çok neft yağı menba'ları (kaynakları) vardır. Buna ecnebiler Tigr yahud Tigar derler (C: 3, s.235).

Diyârbekir: Asyâ-yı Osmânîde gayet müstahsen (güzel, beğenilen) bir şehir olub Dicle Nehrinin sağ tarafında vâki' ve

10 Kûrna: Irak'ta Basra'ya yakın bir bölge.

bu nâmda bir vilâyetin merkezidir. Gayet mürtefi' ve yetmiş iki kal'alı bir sûr şehrin dâiren mâdar-ı etrafını (etrafını çepeçevre) ihâta eyler ve bu sûrun zamân-ı inşâsı Româlulara haml edilür (dayandırılır). Etrâfında esmâr-ı nefise (güzel meyveler) yetişdirir güzel bağçeleri ve muntazam ve meşhûr câmileri ve manâstırları ve Rûm ve Ya'kûbî ve Lâtîn kilisâları (kiliseleri) ve Hıristiyânlarla mahsûs bazı ziyâretgâhları vardır. Sof pamuk ve ipek kumaşların envâ'ı (çeşitleri) ve her nev'i mutbah (mutfak) ve sofraya müte'allik (ilgili) bakır âvânî (kapkacak) yapılır. İşbu şehir birçok defalar harâb olmuş ve Alanis ve Alatinien zamânlarında son defa olmak üzere müceddeden (yeniden) inşâ edilüb müte'âkiben Acemler ve Rûmların yed-i istilâsına düşdükten sonra H.347/M.957 târihinde yed-i İslâmiyâna intikâl eylemiştir.

Diyârbekir vilâyeti Ermenistan-ı Sıgrâ (Küçük Ermenistan) ve nehreyn beyninin (iki nehir arasının) kısm-ı şimâl-i garbisini (kuzeybatı kısmını) şâmilidir (kaplar). Şimâlen Erzurûm ve Sîvas ve şarken ve cenûben ve garben Haleb ve Mûsul vilâyetleri ile tahdîd olunur. Tûlen üç yüz yirmi sekiz ve arzen yüz altmış dokuz kilometro vus'atında (genişliğinde) olub Kürd, Osmânî, Arab, Ermenî, Yahûdîden ibâret olmak üzere dört yüz bin nüfûsu câmi'dir. Mütenevvi' (çeşitli) birçok ma'âdini (madenleri) var ise de metrûk hükmündedir. Diyârbekir şehrine mukaddemâ Amed denilür idi (C: 3, s.257).

Ebû Hanîfe ed-Dînawerî: Ahmed bin Dâvud- Kudemâ-yı riyâziyyûndan (matematik ilminin üstadlarından) bir edîb-i zî-şândır (ünlü bir ediptir). İlm-i hendese (geometri) ve nücûm (astronomi) ve Lûgat (sözlük) ve nahv (gramer) ve nebâtât (bitkiler) ve târîh ve hesâb ve mantıkda zamânının ferîdi (eşsizi) idi. Bir tefsîr-i şerîfi ve "İslâhü'l-Mantık" nâmında bir kitâbı Cevâhirü'l-İlm nâmında bir târîhi ve cebir ve mukâbele de bir risâlesi vardır

ve Rükneddin bin Bûye için bir zîc (yıldız cetveli) ve M.849/H.235 târihinde İsfahânda bir rasadhâne (gözlemevi) yapmıştır. Ve Kitâbü'l-Fesâha ve Kitâb-ı Lahnü'l-Âmme ve Kitâbü'l-Vesâyâ dahi bunun cümle-i te'lîfâtındandır (eserlerindedir) ve vefâtı M.894/H.281 yahud H.290 târihindedir (C: 1, s.56).

Elbistân: Haleb vilâyeti dâhilinde ve Mar'aşın cihet-i şimâlisinde bir kazâ merkezidir. Bu şehir Mîlas yani Ceyhân Nehri üzerinde altı-yedi bin nüfûsu câmi' bir güzel şehir olup fakat evvelki ma'mûretine nisbetle şimdi harâb hükmündedir. Zîra vaktiyle burada olan bir ma'bed-i meşhûrda altı bin keheneye (kâhine) hükmeden reisü'l-keheneye oturur ve bu reisler Kapadokyâ hükümdârları müte'allikâtından olur idi (C: 1, s.240).

El-Cezîre: yahud Irâk-ı Arab- Asyâda Dicle Nehriyle Fırât Nehri arasında vâki' arâzî-i cesîmenin ismidir ki nehreyn-i mezkûrenin (adı geçen iki nehrin) iltikâ eylediği (birleştiği) mahale kadar mümtedd olur (uzanır) ve Rakka ve Mûsul ve Sincâr ve Diyârbekir ve Bağdâd sancakları arâzî-i mezkûre dâhilinde bulunur. Bu arâzide çıkan altın ma'denleri ve ormanları vaktiyle gayet meşhûr ve toprağı münbit idi. Asûrîlerin birinci ve ikinci sülâle-i hükümrânîsi burada pek çok zamân hükümet sürdü ve sonra İskender-i Rûmî ve Îrân ve Sûriye hükümdârları ve Româ ve Partyâ devletleri idâresine geçüb ve daha sonra saltanat-ı İslâmiyye cânibinden feth olundu. Ve bir müddet Emevîler ve Abbâsîler ve bir aralık Îrânîler ve Moğollar ve M.1400/H.803 târihine doğru Timurîler ve bir asır sonra devr-i Sultân Süleymân-ı Hânîde (Kanuni Sultan Süleyman zamanında) Devlet-i Aliyye tasarruf eyledi.

Bu arâzîye Mezopotâmyâ dahi derler. Endülüsde dahi el-Cezîre nâmında bir mahal var idi (C: 1, s.241).

Erbîl: Mûsulun cenûb-ı şarkisinde ve seksen beş kilometro

ba'dında bir şehirdir. Ahâlisi ekseri Kürd olmak üzere dört bin tahmîn olunmaktadır. İskender-i Rûmî Acem Şâhı Dârâ'yı Y.T. 5263 târihinde yani milâdın üç yüz otuz bir sene mukaddeminde burada mağlûb ve perîşân etdi ve meşâr-ileyin bu galebesi mebde'-i târih (tarihin başlangıcı) itibar olundu (kabul edildi) (C: 1, s.116).

Ercîş: Nefs-i Vân sancağına tâbi' bir kazâ merkezidir ve Ararat Dağının eteğinde ve Vân Gölünün sâhil-i şimâlisinde olduğundan bir mühim ve mu'tenâ (seçkin) noktadır. Burasını Habîb Mesleme el-Fehrî (?) hazretleri M.645/H.25 târihinde feth etti ve M.992/H.382 târihinde Meliki'r-Rûm tarafından muhâsara olundu ve Sultân Muhammed Selçukî zamânında ve daha sonraları birkaç defa gâret (akın, yağma) edildi. Ercîş civârında olan Ercîş Dağı Antitoros Dağının bir şu'besidir ve kazâsında yüz yedi karye (köy) vardır (C: 1, s.117).

Erganî: Anatolide Fırât Nehri üzerinde ve Diyârbekir vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir. Havası biraz vahîm (ağır) ise de dağlarında gümüş ma'deni çokdur (C: 1, s.130).

Ermenî: Ermenistanda saltanat süren birinci "Haik" sülâle-i hükümrânîsi munkarız olduktan sonra tahmînen milâd-ı İsâ aleyhisselâmın bin sekiz yüz kırk dört sene mukaddeminde "Aramiyan" sülâlesini teşkil eden Arama nisbet olunan kavimdir.

Bunlar dördüncü yahud yedinci asırda Kayseriye Piskoposu "Lisavoric Grigoar"¹¹ vâsıtasıyla Hıristiyanlığı kabûl etmişler idi. Aram kelimesine dahi nazar buyurula. (C: 1, s.133)

Ermenî Katoliği: Bunların i'tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibi olub farkları yalnız kilisâ rüsûmunda (törenlerinde) ve du'âlarını kendü lisânları üzere okumaktadır (C:1, s.206).

11 Aziz Grigor Lusavoriç

Erzincân: Erzurûmun cenûb-ı garbîsinde ve yüz otuz üç kilometro ba'dında bir şehirdir. Bu şehir mukaddemâ hareket-i arzlar münâsebetiyle kerki (?) gibi harâb olmuşsa da askerî ve sâirece ehemmiyeti hâlâ bâkîdir ve ahâlîsi yedi sekiz bin raddesindedir (C: 1, s.122).

Erzurûm: yahud Erzeni'r-Rûm- Anadolinin cihet-i şimalîsinde ve Fırât Nehrinin menba'ı civârında ve Karlı Dağ denilen yüksek dağın eteğinde bir büyük şehirdir. Bu şehir M.415 târihinde İmparator Teodos ma'rifetiyle inşâ olunub on birinci asr-ı milâdîde Selçukîler yedinde ve M.1517/H.923 târihinde Devlet-i Osmâniyye yedine geçti. Ve M.1728/H.1244 ve H.1293 târihinde Rusya zabt edüb yine iâde eyledi.

Erzurûm ahâlîsi yüz binden mütecâvizdir (çoktur) ve derûn-ı şehirde on iki câmi-i şerîf olub hamam ve mekteb ve kilîsâları ve pazar yerleri ve kârbânsara[y]lları mükemmel ise de sokakları dar ve gayr-ı muntazamdır ve hâric-i şehirde ve yarım saat mesafede vâki' Abdurrahman Gazi Türbesi meşhûr bir ziyâretgâhdır. Ümîd Burnu keşfolunmazdan evvel Erzurûm Avrupâ ile Asyâ beyninde bir büyük ticaretgâh idi.

Erzurûmda kışın en şiddetli vaktinde mîzanü'l-harâret (ısıölçer) sıfırdan otuz dereceye kadar tenezzül eder (iner). Galatât-ı Hafîdide¹² Erzurûm, Rûmun en yüksek yeri manasına olan Erzeni'r-Rûmdan galat olduğu yazılmışdır. Erzurûm şehrinin mevki'an sath-ı bahrdan (deniz seviyesinden) dört bin zirâ¹³ yüksek olmasına bakılır ise işbu yazılışın sahîh olduğu anlaşılır (C: 1, s.128).

12 Galatât-ı Hafid: Mehmed Hafid Efendi'ye ait bir galat sözlüğüdür.

13 75-90 santimetre arasında değişen bir ölçü birimi.

Eyyübiyye: Şâm ve Mûsul Atabegi Nüreddîn'in birader-zâdesi Sultân Selâhaddîn Eyyübî M.1173/H.569 târihinde Mısırda teşkil eylediği hükümetin ismidir. Meşâr-ileyhin ahlâfı Mısırda ve Şâm ve Mûsul ve bilâd-ı sâirede (diğer beldelerde) seksen sene hükümet sürmüş ve bir aralık Ermenistana dahi mâlik olmuştur.

Bunların Mısır ve Şâm cihetlerinde olan saltanatı M.1251/H.649 târihinden sonra mülûk-ı Etrâk (Türk hükümdarları) yedine geçdiyse de Haleb ve Hamâ ve Ermenistan ve Yemendeki hükümetleri biraz müddet daha imtidâd eylemiştir (sürmüştür). Selâhaddîn kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.341).

Fırât: Süryânîce tatlı su ma'nâsına bir nehirdir. Bu nehir Bâyezîdde Diyâdîn kasabası civârında zuhûr edüb (ortaya çıkıp) geçdiği yerlere göre ibtidâ (önce) Murâd sonra işbu Fırât nâmını alır. Muahharen (sonra) Dicle Nehriyle mahall-i telâkisi (birleşme yeri) olan Kûrnadan munsabbı bulunan (döküldüğü) Basra Körfezine kadar Şattûl-Arab ismini hâiz olur (alır). Tûlu (boyu, uzunluğu) iki bin dört yüz kilometrodan ibâretdir (C: 5, s.186).

Hâlid Ziyâeddîn¹⁴: Tarikat-ı Hâlidiyye müessisidir (kurucusudur). An-asl (aslen) Süleymâniye kasabasından olub füyûzât-ı zâhire ve

14 Hâlid Ziyâeddin, pek çok Türkçe kaynakta Mevlana Halid-i Bağdadî şeklinde zikredilir ki bu yanlıştır. Kendisi Bağdatlı değil Süleymaniyelidir. Bugün Güney Kürdistan'ın en önemli şehirlerinden olan Süleymaniye o devirde Şehrîzor/Şarezor Eyaleti'ne bağlı olduğundan kendisine Hâlid-i Şehrîzori/Şarezori de denilir. Kürtler arasında Mewlana Xalid diye meşhurdur. Kendisi hem şeyh ve âlim hem de şairdir. Kürtçe, Arapça ve Farsça şiirlerini içeren divanı 1844 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu kitap aynı zamanda -her ne kadar tamamı Kürtçe olmasa da- İstanbul'da basılan ilk Kürtçe kitaptır. Osmanlı Devleti'nde bu tarihten Osmanlı'nın resmen bittiği 1923 yılına kadar Arap harfleriyle 20 civarında Kürtçe kitap yayımlanmıştır. Bunlardan biri Diyarbakir'de, biri Kahire'de ve diğerleri İstanbul'da basılmıştır. Bunlara Ermeni alfabesi ile yazılanları da ekleyince sayı otuz yaklaşmaktadır (Malmisani, 2006: 34, 43).

bâtınıyyeyi (zahirî ve batınî feyizleri) Şeyh Abdullah Dehlevîden o da Şemseddîn Cân-ı Cân Mazhar¹⁵ hazretlerinden ahz ü iktibâs eylemiştir (almıştır) ki bu vechle irtibâtı dört vâsita ile urve-i vüskâ Muhammed el-ma'sûm bin İmâm-ı Rabbânî¹⁶ hazretlerine vâsıl olur. Müessis-i meşâr-ileyh (adı geçen kurucu yani Hâlid Ziyâeddîn) ulûm-ı zâhire ve batinîde ekmeleliyyetinden kinâye olarak (zahirî ve batınî ilimlerdeki mükemmeliyyetinden dolayı) zü'l-cenâheyn (iki kanatlı/tarafli) telkib edilmiştir (lakaplandırılmıştır).

Bir müddet Bağdâd ve andan sonra Şâm-ı şerîfde Sâlihiye dergâhında irşâd ve neşr-i ulûma himmet (doğru yolu gösterme ve ilmi yaymaya gayret) ve H.1242/1826 târihinde ve elli üç yaşında dâr-ı na'îme (bolluk yurduna, cennete) rihlet (göç) eyledi.

Kabri zikr olunan Sâlihiyede vâki' Cebel-i Erba'în üzerindedir (C: 3, s.187).

Harpût: Yahud Harpût-ı Asyâ-yı Osmânîde ve Trabzon, Adana, Haleb, Diyârbekir vilâyetleri beyninde vâki' Ma'mûretü'l-'aziz vilâyetinin merkez idâresidir. Bu şehir Diyârbekir şehrinin yüz kilometro şimâl-i garbîsinde ve Toros yani Toren Dağının bir mürtefi' mahallinde mebnî (kurulmuş) olup arâzisi Fırât Nehri vâsıtasıyla iskâ ve irvâ olunmaktadır (bolca sulanmaktadır) (C: 3, s.190).

Harrân: Asyâ-yı Osmânîde Haleb vilâyeti dâhilinde ve Urfa şehrinin doksan mil-i a'şârî (ondalık mil) cenûb-ı şarkisinde bir belde-i kadîmedir. Lâtînler Kara derler. Y.T. 5541 târihinde yani

15 Bu ad başka kaynaklarda Şemseddîn Cân-ı Cânân Mazhar şeklinde geçmektedir.

16 Muhammed el-ma'sûm, İmâm-ı Rabbânî'nin oğludur. Her ikisi de Nakşibendiyye tarikatının şeyhleridir.

milâdın elli üç sene mukaddeminde Karasus (Crassus) ve M.296 târihinde Galer (Galerius) nâm Româ imparatorları burada mağlûb oldu ve bir cem'iyet-i ilmiye-i İslâmiyye ma'rifetiyle Rûmca birçok âsâr-ı fenniye (fen eserleri) Arabcaya nakl ve tercüme olundu. Hz. İbrâhîm aleyhisselam arz-ı Bâbilden ibtidâ buraya hicretle bir müddet müsâferet (misafirlik) ve pederleri Azer burada âlem-i bekâya (ebedi âleme) ruhlet etmiş idi (göçmüştü). Nâhiye-i mezkûre (adı geçen yer) el-yevm (bugün) Rakka dâhilindedir (C: 3, s.97).

İbn-i Halikân: Müverrihîn-i meşhûredendir (ünlü tarihçilerdendir) ve ismi Ahmed Şemseddîn bin Muhammeddir. Bu zat Erbilde dünyaya gelüb hayli zamân Mûsul ve Haleb ve Şâm taraflarında tahsîl-i ulûmdan (ilim eğitiminden) sonra Mısırdâ muahharen Sûriyede bir müddet kâdılık ve sonra müderrislik etti. Bunun İbn-i Halikân nâmıyla ma'rûf olan "Vefayâtü'l-a'yân" nâm târîh-i nefisi M.1676/H.1087 târihinde Rodosî-zâde Muhammed Efendi ma'rifetiyle Arabcadan Türkçeye tercüme olunmuşdur (C: 1,s.33).

İdrîs-i Bidlîsî: yahud Bitlîsî- Ricâl-i A'câmdandır (Acemlerin ileri gelenlerindedir). Bu zat ricâl-i Îrânda Akkoyunlu Hükümetinde mevki' olduğu halde Şâh İsmâil fitnesinde oradan savuşub Devlet-i Aliyyeye ilticâ eyledi. Ve müsellemler olan (herkesçe bilinen) fazl ve kemâline binâen nezd-i Sultan Selîm Hânda pek büyük bir mevki' tuttu. Ve Îrân himâyesinde olan kabâil-i Ekrâd ve A'câmı celb ü te'lîfe (çekmeye ve barıştırmaya) me'mûr olduğundan gidüb ekserisi Ekrâddan (Kürdlerden) yirmi beş kadar kabâil-i cesîmeyi (büyük kabileleri) Devlet-i Aliyye himâyesine aldı. Ve Sultân Bâyezîd Hân-ı Sâni (Sultan II. Bayezid) hazretlerinin emriyle "Heşt

Behişt" nâmında bir târîh-i Osmânî ve Mezheb-i Revâfızı¹⁷ red zımında bir güzel kitâb te'lif eyledi. Eyyüb Ensârî civârındaki İdrîs Köşkü ve çeşme bunun ve oradaki mescid zevcesi Zeyneb Hâtunundur. Ve vefâtı M.1515/H.921¹⁸ târîhindedir (C: 1, s.109).

İlgazi: Mârdîn ve Diyârbekir ve havâlisinde nîm-istiklâl (yarı bağımsız) ile hükümet eden mülûk-ı Artukiyeden (Artuklu sultanlarından) Necmeddîn bin Artuk bin Ekseb'in unvanıdır. Bunun pederi vefât ettiği zamân karındaşı Sokmân sadr-ı hükümete oturmuş ve kendisi Beyt-i Mukaddes vâlisi olmuş idi. M.1104/H.498 târîhinde birâderi dahi vefât ettiği gibi gelüb Mârdîn tahtına oturdu. Ve birkaç kal'a fethelediği cihetle Sultân Muhammed Selçukî tarafından istiklâl verildi. Ahlâfı üç yüz on bir sene hükümet sürmüştür. Mûma-ileyhin sultân-ı meşâr-ileyhe ve pederinin Sultân Melikşâh Selçukîye pek çok hizmeti vardır ve hiçbir muhârebede mağlûbiyeti görülmemiştir. Büyük pederi Eksük nâmıyla meşhûr ise de sahîhi Eksebdir (C: 1,s.335).

Kawa¹⁹: Tahmînen Y.T. 3500 târîhinde yani milâdın iki bin doksan dört sene mukaddeminde mülûk-ı Pişdâdiyândan zulm ve ta'adisi (zulüm ve haksızlıkları) ahâlîyi dil-gîr (kalbi kırık) eden meşhûr Dahhâk [Zahhâk]-ı Mârînin kâtilidir. Merkûm Kawa bir timürçi (demirci) parçası olduğu hâlde önündeki direği bayrak yerine isti'mâl (kullanma) ve melk-i mûmâ-ileyh (Dahhakın şiddeti) yüzünden canları yanan ahâlînin ateş-i gayz (öfke ateşi)

17 Mezheb-i Revâfız: Şia (Şiiilik) mezhebinin bir kolu.

18 Bu tarih yanlıştır. İdris-i Bitlisi 1520'de İstanbul'da vefat etmiştir. (kaynak)

19 Kürt mitolojisinin en önemli figürü olan Kawayê Hesinkar (Demirci Kawa). Efsaneye göre kendisi Dahhak'ı öldürüp Kürtleri ve diğer halkları zulümden kurtarmıştır. Kürtlerin etnik kökenleri hakkında bilgi verilirken sıklıkla kullanılan bu efsane Fars şairi Firdevsî'nin Şehnâmesi'nde de geçmektedir.

ve heyecânını körükle iş'âl ederek (tutuşturarak) teşkil eylediği cem'iyet vâsıtasıyla hidmet-i mezkûreyî îfâ (zikredilen hizmeti yerine getirdi yani Dahhakı öldürdü) ve yerine ittîfâk-ı ahâlî (halkın ittîfakı) ile Ferîdûn Şâhı iclâs etdi (tahta oturttu). Ahâlî-i merkûme (anılan halk) mezâlim ve ta'addiyâtdan (zulüm ve haksızlıktan) kurtulduğuna teşekküren her sene o gün Mihricân nâmıyla bir bayram yapılmasına karâr vermişlerdir²⁰. Zikr olunan bayrağa "Direfş" ve Dahhâka "Yeburasib" ve Kawaya "Kâbi" dahi derler. Mihricân ve Direfş kelimelerine dahi nazar buyurula (C: 6, s.70).

Keldânî: Fîrât ve Arabistan ve Basra Körfezi beyninde meskûn ahâlînin nâm-ı umûmîsidir. Bunları Bâbilîlerden add edenler varsa da taharriyyât-ı cedîde mûcibince (yeni araştırmalar uyarınca) sikkat (?) cinsinden ayrı bir kavim oldukları zann olunur. El-yevm Asyâ-yı Ulyâdan (Yukarı Asya'dan) Asyâ-yı Sugrâyı (Küçük Asya'yı) takrîk (?) eden dağlarda kabâil-i Ekrâd arasında hayli Keldânî vardır.

Keldânîler vaktiyle ulûm-i riyâziyye (matematik) ve felekiyyede (astronomide) akvâm-ı sâireye (diğer milletlere) takaddüm etmişler idi (üstünlük sağlamışlardı). Hatta seneyi ibtidâ (ilk önce) 365 gün 7 saat 11 dakikaya taksim eden (bölen) ve mıntıkatu'l-bürûcu (burçlar mıntıkasını) tanıyan bunlar idi. Y.T. 5229 târîhinde yani milâdın üç yüz altmış beş sene mukaddeminde gelen

20 Yazarın Mihricân dediği kuşkusuz Newroz bayramıdır. Efsaneye göre Kawa, Dahhak'ı öldürdükten sonra Dahhak'ın korkusundan dağa kaçanlara haber vermek amacıyla bir ateş yakmıştır. Bunun üzerine dağdakiler evlerine dönmüş ve bugün bayram sayıp o ateşin etrafında şenlikler düzenlemiştir. Böylece binlerce yıldır kutlanan Newroz bayramı ve ateşi geleneği ortaya çıkmıştır. Newroz aynı zamanda baharın gelişi, doğanın dirilişi, bolluk ve bereketin müjdeleyicisi olarak da yorumlanır. Mihricân kelimesi bugün de Kürtçede bayram, şenlik, festival anlamında kullanılmaktadır.

Gâlisten (?) nâm râsıdın Keldânîlerin kendisinden bin dokuz yüz sene mukaddimine kadar bir silsile-i rasadâtını bulub Aristoya göndermiş olduğu tevârihde muharrerdir (yazılıdır) (C: 6, s.90).

Keldânî Katoligi: Bunların i'tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibidir. Bunlar Mukaddemâ Nastûrîlerden ayrılıb Papanın Reîs-i Rûhânî olduğunu tanıdılar lakin rûsûm-ı kadîmelerinden bazılarını terk etmediler. Mûsul ve Bağdâd ve Cezîre ve Amâra taraflarında çok bulunurlar. Patrikleri Mûsulda oturur (C: 1, s.206).

Kerkük: Asyâ-yı Osmânîde Mûsul vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir ve Şehrizarun şimâl-i garbindan yüz on beş kilometro mesâfede bir mürtefi' mevki'de vâki' ve on üç bin nüfusu câmi'dir²¹ ve Revânduz, Salâhiye, Erbil, Ranya, Köysancak kazâlarıdır²². Hz. Danyâlın türbesi burada yahud Sûsda olduğu söylenür. Basra ve Bağdâd ile epeyce dakik²³ ticâreti ve civârında zift menba'ları vardır. H.1156/M.1743 de Osmânîliler Acemlere burada galebe edüb memleketi kurtardılar (C: 6, s.79).

Kirmânşâh: Acemistanda müstahsen (güzel) bir şehirdir. Kürdistan-ı Îrânînin makarr-ı idâresi (yönetim merkezi) olub Tahrânın cenûb-ı garbîsinden (güneybatısında) üç yüz yetmiş sekiz kilometroda vâki' ve otuz bin Kürd nüfusu câmi'dir ve

21 *Kamûsü'l-a'lâm'a* göre Kerkük'ün nüfusu 30.000'dir ve bunun dörtte üçü Kürt kalanları da Türk, Arap vesairedir (Şemseddin Sami, 2001: 151).

22 Revânduz, Salâhiye, Erbil, Ranya ve Köysancak Kerkük'ün merkezi olduğu Şehrizar sancağının kazalarıdır.

23 Dakik kelimesinin dikkatli, hassas anlamı olduğu gibi un anlamı da vardır. Kelimenin burada hangi anlamda kullanıldığı hususunda kararsız kaldık. Kerkük kervan yolları üzerinde olduğu için Bağdat ve Basra ile önemli bir ticaret hacmine sahipti. Aynı zamanda Kerkük'ün etrafı verimli ovalarla çevrili olduğundan tarımı, bilhassa buğday ekimi üst düzeydeydi. Dolayısıyla kelimenin her iki anlamı da metne uyuyor.

derûnunda bir kal'a ve civârında Bisûtûn Dağı üzerinde Rüstem Tahtı denilen meşhûr bir eser vardır. Şehr-i mezkûr İkinci Şâbûrun oğlu tarafından te'sîs ve H.1143/M.1730 de Nâdir Şâh ma'rifetiyle zabt ve tahkîm olundu (ele geçirildi) (C: 6, s.80).

Lisân: Akvâmın kendülerine mahsûs olan Lûgat ve sözlerine de itlâk olunur (denir).

Erbâb-ı tahkîk (araştırmacılar) el-yevm müste'mil olan (kullanılan) elsinenin (dillerin) tanınabilen usûl ve ş'u'ubâtını (şubelerini) şu vechle beyân etdiler.

Hindistanın kadîm ve metrûk Pâli ve Perâkrît ve Eski Sânskırî ve Yeni Sânskırî lisânlarından me'hûz (alınmış) ve müteşa'ib (kollara ayrılmış) ve el-yevm (bugün) müste'mil olan (kullanılan) lisânları şunlardır:

1. Ordu (Urdu) Lisânı
2. Yerli Hind Lisânı
3. Mâhirât (?) Lisânı
4. Bengâle Lisânı

Rivâyete göre zikr olunan Ordu lisânı Cengîz Hân Hindistanı muhâsara ettiği zamân ordusu halkını, Hindûlarla ihtilâtdan (karışmaktan) ve câsûslarıyla mükâlemeden (konuşmaktan) men' (yasaklama) için eski Îrân ve Türk lisânlarından mürekkeb (oluşmuş) olarak yeniden îcâd ve ta'lîm etmiş ve ordu içinde bundan başka lisânla tekellüm etmemelerini (konuşmamalarını) ve edenlerin katli cezâsıyla mucâzât olunacaklarını (cezalandırılacağını) kat'iyen emr ve ilân eylemiş idi. Sonra bu lisân Hindistânda birinci lisân oldu.

Îrânın kadîm ve metrûk Zend ve Küneiform ve Pehlev ve Kadîm Fars lisânlarından me'hûz ve müteşa'ib ve el-yevm müsta'mil olan lisânlar şöyledir:

1. Cedîd (yeni) Fars Lisânı
2. Afgan Lisânı
3. Kürd Lisânı
4. Ermen Lisânı (C: 6, s.136).²⁴

Mar'aş: Haleb şehrinin yüz kırk kilometre şimâl-i garbisinde eski Zülkadriyye (Dulkadiroğlu) memâlikinin kürsîsi (merkezi) ve hâlâ bir mutasarrıflığın merkez-i idâresidir. Eski Mar'aş Hükümeti tûlen üç yüz on ve arzen iki yüz yirmi kilometre ittisâ'ında arâziyi ve iki yüz elli bin nüfûsu ve Toros Silsilesi şu'abâtından (şubelerinden) Kızıl Elma Silsilesini ve Fırât Nehrinin bir kısmını şâmil idi. Buranın turâb (toprak) ve iklimi mütenevvi' (çeşitli) ve meyvesi mebzûl (bol) fakat sanâyi'i mefkûddur (yoktur).

Mar'aş mukaddemâ Devlet-i Aliyye himâyesinde olduğu hâlde ahâlîsi gâh Mısırlıların ve gâh İrânîlerin gayretini gütmeğe başlayub hatta hâkimi bulunan Alâüddevle İrân aleyhine açılan muhârebeye gelmekden imtinâ' eylediğinden (sakındığından) M.1515/H.921 târihinde Sultân Selîm hazretleri asker gönderüb Mar'aş ve Elbistânı harben memâlik-i Osmâniyyeye ilhâk ve Mar'aşlı ordusunda bulunanların bir dil (?) bile kurtulmamak üzere kâffesini (tümünü) hâkim-i mûmâ-ileyh (adı geçen hâkim yani Alâüddevle) ve müte'allikâtıyla beraber katl ü i'dâm eylemiş idi (C: 6, s.237).

Mârdîn: Asyâ-yı Osmânîde Diyârbekirin seksen bir fersah-ı a'şârî cenûb-ı şarkisinde (güneydoğusunda) eski bir kal'a ile bir medrese ve bir kaç câmi ve kilisâyı ve yirmi yedi bin nüfûsu şâmil ve Cîzreye hâkim ve pek kadîm ve mühîm bir şehirdir. H.700/M.1300 târihinden yani Tatarların hücûm ve istilâsından evvel (Moğol istilasından önce) kerki (?) gibi ma'mûr bir şehir idi (C: 6, s.166).

²⁴ Maddenin devamında konumuzla alakalı bilgi olmadığı için çevrilmesine lüzum görülmemiştir.

Medyâ: yahud Mâdî- El'ân (şu an) Azerbâyçân ve Irâk-ı Acem denilen kıt'anın nâm-ı kadîmidir (eski adıdır). Hudûdu garben Asûryâ denilen şimdiki Kürdistan kıt'asıyla şimâlen Bahr-ı Hazezi muhît olan dağlar (Hazar Denizini kuşatan dağlar) ve cenûben Kûhistan ve Harkâniyâ yani Mâzenderânın kısm-ı cenûbîsi beyninde mahsûr ve mahdûd (sınırlanmış) ve hudûd-ı sâiresi (diğer sınırları) gayr-ı mu'ayyendir (belirsizdir). Havası mu'tedil ve ceyyiddir (ılıman ve saftır). Mevki'-i coğrafyası (coğrafi konumu) iktizâsınca (gereğince) medeniyet en evvel bu kıt'adan intişâre (yayılmaya) başladı. Medyâ ahâlîsi evlâd-ı Yâfesden oldukları hâlde Ninos ve Semiramis nâm hükümdârlar zamânında Asûrîlere tâbi' idi. Sonra Y.T. 4835 târîhinde yani milâdın yedi yüz elli dokuz sene mukaddemine ref'-i ribka-i itâatle (itaat bağınyı yücelterek) reisleri olan Arpas'a kral nâmı vererek cesîm bir hükümet teşkil eylediler ve muahheren gâh gâlib gâh mağlûb olarak yaşayub nihâyet M.596 târîhinde Acemlerin taht-i tahakkümüne (egemenliğı altına) girdiler ise de Büyük İskenderin Asya fütühâtını (fetihlerini) bi'l-ikmâl vefât eylemesi üzerine istiklâllerini (bağımsızlıklarını) iâde eylediler (geri aldılar). Bundan sonra Eşkâniyân ve Keyâniyân hükümetleri tebe'asından ma'dûd (biri) tanınırlar (sayılırlar) (C: 6, s.229).

Mefârikîn: Diyârbekir sancağına tâbi' ma'a Silvân Beşîri kazâsının nâm-ı atikidir (C:7, s.4).

Mervân: bin Mehmed-Şâmda mülûk-ı Emeviyyenin (Emevi hükümdarlarının) âhirîdir (sonuncusudur). Künyesi Ebû Abdülmelik ve lakabı "Kaim bi Hakkillah" olup bir Kürd câriyeden tevellüd etmişdir (doğmuştur). M.691/H.72 de pederi Cezîre vâlîsi iken orada doğdu. Orta boylu, semiz, çok sakallı, mühib-i pehlivân (pehlivan heybetli) ve sâhib-i secâ'at (cesur) bir adam idi. Şecâ'atine mebnîdir

ki Mervânü'l-Himâr deyü ma'rûf olmuştur (tanınmıştır) zîra Arab bir adamın şecâ'atini vasf etseler (övseler) filan adam cenkde himârdan (erkek eşekten) ziyâde dayanur derler. Mervân dahi zamânında üzerine hurûc eden (saldıran, ayaklanan) kimselerin cenginden usanub yorulmamıştır. Bazılar dahi derler ki Arab Tâifesi her yüz seneye himâr tesmiye ederler. Benî Emlevliyenin (Emevi Oğulları'nın) dahi müddetleri yüz seneye karîb (yakın) olduğu hengâmda (zamânda) Mervân halife olmakla himâr nâmını vermişlerdir. Her yüz seneye himâr tesmiyesini ise Arablar "Venzur ilâ hımarik"²⁵ ayet-i kerîmesinden ahz etmişlerdir (almışlardır). Mûmâ-ileyhe hocası olan Ca'd bin Dirhem'e nisbetle Mervân-ı Ca'dî dahi derler. Halife olmazdan evvel pek çok eyâletler zabt etmiştir.

M.749/H.132 târihinde Ebâ Müslim Horâsânînin yâverî-i şemşîri (kılıcının yardımı) sâyesinde Abbâsiler Şâmı zabt etdiklerinde Mervân son muhârebeye nâ-çâr (çaresiz) kaçarken nevâhî-i Mısıryyede (Mısır taraflarında) Ebû Sîr nâhiyesi civârında bevli (çişi) sıkıştırdığından bi'l-ahire (sonradan) başına seyl-i belâ (bela seli) olan şu düşman-ı tabî'iyi (doğal düşmanı) def' için atdan indikde (inince) at kaçub gören askeri dahi kendüsini [v]urulmuş zann ederek darmadağın olmağla bî-çâre nihâyet sığındığı bir kilisâda yakayı ele vererek i'dâm olundu ve bu vechle saltanat Abbâsilere intikâl eyledi. Mervânın ma'hûd yol kaziyesini (bu yol meselesini) Arablar "zehebül-devlet bi'l-bevleh"²⁶ diyerek darb-ı mesel (atasözü) etmişlerdir. Mervânın sini (yaşı) altmış dokuz hükümeti beş sene idi.

Katlı olunduktan sonra oğulları Abdullah ve Abîdullah Habeşistâna kaçdılsa da Habeşiler Abîdullahı öldürdüler. Fakat Abdullah yanında olan kimselerin bir mikdârı ile kurtulub Mehdînin hilâfeti

25 Bakara suresi, 259. âyetin son kısmı.

26 "Devlet, sidiğe gitti" şeklinde tercüme edilebilir.

vaktine kadar sağ kaldı sonra Filistîn Âmilî (Valisi) Nasr bin Mehmed bin el-Eş'as tarafından tutulub Mehdiye gönderilmekle Mehdi katli eyledi. Hâsılı Benî Emlevliyye her taraftan giriftâr-ı belâ-yı katli-âm olarak (katliam belasına uğrayarak) şehzâdelerden yalnız memede olan bir ma'sûm ile Endülüse firâr eden Abdurrahman başını ku[r]tarabildi (C: 6, s.239).

Mezopotâmyâ: yahud Mesopotamî – el-Cezîre kelimesine nazar buyurula (C: 6, s.242).

Mihricân: Mülük-ı Pîşdâdiyândan Dahhâkın Kawa yediyle katli olduğu günün meserretini (sevincini) der-hâtır etmek (hatırlamak) için ahâlî-i Îrânın vaz' (icat) ve ilâ yevminâ hâzâ (bugüne kadar) senede bir gün icrâ ettikleri bayramdır.

Vak'a-i mezbûre (adı geçen olay) Mihrimâh ayının on altıncı gününe tesâdüf ettiğinden Mihricân tesmiye olunmuş idi.

Mihrimâh, târih-i Celâlîde²⁷ Newroz-ı sultânînin ilk gününden itibâren yedinci ayın ismidir (C: 6, s.50).

Mûsul: Asyâ-yı Osmânîde vilâyet makarrı ve Dicle Nehri üzerinde mebnî ve on bin kadarı Nastûrî olmak üzere elli bin nüfûsu hâvî ve Bağdâdın 360 fersah-ı a'şârî şimâlinde vâkî' bir şehirdir. Etrâfında hendekli bir sûru ve Dicle Nehri üzerindeki adada kal'aları mevcûd ve hâneleri taş ve tuğladan ve yirmi kadar kârgîr câmileri meşhûrdur. Sanâyi ve ticâreti mukaddemâ epeyce revâclı idiye de şimdilerde tedenniye (gerilemeye) yüz tutdu ve pek makbûl bir nev'-i kumaş dokunurken şimdi bundan da vazgeçilüb Hindden gelen kumaşların boyanmasıyla iktifâ edildi (yetinildi). Hâl-i hâzırda olan ma'mûlâtı (ürünleri) kadife ve kilim ve keçe ile edevât-ı züccâciyeden (züccaciye aletlerinden) ibâretdir (C: 7, s.36).

27 Târih-i Celâlî: Newroz'u (21 Mart) yılbaşı kabul eden eski bir takvim.

Nastûrî: Hıristiyânlarca rafz add olunan mezheplerden biridir. Müessisi Teodor Mopsuvist ise de M.428 de merkûmun şâkirdlerinden (öğrencilerinden) biri olan Nasturyos tarafından neşr edildi. M.431 ve M.451 ve M.553 târîhlerinde müte'addid cem'iyetler tarafından redd olunmuşdur. Nastûrîlerin esâs-ı mezhepleri için "i'tikâd" kelimesinde dokuzuncu numeroya mürâca'at buyurula (C:7, s.82).

Nastûrî Fırkası: Bu fırkanın ashâbı Hz. Îsânın vücûd-ı insânîsi başka ve Babadan doğdu denilen kelime-i ezelisî başkadır ve bunlar Hz. Îsâ vücûda geldikten sonra ittihâd etmişdir ve Allâh ve İbn-i Allâh (Allah'ın Oğlu) denildiği teşrîf (şereflendirme) içündür derler. Ve Keldânî Kilisâsını tanıyub Româ Kilisâsını tanımazlar ve papasların teehhülünü (evlenmesini) kabûl etmezler. M.431 ve M.451 ve M.553 târîhlerinde teşekkül eden Efes ve Kâdiköyü Cem'iyetleri bunların i'tikâdını redd ve Româ Kilisâsına celb (çekmek) için pek çok uğraşdığı hâlde dördüncü numeroda muharrer Keldânîlerden mâ'adâsını celb edemedi. Nastûrîler İrân ve Mûsul ve bazı memâlik-i Keldânîyede bulunurlar (i'tikâd maddesi, 9 numara; C: 1, s.206).

Nisîbîn²⁸: Diyârbekir vilâyetinde Mârdîn sancağına tâbî' bir kazâ merkezidir ve Mûsulun şimâl-i garbîsinden (kuzeybatısından) iki yüz kilometro ilerüsünde ve Şâbûr Nehri üzerinde vâkî' (kurulu) olub te'sîsi Nemrûda haml olunmaktadır (dayandırılmaktadır). Româ cenerali (general) Lokolos bu şehri Ermenistan hükûmdârı Dikrandan almışdı. Derûnunda bin beş yüz kadar nüfûs tahmîn olunur (C: 7, s.84).

Nizîb: Haleb vilâyeti dâhilinde Zor sancağına tâbî' Rakka

²⁸ Bugün Mardin şehrine bağlı Nusaybin ilçesinin eski adı. Daha eski zamanda Nisibis adı da kullanılmıştır. İlçenin Kürtçe adı Nisêbîn'dir.

kazâsında bir nâhiyedir. Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşanın oğlu İbrâhîm Paşa M.1839/H.1255 târihinde Devlet-i Aliyyenin Serdâr-ı Ekrem Hâfız Paşa kumandasıyla gönderdiği orduyu işbu Nizîb Ovasında bozmuş idi (C: 7, s.81).

Ozroan (Osroene): Urfa ve Mârdîn ve Diyârbekir ve havâlîsi Româ Devleti himayesinde iken bu nâmle yâd olunur ve nîm-istiklâl (yarı bağımsız, özerk) ile idâre eden prenlere Abgar deniliyor idi. Bu prenlere merkez-i idâresi Urfa şehri idi (C: 1,s.302).

Revân²⁹: Rusyanın Asyâ kıt'asında Ararat Dağının elli beş kilometre şimâl-i şarkisinde bir vilâyet merkezidir. Türk, Kürd, Ermenî, Rus, muhtelat (karışık) olmak üzere mecmû'-ı nüfûsu (toplam nüfusu) yüz seksen bin raddesinde olup çoğu Müslümândır. Ve hayli cevâmî'-i şerîfe (camiler) ve bir top dökümhânesi ve müte'addid kışlaları vardır. Burası mukaddemâ Ermenistan krallarının makarr-ı hükümeti olduğu hâlde Hz. Ömer (Radiyallahu Anh) eyyâmında (zamanında) Sürâka bin Ömer tarafından Azerbâyçân ve Şîrvân ile berâber feth olunub muahharen Acemlere ve M.1569/H.977 târihinde Devlet-i Aliyyeye ve yine Acemlere ve M.1579/H.987 de dahi Lâlâ Mustafa Paşa yediyle Bâkû, Şimâhî (?), Kızılağaça kadar istilâ eyledikten sonra M.1724/H.1137 târihinde tekrâr Acemlere ve nihâyet dahi Rusyaluların pence-i istilâsına geçtiğinden hesâbsız keşmekeş, takallübat (dönüşüm) ve tebeddülata (değişime) uğramışdır (C: 3, s.304).

29 Bugün Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'dır. Kürtçede Erivan ya da Yerivan şeklinde kullanılır.

Rûmiye³⁰: Azerbâyçânda³¹ Hoy³² kasabası cihetinde yirmi beş bin nüfûsu câmi' bir eski şehirdir. Burasını Acemler Zerdeşt şehri zann ederler ki ol vakt ismi Terbermâ (?) idi. İki fersah ba'dında tûlu seksen mîl ve en derin yeri yirmi dört kadem bir bahîresi³³ olub ortasında bir dağ ve dağda bir kal'a ile dört aded karye (köy) vardır. Buradan vaktiyle çıkan ulemâ-yı a'lâm (ilim adamları) Urmevî deyü Rûmiyeye nisbet olunurlar idi. Rûmiyede Asklinos³⁴ nâm hakîm (bilge, filozof) tarafından havâss-ı harekât-ı nücûmiye (yıldızların hareket özellikleri) ile yapılan bir tasvîr-i mücessem (büyük bir resim) züvvâra (ziyaretçilere) lisân-ı hâl ile söyler ve ahâlî hîn-i hâcetde (ihitiyaçları olduğunda) bundan istimdâd ederler (yardım isterler) imiş. Bir rivâyetde dahi Asklinos Hermesin³⁵ şâkirdlerinden olub kable't-tûfân (Nuh tufanından sonra) gelmiştir (C: 3, s. 319).

Selâhaddîn: Eyyübî- Devlet-i Eyyübiyye müessisi (kurucusu) Ebû el-Muzaffer Yûsuf nâm zât-ı celâdet-simâtdır (yiğitlik alameti)

30 Kürtçede kullanılan ismi Urmiye'dir.

31 Urmiye, burada gösterildiği gibi Azerbaycan bölgesinde değil, Doğu Kürdistan'da yer alan bir kenttir. Kentin burada Azerbaycan bölgesinde gösterilmesinin nedeni, İran yönetiminin, Kürdistan'ın kendi hegemonyası altında tuttuğu bölümünü parçalamak amacıyla çok eskiden yapmış olduğu yönetsel bölümeledir. İran rejimi, Kürdistan'ı bölmek için Urmiye ve kuzeyindeki bölgeyi Azerbeycan eyaletine bağlamış ve yönetimce o eyaletin bir parçası durumuna getirmiştir (Şemseddin Sami, 2001:312-313).

32 Kürtçe adı Xoy.

33 Burada kastedilen Urmiye Gölü'dür. Bu göl, Urmiye şehrinin batısında olup Van Gölü ile beraber Kürdistan'ın iki büyük gölünden biridir.

34 Yunan mitolojisinde sağlık ve tıp tanrısı sayılan Asklepios'u kastettiğini düşünüyöruz.

35 Hermes, Yunan mitolojisinde bir tanrı.

bir kişidir). Mısırdaki Sultân Adidin veziri olduğu hâlde meşâr-ileyhin vukû'-ı vefâtı üzerine bi'l-fiil (fiili olarak) câlis-i mesned-i hükümdârî (sultanlık tahtına oturmuş) olarak kendü nâmına Devlet-i Eyyübiyyeyi teşkil eylemiş ve on beş sene Ehl-i Salîb (Haçlılar) ile peyâpey (art arda) muhârebeler ederek Haleb, Hamâ, Humus, Taberiye, Lâzkiye ve M.1187/H.583 târîhinde Kudüs-i şerîf havâlisini ellerinden alub Kudüs Kralı Lozinanı ordusuyla beraber esîr etmiştir. Kudüs Hıristiyânları muahharen Müslümânlar aleyhine urûk-ı Ehl-i Salîbi (Haçlı milletlerini) tahrîk (kışkırtma) ve Kudüsü tahlîs (kurtarma) ümniyesiyle (niyetiyle) Hz. İsâ aleyhisselâmın bir Arab elinde döğölüyor gibi şân-ı millîye girân (ağır) gelecek baz[ı] fesâd-âmîz (fesatça) resimlerini çıkararak Avrupâya göndermeleri üzerine Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya kralları birer cesîm ordu ile Kudüsü kurtarmağa geldilerse de mahzâ (ancak) meşâr-ileyh Selâhaddîn'in semere-i hüsn-i tedbîr ve gayreti (güzel önlem ve çabalarının sonucunda) olarak hiç bir iş göremeyüb geldikleri gibi gittiler.

Selâhaddîn muahharen Şâm ve Mûsul atabegi bulunan ammîsi (amcası) Nüreddîn'in vefâtından sonra Şâma dahi mâlik olmuş ve Yemen ve Nûbe taraflarına dahi bi'l-istilâ ol havâlîde teşkil eylediği Benî Eyyüb Hükümetine ümenâsından (güvendiklerinden) birini vekâletle göndermiştir. Vefâtı M.1193/H.589 târîhinde ve kabri Şâm-ı şerîfdedir. Ehl-i Salîb kelimesine dahi nazar buyurula (C: 4, s.180).

Si'ird: yahud İsrird- Bitlîs vilâyetinde bir sancak merkezidir. Toros Dağının boğazları cihetine giren Fırât Nehri kıvrıntısında (?) vâki' Hısnıkeyf³⁶ kasabasının şimâl-i şarkisinde ve yüz kilometro ilerüsünde bulunur. Ve ahâlîsi on beş bin tahmîn olunur. Bu şehrin

vaktiyle Digranker³⁷ nâm şehir-i kadîmin yerine yapıldığı bazı tevârihde görülmüştür.

Si'ird sancağı Erûh³⁸, Şîrvân, Garzân, Pervârî ve Rıdvân kazalarına taksîm olunur (C: 4, s.41).

Sincâr: yahud Sıngâr- Fırât Nehriyle Dicle Nehri arasında vâki' bir cesîm ve münbit sahrânın kısm-ı şîmâlisinden ibâretidir. Bazen el-Cezîreye dahi umûmen Sincâr denilür. Evlâd-ı Nûh aleyhisselam Bâbil kulesi yapılıncaya değin bu sahrâda tavattun (yerleşme) ve tekessür edüb (çoğalıp) ba'de etrâfa münteşir olmuşlar idi (dağılmışlardı).

Sincâr Dağında³⁹ meskûn Yezîdiler hayli zamân Devlet-i Aliyyeye isyân üzre buldukları hâlde M.1802/H.1217 târihinde Bağdâd Vâlisi Ali Paşa ma'rifetiyle dâire-i inkıyâda (itaat dairesine) alındılar.

Fırât ve Dicle nehirlerinin iltikâ eylediği (birleştiği) mahalde olan bu şehir-i kadîmin Tevrâtda muharrer (yazılı) ismi dahi Sıngârdır (C: 4, s.69).

Tigar: yahud Tigr- Asyâda vâki' Dicle Nehrinin nâm-ı atîkidir. Dicleye nazar buyurula (C: 2, s.296).

Ur: Urfanın eski ismidir. Urfa kelimesine nazar buyurula (C: 1, s.292).

37 Digranker: Tigranakert, Ermeni hükümdarı II. Tigran tarafından bugünkü Silvan'da (Kürtçesi Farqîn) inşa edilen tarihi şehir.

38 Kelime, metinde "Dal" harfi ile yazılmış, doğrusu "Rı" olmalıdır.

39 Sincar'a Kürtçe Şengal, Sincar Dağı'na da Çiyayê Şengalê denir. Burası Êzîdî (Türkçede Yezîdî) Kürtlerin yurduudur. Kendilerinin kutsal mekânı olan Laleş de buradadır.

Urfa: yahud Ruhâ yahud Râfiyâ- Haleb vilâyeti dâhilinde bir sancak merkezidir. Bu şehrin bir güzel câmi-i şerifi ve Nemrûd Sarayı nâmında bir harâb kal'ası ve otuz bin nüfûsu vardır ve ziyâretgâhı çokdur. Ez an cümle (mesela) kal'a tahtinde (aşağısında) olan bir mağara Hz. İbrâhîm aleyhisselamın doğduğu mahal ve mağaranın içinde mevcûd olan bir yeşil sandık meşâr-ileyhin beşiği olmak üzere ziyâret olunur. Târîhlerde Hz. İbrâhîmin doğduğu karye denilen "Kevsâ Mahallesi" dahi zikr olunan mağaranın hiza ve ittisâlinde (bitişğinde) Urfa mahallâtından bir mahalledir. Ve Hz. Eyyüb ile Câbir el-Ensârî ve Ebû Ubeyde el-Harrâc ve Bedîu'l-Hemedânî ve Mesûd Horâsânî hazarâtının (hazretlerinin) makâmları dahi meşhûr ziyâretgâhlardır. Eski zamânda Mecûsîlerin en büyük ateşgedesi Urfada idi. Bu ateşgedenin içinde perestîş etdikleri Şems-i Münîri (Parlak Güneşi) takdîsen (kutsamak için) dâimi sûretde ateş yakarlar ve karşısında ibâdet ederlerdi. Urfa şehri Romanuslar zamânında bir müddet pay-ı taht olmuş ve milâdın bir asır evvelinden itibaren dört asır müddetde Abgar nâm prensler ma'rifetiyle idâre olunmuşdur. Ve ibtidâ (en önce) dîn-i İsâ aleyhisselamı kabûl eden şehri mezkûr (Urfa) ahâlîsidir. Urfa Kal'ası hâric (dış) ve ittisâlinde (bitişğinden) nebe'ân eden (çıkan) ve "Ayn-ı Halilü'r-Rahman" nâmı verilen su kal'anın altından içerü girüb tahmînen yüz arşın tûlunda ve yetmiş arşın arzında olan ve cevânib-i erba'ası (dört tarafı) taşlarla rıhtım yapılmış bulunan Havz-ı Kebîre dökülür ve bütün bağçeleri sular. Sultân Süleymân hazretlerinin işbu su üzerinde ihyâ buyurduğu zâvîyede (küçük tekkede) el'an (bugün) fakr û dervîşâna (fakir ve dervîşlere) it'âm-ı ta'âm olunur (yemek yedirilir).

Zikr olunan harâb kal'anın bir burcunun üzerinde birbirine kırk elli zirâ` yakın ve taşdan örme iki adet uzun direk harâbesi mevcûd ve bunlar Hz. İbrâhîm için yapılan mancınık olmak üzere meşhûrdur.

Mahalle ahâlisinin femen an fem (ağızdan ağıza) işidüb rivâyet etdiklerine göre olvakit işbu iki direğe Ramazanlarda minârelere mahya için gerildiği gibi iki kat halat gerilmiş ve işbu iki halat bir ağaç ile bükülüb birden bire bırakılmış imiş.

Urfadan pek çok fâzıl ve edib zuhûr etdi. Sultânü'-ş-şu'arâ (şairlerin sultanı) Nâbî⁴⁰ merhûm dahi buralıdır. Frenkler Urfaya Zeryeso (?) derler⁴¹ (C: 1, s.295).

Uzun Hasan: Îrân ve Kürdistan hükümdârlarındandır. Asıl ismi Ebû en-Nasr Muzaffereddîndir. Bu zât meşhûr Akkoyunlu Kabilesine mensûb olduğu halde M.1453/H.857 târîhinde Timurlenk sülâlesinden Karakoyunlu hükümdârı Cihângir ile muhârebe ve âkibet (sonunda) galebe edüb (kazanıp) Karakoyunluların ekser memâlikini zabt ve Diyârbekirde saltanatını ilân eyledi ve Devlet-i Aliyyeden intikâm almak arzusunda olan Venediklilerin ve Karaman ve Alâiyye emirlerinin teşvîk ve tergîbiyle (isteklendirmesiyle) silahını Devlet-i Aliyye aleyhine çevirüb Erzurûm ve Baybûrd ve Erzincân vilâyâtını istilâ ve bir aralık Sûriye vilâyetini tehdîd ve ahâlisini inkiyâda (itaate) mecbûr eylediyse de Sultân Mehmed-i Sâni (Sultan II. Mehmed-Fatih) hazretleri M.1473/H.878 târîhinde yüz bin kişilik bir ordu ile Baybûrda gidüb Uzun Hasanın ordusunu kısa bir zamânda târ-mâr (darmadağın) eylediğinden amana düşdü ve akd-i musâlahadan (barış anlaşmasından) sonra gidüb Gürcistanı zabt ve müte'akiben M.1478/H.883 târîhinde vefât eyledi.

40 Urfalı Nâbî, 17. yüzyıl Osmanlı divan şairidir. Asıl adı Yusuf'tur. Kimi manzum kimi mensur pek çok eseri vardır. En meşhurları Türkçe Divanı ve oğlu için 1701 yılında kaleme aldığı Hayriyye adlı mesnevidir (Şentürk-Kartal, 2006: 388-389).

41 Batılılar Urfa'ya daha çok "Edessa" derler. Ayrıca şehrin Kürtçe adı da Ruha'dır.

Mûma-ileyhin vefâtından sonra Trabzon hükümdârı Jan Komenin⁴² hemşiresi (kız kardeşi) müteveffâ-yı mûma-ileyhin (adı geçen ölünün yani Uzun Hasan'ın) zevcesi (karısı) olmak mülâbesetiyle (sebebiyle) ortaya konulan mîrâs-ı saltanat davası birçok kanlar dökülmesine sebep olmuştur (C: 1, s.303).

Vân: Asyâ-yı Osmânîde bu nâmla ma'rûf vilâyetin kürsî-i idâresi (yönetim merkezi) olub Vân Gölünün sâhil-i şarkîsi üzerinde ve Erzurûmun cenûb-ı şarkîsinden iki yüz altmış kilometroda vâki' ve Ermenî, Türk ve Kürd olmak üzere yirmi bin nüfusu câmi'dir. Sûrları, kal'a-i dâhiliyesi (iç kalesi), nefis bağçeleri vardır ve ticâreti işlek olub kârbânlarla (kervanlarla) icrâ edilmektedir (C: 7, s. 113).

Vân Gölü: Kadîmde Arsisa Palus deniyor idi. Asyâ-yı Osmânîde Vân vilâyeti vasatında (ortasında) olub tûlen yüz kırk arzen altmış kilometro ittisâ'ı (genişliği) vardır ve birçok adaları olub bunlardan biri üzerinde Ermenîlerin Ahtamâr Manastırı kâindir (mevcuttur). Suyu acı ve tuzludur. Ahtâmar kelimesine dahi nazar buyurula (C: 7, s. 113).

Vân Vilâyeti: Şimâl ve şimâl-i garbîde Erzurûm garben Şehrîzor şarken Acemistan ile mahdûd tûlen iki yüz yetmiş arzen iki yüz yirmi kilometro ittisâ'ında olub yüz elli bin nüfusu hâvîdir. Birçok dağ ve nehirleri ve gayet nefis buğday ve meyve ve arıları vardır. İşbu vilâyet kadîm Asûriyyenin şimâli ve Büyük Ermenistânın cenûb-ı şarkîsi add olunur (sayılır) (C:7, s. 113).

Yezîdî: Mûsul ile Hâbûr Nehri arasında meskûn (yerleşik) ahâlîye verilmiş bir nâmdır. Bunlar Sincâr Dağlarında ve Haleb, Bağdâd, Diyârbekir ve Revân havâlîsinde dahi bulunurlar ve iki yüz bin

42 Jan Komen (Juannes Komnenos): Trabzon Rum imparatoru.

kadar tahmîn olunurlar. Bazıları bedevî (göçebe) ise de ekserisi mütevatırdır (yerleşiktir) ve İslâma muhabbetleri az ve şarâba inhimâkları (düşkünlükleri) çokdur. Yezîdîlerin biri hayr (iyilik) diğeri şerr (kötülük) olmak üzere iki mebde' (temel, kaynak) tanıyub mebde'-i şerr i'tikâd ettikleri şeytânın nihâyet bir gün semâda gayb ettiği (kaybettiği) dereceye yine nâil olacağını zu'm ederek (zannederek, inanarak) Melek-i Tâvus nâmıyla perestîş ettikleri (ibadet ettikleri) ve bu mezhebe mukaddemâ Şeyh Fahr nâmında bir mezhebsizin teşvikiyle sapdıkları ve kendü miyânelerinde (aralarında) Cilde⁴³ nâmını verdikleri bir kitâba mu'tekid (inanmış) buldukları işidilmiştir.

Yezîdîler H.1254/M.1838 târihinde Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye tarafından te'dîb (edeplendirme, haddini bildirme) ve kısm-ı a'zâmları (büyük bir kısmı) mahv edilmiş idi (C: 7, s.215).

Zâb: Büyük ve Küçük nâmlarıyla iki nehirdir. Büyük Zâb Diclenin şark-ı şimâlisinden (kuzeydoğusunda) ya'nî arâzî-i Keldâniyyeden gelüb Küşâf nâm mahalde Dicle Nehriyle birleşür. H.13/M.635 senesinde asâkir-i İslâmiyye (İslam askerleri) Mûsul civârında bu nehri geçerek Acemlerle birkaç muhârebe edüb bozulmuşlar ve birkaç sene sonra acısını çıkarmışlar idi. Ebâ Müslim Horâsânî dahi Şâm asâkirini burada bozdu (C: 3, s.324).

Zend Sülâlesi: On sekizinci asırda Kaçar hânedânıyla muhâsım geçinen bir Acem sülâlesidir. Bu sülâlenin büyüğü Kerîm Hân olduğu gibi Kaçarların büyüğü dahi Lûtf Ali Hân idi (C: 3, s. 344).

Koma Xebatên Kurdolojiyê/Kürdoloji Çalışmaları Grubu

43 Orijinal metinde böyle cim-lam-dal-he yazılmış. Doğrusu "Cilve"dir.

KAYNAKÇA / ÇAVKANÎ

AHMED RIFAT (2004), *Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* (Tıpkıbasım-Facsimile), Ankara, Keygar Neşriyat.

BOZARSLAN, M. Emin (2001), "Sunuş", *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, İstanbul, Deng Yayınları, s. 5-42.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, Aydın Kitabevi.

ELDEM, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Üzerine Bir Tetkik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin [Editör] (2000), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, cilt: II, İstanbul, IRCICA.

KANAR, Mehmet (2008), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Say Yayınları.

MALMÎSANIJ (2006), *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitap Yayıncılığının Dünü ve Bugünü*, İstanbul, Vate Yayınları.

MALMÎSANIJ (2009), *İlk Kürt Gazetesi Kurdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, İstanbul, Vate Yayınları.

ŞEMSEDDİN SAMÎ (2001), *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürdler*, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, Deng Yayınları.

ÖZCAN, Abdülkadir (1989), "Ahmed Rifat Efendi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt: 2, s. 130-131.

SAFVET [Geylangil] (1331/1915), *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmani*, 2. Sene, 3. Baskı, İstanbul, Selanik Matbaası.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1896), *Kamûsü'l-a'lâm*, İstanbul, cilt. 5.

ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ-Ahmet Kartal (2006), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

YUSUF HAFÎD (1329/1913), *Muhtasar Coğrafya-yı Osmani*, İstanbul, Kanaat Matbaası.

5.1. KÜRDİSTAN MALÛMÂTI

"Kürdistan Malûmâtı" başlığıyla hazırlanan bu rapor (layiha), Kürdistan'ın çeşitli kazalarında kadı vekilliği (naiblik) yapmış Ahmed Fazıl Efendi isminde bir yetkili tarafından 1895 yılında kaleme alınmıştır. Raporun girişindeki hitaba bakılırsa, aynı yıllarda Anadolu Genel Müfettişi sıfatıyla bölgede görev yapan Müşir Şakir Paşa'ya yönelik yazılmıştır. Aşağıda transkrip edilmiş ve günümüz Türkçe'sine çevrilmiş halini sunduğumuz "Kürdistan Malumatı" başlıklı bu raporun ön sayfasında Ahmed Fazıl Efendi'nin mezkûr layihası haricinde üç ayrı raporun daha hazırlandığı ve Müşir Şakir Paşa'ya sunulduğu anlaşılmaktadır. Şakir Paşa, IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa ile birlikte bölgede Kürt aşiretlerinden oluşturulan "Hamidiye Alayları"nı teşkil eden ve II. Abdülhamid'in "Doğu Siyaseti"nin hayat bulmasında rol oynayan önemli isimlerden biridir. Bahsi geçen ikilinin 1890 yılında Kürtler arasında Hamidiye Alayları'nın teşkiline giriştikleri bilinmektedir. Tanzimat'tan beri Kürt aşiretlerine nüfuz etmeye, onları denetimi altına almaya çalışan Osmanlı Devleti'nin, mücadele içine girdiği Kürtleri gerek denetimi altına almak gerekse kendi politikalarına tabi kılmak için onları tanımaya yönelik birtakım faaliyetler içine girdiği görülmektedir. Okuduğumuz raporlardan anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti, Kürtleri yeterince tanımamaktadır. Bu anlamda Osmanlı-Kürt ilişkilerinin önceki dönemine dair ipuçları da veren bu raporlar, bölgede Kürtlerle birlikte yaşayan başta Ermeniler olmak üzere diğer halkların yaşamları hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Agahiya Kurdistanê

Ev lahiya (rapor) ku bi navê Agahiya Kurdistan (Kürdistan Malûmâtı) hatiye amadekirin, ji aliyê rayedarekî bi navê Ehmed Fazil Efendî ku li bajarokên Kurdistanê ên curbicur wekîltiyê qadî (naîbê) kiriyê di 1895'an de hatiye nivîsandin. Li gorî xitaba destpêkê, ev rapor ji Müşir Şakir Paşa re hatiye nivîsandin. Paşa, di wan salan de li herema Kurdistanê bi peywira Mufetîşê Giştî yê Anatolya (Anadolu Genel Müfettişi) wazife dikir. Ji rûpela pêşîn a rapora bi navê Agahiya Kurdistan ku me awayê wê yê transkîrîpkirî û bo Tîrkiya îroyîn wergerandî li jêr pêşkêş kiriyê wisa tê fêmkirin ku ji xeynî rapora navborî ya Ehmed Fazil Efendî sê raporên din hatine amadekirin û ji Müşir Şakir Paşa re hatiye pêşkeş kirin. Şakir Paşa û fermandarê artêşa çaremîn Müşir Zeki Paşa ku bandora wan li ser 'Siyaseta Rojhilat' a Abdulhamîd ê Duyemîn çêbûye, bi hev re di heremê de ji eşîrên Kurdan Alayên Hamîdî pêk anîbûn. Tê zanîn ku wan herdûyan di nav Kurdan de dest bi rêxistina Alayên Hamîdî kiribûn. Ji Tanzîmatê vir de li hemberî Kurdan ketibûn nav têkoşînê, ji ber vê yekê dixwestin him wan nas bikin him jî wan têxin bin bandora siyaseta xwe, ji bo vê yekê li nav eşîrên Kurdan xebat dimeşandin. Lewre Devletê Osmanî dixwest wan têxe bin bandora xwe. Ji vê rapora ku hûn dixwînin tê fêmkirin ku Devletê Osmanî Kurdan bi têra xwe nasnake. Ji ber vê yekê ev rapor di derheqê tekîliyên Kurd û Osmanîyan ên demên berê agahî dide, her wiha ev rapor di derbarê gelên ku li gel Kurdan dijîn bi taybetî jî di derheqê Ermenan de agahiyên girîng dihundirîne

5.2. KÜRDİSTAN MALÛMÂTI

Metnin Sadeleştirilmiş Hali

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE) 131/32

Anadolu Genel Müfettişi Şakir Paşa Hazretlerine özeldir.

Sason Naibi¹ Fazıl Efendi'nin Kürdistan'a dair layihası.

Erzincan'da Mustafa Efendi'nin Dersim'e dair layihası.

Mardin Mutasarrıfı² Şükrü Paşa'nın

Yüzbaşı Mehmed Bey'in

Kürdistan Malûmâtı

Ola ki üzerinde konuşulur ve araştırılır düşüncesiyle Kürdistan'da bildiğim bazı durumları

hâk-pâly] devletlerine³ sadık bir şekilde arz etmeyi uygun buldum.

1 Kadı vekili.

2 Sancak adı verilen idari birimin başında bulunan memur için kullanılan unvandır. Sancak (veya liva) kaza ile vilayet arasında yer alan idari bir birimdir.

3 Burada kastedilen, raporun yazıldığı kişi yani Şakir Paşa'dır. Belgenin ilk sayfasında yer alan ve bizim de giriş yazdığımız dört layihanın da Şakir Paşa'ya hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır.

Burada her şeyden evvel dikkate alınması gereken bir şey var ki, bugüne kadar yüce hükümetimizle ahali ve tebaası⁴ arasında iyi ilişkilerin ortaya çıkmamış olmasıdır.

Memurlar. Kürtlerin idaremize girmesinden bu yana büyük hükümetimize ısınmamış olmaları, özellikle halkın çoğunun Müslüman olduğu halde hükümetimizi yabancı olarak görmeleri memurlarımızın affedilmeyecek kabahatleri ve kötü idarelerindenidir.

Bize göre Kürtlere gönderilen hemen hemen bütün memurlar -durum ve koşullara hâkimiyet ve uygunluk aranmaksızın- yapmacık ve dürüst olmayan veya işledikleri suçlar nedeniyle gönderildikleri söylenmeyen "iki anlamda" da geçinmek için gönderilmiş birçok genç ve ihtiyarlardır. Kürdistan'da mahkemeler yapılan işlere aracı kılınarak yük haline gelmiş yahut zararlı bir biçime bürünmüştür. Güya -gerçek sebepleri bilinmiyormuş gibi- taşkın fikirlere çare olmak için, mahkemelerin bağımsızlığı tehdit edilmiş ve Adliye Nezareti'nin resmi bir yazısı ile herhalde valilere, mutasarrıflara boyun eğdirilerek sürekli emir verildiğinden, Müslümanlar dahi bu hükmedici emirlerden kendilerini kurtaramamıştır.

Memurlarımız burada milli onur ve şereften ziyade talan hevesini sürdürmektedirler. Özellikle büyük memurlar ve mülkiye memurları bu geçerli olan durumdan, özel idareden faydalanmayı öğrenmişlerdir. Beyleri, ağaları eşkıyalıkla, zorbalıkla, yağmacılıkla eleştirerek Hıristiyanları dahi fesatlıklara ortak olmakla ve kötü niyetle itham ederek ve ettirerek merkezlere çağırıp hakkında araştırma yaptırdıktan sonra genellikle buralarda ağırlayıp geri

4 Burada "tebaa" derken gayrimüslim kesimler kastedilmektedir. Raporun ilgili bölümlerinde ahali ve tebaa ayrımı daha iyi anlaşılmaktadır.

gönderirler. Ünü yayılmıştır ki, bir büyük memurun son iki sene zarfında aldığı paralar deftere tutulmuş ve sadece Ermenilerden alınanın toplamda 17 bin küsur lira olduğu ortaya çıkarılmıştır.

İşte bu durumlar, bu resmi şekavetler özellikle Ermeniler arasında dolaşmakta olan bozguncu reislerin eline büyük ipucu veriyor. Bir taraftan bu reisler diğer taraftan hareket halindeki genç-Ermeniler bu durumu günü gününe Avrupa ve Amerika'daki hamiyetli dostlarına ihbar ediyorlar. İhtimal ki bu eşkıyalıklar İstanbul'a dahi Avrupa'dan bildirilmektedir. Çünkü memurlarımız -hesaplarına uygun gelen- bu durumu kimseye bildirmek istemezler. Bu anlamda Cizvit papazları da eksik olmadık belalardandır. Ermeni, Keldani, Süryani, bütün Katolik dindaşlarından etkilendikçe, olayları Avrupa Cizvit şirketlerine mezalimi bildirme yolunda ihbar etmekten geri kalmazlar.

Ahali – Müslümanlar genelde Şâfiî veya mutassib olduklarından bize, Hanefi Müslümanlara dahi bir nevi nefret ve tereddütle bakarlar. Onlar Siirtli, Vanlı biz ise Osmanlı yani yabancı ve ayrı gayrı görünmekten kurtulamamışız. Ulema ve Kürt şeyhleri dahi bu ayrı gayrılığı muhafaza ederek menfaat temin etmeye çalışıyorlar. Bunlar hükümetin emrine bakmaksızın ulu orta her yerde düşüncelerini açıklayarak gezerler. Halkın cahilliğinden faydalanarak hükümetin zulmünden, meşruiyeti bulunmadığından hatta cuma günü için ezan-ı sultaniye gerek olmadığından bahsederek, halkı hükümete karşı nefret ettirmeye ve himayelerinde yaşadıkları ağalara bağlayıp yaklaştırmaya çalışıyorlar.

Gariptir ki cuma günü hutbelerinde, Müslümanların halifesine duayı hutbeden hariç bırakmak için hutbeye başlamadan evvel sürekli Kur'ân okuyarak bizi aldatmaya çalışıyorlar.

Hıristiyanlar. Kürdistan "gâvurları" bedbaht adamlardır.

Şâfiîler nazarında Hıristiyanların dinen koruma altına alınması gerekmediğinden, mal ve canları helal yani ulemanın fetvasıyla kanlarının dökülmesi caiz kabul edilir. Hâlbuki bir bey ya da ağanın miras kalmış ve satın alınmış gâvuru oluna. Hıristiyan köylüler büyük çoğunlukla bir Kürt beyinin, ağanın malı yani Hıristiyanı olur. Ağa, bey kazandığını alır. Fakat her duruma karşı canını "ailesiyle beraber" koruması altına alır. Hatta bu himaye konusunda o kadar ileri gidilir ki, pek çok zaman bir bey ya da ağa gâvurunu korumak adına insanlarını ve aşiretini feda eder. Bu onların mertlik kanunlarının gereğidir. Bu türlü Hıristiyanlar, efendisinin nüfuz ve kuvvetine bağlı olarak halk ve benzeri arasında o oranda sözü geçer ve saygı değer olur. Ancak ağa, bey kendi gâvurunu her zaman satmak hakkını korur. Beş bin, on bin kuruş bedel karşılığında bir Hıristiyan ailesinin satıldığı çok görülen bir olay imiş.

Hâlâ Bedirhanilerin gâvurları —Siirt’de Abuşayanlar olarak tanınırlar— vaktiyle efendileri gibi nüfuzlu ve onların himayeleri altında zengin oldukları halde bugün muhtaç ve perişan bir durumdadırlar. Hıristiyanlar —Müslümanlarla beraber yaşadıkları yerlerde— uygulama ile ilgili hususlarda hor görülürler. Öyle bir hal ki, bir papazın hakarete uğramaksızın sokaktan geçmesi kolay değildir. Halen yüce devletimiz iki defa padişah buyruğu çıkardıysa da, 20 senedir Keldanilerin kendi yaşadıkları yerlerde küçük bir kilise inşa etmeleri kolaylıkla yapılamamıştır. Ulemeden birisiyle bu konuda şeriatla ilgili münakaşada bulunduk. Nihayet bize dediği gibi «mademki hükümet bizdedir, mümkün değil yaptırmayacağız. Çünkü onlar da doğal olarak bize müsaade etmeyecekler». Bu konuda ulema ve Kürt şeyhleri avama hoş görünmek için devlete zorluklar çıkarmaktan geri durmazlar. Zaten halden anlamazlar ki.

Aşiretlere mensup kişiler kasabalarda yaşayan ahalden daha talihsiz ve iki kat sıkıntı içindedir. Şehirlerde yalnız memurlarımızın kötülüklerine katlanan ahali, şehir dışında ise fazladan olarak ağalarının, beylerinin emirlerini yerine getirmeye, vergilerine boyun eğmeye mecburdur, yoksa yaşayamaz. İşte bu aşiret mensuplarının —yerleşik olsun olmasın— aşar, ağnam gibi ödemeleri gereken vergileri her sene önce bir kere ağaları tarafından alınır ve tahsil edilir. Sonra sıra hükümete gelir fakat bu durumda ağalar yine memurlara iştirak ederek hazinenin hukukunu çalarlar. İşte genellikle bakayâ⁵ denilen bu bela ile birkaç defa tahsil edilen vergilerin hayalidir ki, bunlar devletin maliyesini, gelir ve giderlerinin denkliğini oluşturur. Aşiret halkı yüce hükümetimizin nüfuz ve himayesine nail olmamaları sebebiyle ağalarının günlük masraflarını dahi yerine getirmeye mecbur tutuluyorlar. Ağaların konup göçmek, misafirlerini yedirip içirmek yahut hükümetten bunları saklayıp korumak gibi masraflarının karşılığı olarak sürekli bir çeşit vergileri vardır ki, bunlar da zamanı geldiğinde hububattan, yün yapağıdan hâsılâtın üçte birinin tahsil edilmesi şeklinde sağlanır. Zaten güzel civanlar, kıymetli mallar daima ağaya sunulurdu. Aksi bir davranış muhakkak ki suç sayılırdı. "Bey demek bir kıtanın hükümdarı, ağa ve ağaya bağlı memurlar beyin kölesi demektir." Temettü vergisi⁶ vaktiyle pek oransız tayin edildiğinden bir kısım halkın hicret etmesine ve felaketine, memleketinde harap ve sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Öncelikle emlak ve arazi vergilerinin dağıtılması sırasında aşırıya kaçan uygulamalar fenalıklara sebep olmuş ve daima zayıfları ezmiştir.

5 Tahsil olunamayıp ertesi seneye kalan vergi ve varidat.

6 Tüccar ve esnaftan senelik kazançları üzerinden alınan vergi hakkında kullanılan bir tabirdir.

Yirmi otuz bin kuruş değerindeki emlak ve araziye sahip olanlar nüfuzlu kişiler olmasına rağmen, üç yüz, beş yüz yahut beş bin kuruşluk bir hane ve tarla sahibi kişi dahi sekiz yüz bin kuruşluk vergilere tabii tutulmuştur. Uzun zaman oluyor ki sahipsiz kalan bir köyün, harap olmuş bir mülk ve hanenin vergileri sebepsiz yere komşularına yüklenir ve onlardan tahsil edilir. Bunlar tahammül edilemez dereceye geldiğinde, zavallı fukaralar bu durumdan bir an önce kurtulmak için emlak ve arazilerini terk ederek çoluk çocuk hicrete başlarlar. Bugün -bizim bildiğimiz Siirt livasında- gerek bu yüzden gerekse aşiret beylerinin sataşmaları ve yağmaları yüzünden İslam, Hıristiyan altmış kadar karye (köy) halkı dağılmış, arazi ve emlakleri kuru bir toprak parçası haline gelmiş, esefle belirtmek gerekir ki vergileri hâlâ o köyler namına ifa veyahut komşularından icra edile gelmiştir. Bu anlamda idare olarak yapılması gereken hepsinin geçmiş yıllık gelir giderini –devletin kanun değişikliklerine rağmen- korumak gayretiyle istifade ve makbullük merakıdır.

Temettü konusuna gelince, bu da diğer vergiler ölçüsünde yolsuzlukla beraber köyler ve kasabalarda yaşayan halkı tarımsal açıdan ezmiştir. Temettü vergisinin aşar⁷ ve ağnam⁸ gibi vergilerle ilgisi olmayan ticaretlere ait olması gerekir ki, Kürdistan'da ve Osmanlı Ülkesinin bildiğimiz başka bazı yerlerinde öyle ticaretle münasebeti olmayan köylüler hatta rençperlere bile emlak ve arazi vergileri kadar ve bazen daha fazla temettü dağıtılıp, yüklenmiştir. Daima devleti şaşkırtan bakayânın bir kaynağı da işte bu yolsuz vergi ve temettü felaketidir. Gerek bu yolsuz vergi dağıtımları gerek ağalar ve beyler adına yapılan kayıtlı tahsil ve

7 Tarım ürünleri üzerinden alınan onda bir oranındaki vergi.

8 Küçükbaş hayvandan alınan bir vergi.

cibâyetler⁹ devletin maliyesini yanlış hesaplara sevk etmiştir. Siirt'te bulunduğumuz zamanlar burası için görevlendirilmiş kimseler olarak, sancağın gerçek durumuna uygun vergilerin tahsilini, gelir ve giderlerinin denkliliğini sağladık. Kamuya ait otuz iki yük maldan başka -her sene (...) ¹⁰ yönelik olarak- on sekiz yük kadar tahsilat olabildiğini gördük. Buna karşılık bize ulaşan havalelerin ise neredeyse altmış yüke yakın olduğunu görünce, işin gereğini yapmanın önemini veya hayret verici soyluluğunu düşündük. Bereket versin ki seneden seneye artan havaleler, o senenin mallarına tahsis edilerek geçmişin bugünle ilişkisi kesilmiş ve bu şekilde iyi kötü devam ederek bir denk bütçe kararı korunmak istenmiştir.

Ek olarak. Mevcut idarenin kaynaklarını araştırırken oralarda dolaşan papazlarla bazı yoldan çıkarıcıların hal ve durumlarından bahsetmeyi faydalı gördüm.

Buralarda gizliden gizliye işleyen ve gündün güne yerleşen ve yayılan iki felaket vardır ki, nihayetinde devletin idari işleri veyahut özellikle hükümet şekli ile ilgili olup bunu âcizane bir tarzda yazı ile bildirir, arz ederim: Birincisi ecnebi Cizvit papazlarıdır. Bunların -merkezi Musul olmak üzere- Diyarbakir, Bitlis, Hakkâri, Van vilayetleri ve çevresinde, genel olarak köylü, cahil Hıristiyanlarla bazı Müslümanlar üzerinde yürüttükleri çalışmalar tesir etmektedir. Bu papazlar adı geçen vilayetlerin hemen her kaza ve köyüne yayılarak her yerde birer ikişer bulunmaktadır. Bu papazlar Avrupa'dan kendilerini kovan ve uzaklaştıran ecnebi konsolosların özel himayelerine girerek ve

9 Vergilerin ve başkaca devlet gelirlerinin tahsili. Bu işi yapan kişiye câbi denir.

10 Burada bir kelime okunamadı.

bazı Osmanlı memurlarımıza -tavsiye ve hediyelerle- yakınlık gösterip, gizli işlerini öğrenerek yardım etme olanağına ulaşırlar. Şu başarılarından istifade ederek "bizim hükümette nüfuz ve itibarımız vardır, sizi himaye ederiz, vergiden kurtarırız" tarzında sözler söyleyip dolaşarak zaman zaman zavallı köylüleri Katolik olmaya sevk ederler. Bu durum birtakım yerli Hıristiyanları fena halde etkiliyor. Galiba beş sene kadar önce papayı ziyaret eden Katolik Patriği İzaryan Aks Papa tarafından Şark Hıristiyanlarına "Kondâk" tabir edilen kutsal vasiyetler ve bir bildiri ile yetkiye sahip olarak geri dönmüş. Buralarda yaygın olarak dile getirilen yorumlara göre "Şark Hıristiyanları Roma kilisesine itikaden bağlandıkları takdirde papalığın güçlü nüfuzuyla maddi manevi özgürlüklerine kavuşacakları ve kendilerinin himaye edileceği" açıkça vaat edilmiş. Bunun böyle okunması hükümetin gafletine atf olunarak kiliselerde heyecan uyandırmıştır.

Düyûn-ı Umûmiyye¹¹ idare meclisi üyesi "Halarsisen" olup, Cizvit Dominiken şirketinin etkili üyelerinden olan mösyö "Berje"nin buralardaki papazlarla o yolda açık, deşifreli mektupları eksik olmamakda ve hükümetçe açılmış olunan bazı posta evrakında papazlara uygun büyücek Düyûn-ı Umûmiyye memurlukları tavsiye edilmekte olduğu görülmektedir.

Bu papazlar hükümetin gaflet ve yardımıyla senede birkaç defa dolaşarak propaganda yaparlar. Musul'da serbest matbaaları ve bugün kayıtsız ve şartsız çocuklar ve kızlar için mektepleri vardır. İslam kızlarının terbiyesinin yabancılara bırakılması Müslümanları yaralayacağı gibi Süryani, Keldani ve Ermeni çocuklarının dahi yabancılara terk olunması hükümetin kayıtsızlığına

11 (Genel Borçlar) Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yabancı devletlerden aldığı borçlara karşı gösterdiği gelirleri toplamaya mahsus yabancı memurların idaresi altında ve İstanbul'da bulunan müessesese.

dayanmaktadır. Yukarıda bahsedilen durumların cereyan etmekte olduğu yer ve mevkilerde ahalinin vahşilik ve cahillikleri, yabancıların bahsettiğimiz niyetlerini korumaları, memurlarımızın bilgisiz ve âcizane bulunmaları, haysiyet sahiplerine Cebel-i Lübnan (Lübnan dağı) mevkisini ve tarihini hatırlatmaktadır.

Diğer taraftan bu papazlar ara sıra bu gezmelerinde ağalara dahi uğrayarak hediyeler takdim ederler ki, konumuzun ikinci bölümü bunlara yönelik olacaktır.

Siirt livasının doğu tarafında bulunup, vaktiyle Bedirhanların şekavetlerde buldukları Botan bölümünde, mevcut durum ve coğrafi konumundan istifade ederek yeni Bedirhanlar gibi ortaya çıkmaya çalışan ağalar eksik olmamaktadır. Bunlarda yağma ve çapul fikirlerini muhafaza etmek üzere, ele geçirilmesi güç mevkilere yerleşmiş olmakla beraber, içlerinde okuryazar olan, daha garibi yüce devletimizin tarihini ve nasıl meydana geldiğini araştıran akıllı kişiler de bulunmaktadır.

Bunlardan Ağayı Sor¹² ismiyle tanınan Mehmed ağa ve Betvan ağası Mehmed Misto ve Cizreli Misto Paşa silahlı eşkiya olarak en önemlilerinden sayılabilirler.

Bunlardan iki Mıstolar daima birbirini gözetim altında bulundurup çatışma halinde olduklarından, Eruh kazası Deyr-i gul¹³ nahiyesi yayla güzergâhları boyunca yetmiş seksen kadar köy harap olmuş ve ahali boşalıp sahipsiz kalmış bulunmaktadır. Ağayı Sor bunların okuryazar akıllılarından olmakla birlikte "hükümdar dahi

12 Sor, Kürtçede kırmızı renge verilen isimdir. Kırmızı Ağa ya da Kızıl Ağa olarak Türkçeye çevrilebilir.

13 Bugün Eruh ilçesine bağlı Dergül isminde bir nahije bulunmaktadır. Bahsedilenin bu nahije olması olasılığı yüksek görünmektedir.

bizim gibi aşiret ağalığından ortaya çıkmıştır" düşüncesini ara sıra sarf etmekten vazgeçmez. Bunların etrafında yağma ve çapul etmek üzere özel eşkıyaları vardır ki, gizlice çaldıkları eşya ve hayvanları ağanın merkezine götürüp teslim ederler ve tamamı bir çeşit paylaşımına tabi olurlar. Bunlar gerek böyle eşkıyalıklardan ve gerek diğer ahali ve hükümetten zorla ve vergi tahsiliyle elde ettikleri mallar sayesinde zengin olduklarından fazlasıyla yeni silahın da sahibi olmuşlardır.

Ağayı Sor, Şırnak merkezinde otuz kırk odayı bulan bir ev yahut kale inşa etmiştir. Buraya gelecek "kaymakamlar, mutasarrıflar gibi" hükümet memurlarını kolay kolay huzuruna kabul etmez veyahut bir iki gün sonra birkaç dakikalık bir kabule müsaade eder, sonra kaybolurmuş. Ağayı Sor'un nüfuzunun etkinlik alanı kısmen Siirt livasında ise de ağırlıklı olarak Hakkâri Van taraflarında olmak üzere üç yüz kadar köyü kapsamına almaktadır.

Bazı fikirlere göre bunlar üzerinde yüce hükümetimizin tesisi veya nüfuzunun temini, eşkıyalık ve saldırganlıkların engellenmesi bir yolun vücuda getirilmesine bağlıdır.

Bu yol Van, Hakkâri, Bitlis vilayetlerinin huzur ve asayişinin temini ve Diyarbakir, Musul vilayetleriyle beraber hepsinde ticaretin genişletilmesi açısından pek mühim olacaktır.

Diyorlar ki bu yol Botan nehrinin Dicle'ye yakın bir noktasından kara yolu ile Botan bölümünün içerisine girerek ve Deyr-i gul, Şırnak nahiyelerinden geçerek Hakkâri, Van vilayetlerine varacak ve uygun mevkileri elbette karakollarla sağlamlaştırılacaktır. Bazı yerler için böyle yolların yapılması önemli olsa gerektir.

Mütâlaa. Kürdistan'da hukuk ve görevler eşitlik temelinde tayin edilerek genç memurlara emanet edilmeli ve bunlara iki kat maaş verilmelidir.

Ahalinin okullar ve eğitimde katılımı sağlanarak devletin mezhep ve resmi dili burada kuvvetlendirilmeli ve hükümetin özel ruhsatı olmadıkça şeyhler ve ruhbanın irşat toplantıları yapması ve dolaşması yasaklanmalıdır.

Eski Siirt, Halen Sason Naibi

Ahmed Fazıl

19 Eylül 1895

5.3. KÜDRİSTAN MA'LÛMÂTI

Metnin Transkripsiyonu

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE) 131/32

Yâver-i Ekrem Hazret-i Şehr-yârî ve Anadolu-i Şâhâne Müfettiş-i Umûmiyesi Devletlû Şakir Paşa Hazretlerinin Hâk-pâ[y] sâmîlerine mahsûsdur.

Sason Naibi Fazıl Efendinin Kürdistana dâir lâyhası

Erzincanda Mustafa Efendinin Dersime dâir lâyhası

Mardin Mutasarrıfı Şükrü Paşanın

Yüzbaşı Mehmed Beyin

Kürdistan Ma'lûmâtı

Şâyed medâr-ı bahs ve tedkik olur mütâlaasıyla Kürdistanda bildiğim ba'z ahvâlin hâk-pâ[y] devletlerine sâdikane arzını münâsib gördüm.

Burada her şeyden evvel nazar-ı dikkate ma'rûz bir şey var ki şimdiye kadar henüz hükûmet-i seniyyemizle ahâlî ve tebaası arasında râbitan-ı hasenenin adem-i husûlüdür.

Me'mûrîn. Kürdlerin idâremize duhûllerinden beri hükûmet-i ummâniyemize ısınamamış olmaları bil-hâssa ekser-i ahâlî

Müslüman oldukları makam-ı mukaddes-i hilafete yabancı nazarıyla bakmalarını me'mûrlarımız için afv olunmayacak kabâhat ve sû-i idârelerindedir.

Bize geliyor ki Kürdlere gönderilen hemân umûm me'mûrlar —hâl u mahâle vukûf ve münâsebeti aranmaksızın— nazlı ve dürüst olmayan veyâhûd seyriyatı sebebiyle söylemeyen bir sürü ihtiyârlar gençler geçinmek "iki ma'nâsıyla" üzere gönderilmişlerdir. Kürdistanda adliyye vasıta-i icrâat ola ola yük hâline gelmiş yâhûd muzırr bir renk ve sûret almışdır. Güyâ —esbâb-ı hakikiyye bilinmiyormuş gibi— tuğyân-ı efkâra çâre olmak üzere mahâkimin istiklâli tehdid edilmiş ve adliyye nezâretinin bir emir-nâme-i resmiyyesiyle herhâlde valilere mutasarrıflara itâatle hükm oluna oluna Müslümânlar dahi bu hükm-i âmir-ânedan azâde olamaz olmuşdur.

Me'mûrlarımız burada hamiyetden ziyâde çâpûl hevesini muhâfaza iderler. Bil-hâssa büyük ve mülkiyye me'mûrları ahval-i câriyyeden idâre-i husûsiyyeden istifâdeyi öğrenmişlerdir. Beğleri ağaları şekâvetle gasb ve gâretle tenkît Hıristiyanları dahi iştirâk-ı fesâd ve sû-i niyetle ithâm iderek itdirerek merâkize celb ve tahkik eyledikden sonra ekseriyâ-ı mu'azzenen i'âde iderler. Şöhret bulmuşdur ki bir büyük me'mûr son iki sene zarfında aldığı paralar defter idilmiş "Ermeniler tarafından" ve 17 bin kûsûr liraya bâliğ olduğu tahakkuk eylemiştir.

İşte bu hâller bu resmî şekâvetler bil-hâssa Ermeniler arasında gezmekte olan erkân-ı fesâdiyye âzim ser-rişteler viriyor bir taraftan bu erkân diğer taraftan sâir genc Ermeniyân bu ahvâlî hemân günü gününe Avrupa ve Amerikadaki ihvân-ı hamiyet-mendâne ihbâr idiyorlar. İhtimâl ki bu şekâvetler der-bâr-ı şevkete dahi Avrupadan intikâl eyler. Çünkü me'mûrlarımız —hesablarına

muvâfık gelan— bu ahvâlî kimseye bildirmek istemezler. Bu bâbda Cizvit pâpâslarında eksik olmadık belalardandır. Ermeni Keldani Süryani hâsılı Katolik dîndâşlarından müteessir oldukça vukûâtı Avrupa Cizvit şirketlerine arz-ı mezâlîm yolunda ihbâr itmekten hâlî kalmazlar.

Ahâlî — Müslümanlar umûmen Şâfiî veya mutaassıb olduklarından bize Hanifi Müslümanlara dahi bir nevi nefret ve tereddütle bakarlar. Onlar Si'irdli Vanlı biz ise Osmanlı ya'ni yabancı ve ayrı gayrı görünmekden kurtulamamışız. Ulemâ ve meşâyih-i Ekrâd dahi işbu ayrı gayrılığı muhâfaza iderek te'mîn-i menfaate çalışıyorlar. Bunlar hükûmetin emrine bakmaksızın sellemeh-üs-selâm her yerde efkâr satarak gezerler ve halkın cehlinden bil-istifâde hükûmetin zulmünden, meşrûiyyenin ademinden hatta cum'a içün ezan-ı sultâniyye hâcet olmadığından bahs iderek halkı hükûmetten tenfire ve himâyelerinde yaşadıkları ağalara rabt ve takrîbe çalışıyorlar.

Garibdir ki cum'a günü hutbelerinde hâlîfe-i müslimîne du'âyı hutbeden hariç bırakmak üzre hutbeye ibtidâdan evvel kırâatle bizi iğfâle çalışıyorlar.

Hıristiyanlar. Kürdistan "gâvur"ları bed-baht adamlardır. Şâfiîler nazarında Hıristiyanlara zimmet olmadığından mâl ve cânlarını helâl ya'ni ulemânın fetvâsiyla demleri heder i'tikad olunur. Meger ki bir beğ ya ağanın mevrûs ve müşterî gâvuru oluna Hıristiyan köylüler aliyy-ül-ekser bir Kürd beğinin ağanın mâlî ya'ni Hıristiyanı olur. Ağa beğ kazandığını alur fakat her hâle karşı cânını "ailesiyle beraber" muhâfaza ider. Hatta bu himâye bahsinde biraz da ilerü varılır ki çok vakit bir beğ ya ağa gâvurunu muhâfaza uğurunda nüfusunu aşîretini dahi fedâ ider. Bu nâmûs-u merd-âneleri iktizâsıdır. Bu dürlü Hıristiyanlar efendisinin nüfûz

ve kuvvetine tâbi' olarak halk ve emsâli arasında o nisbetde nâfiz ve muhterem geçünür. Ancak ağa beğ kendi gâvurunu her vakt satmak hakkını muhâfaza ider. Beş bin on bin guruş bedel mukabili bir Hıristiyan ailesinin satıldığı çok vaki' olur imiş.

Hâlâ Bedirhanilerin gâvurları – Si'irdde Abuşyanlar¹⁴ dimekle ma'rûfdur – vaktiyle efendileri gibi nüfûzlu ve sâyelerinde zengin oldukları hâlde muhtâç ve perişân olmuşlardır. Hıristiyanlar – Müslümanlarla beraber yaşadıkları mahâllerde – icrâiye husûsunda muhakkir olurlar. Bir hâlde ki bir pâpâsın dûcâr-ı hakaret olmaksızın sokaktan geçmesi kolay değildir. Hâlâ hükûmet-i seniyyemiz iki defa fermân-ı hümâyûn ısdâr eylediği hâlde yigirmi senedir Keldanilerin kendi mahâllelerinde küçük bir kilisâ inşâ itmeleri müyesser olmamıştır. Ulemâdan birisiyle bu babda mübâhise-i şer'iyyede bulunduk. Nihâyet bize dediği "mâdemki hükûmet bizdedir mümkün değil yaptırmayacağız çünkü onlar da olsa tabiidir ki bize müsâade itmeyecekler". Bu bâbda ulemâ ve meşâyih-i Ekrâd avâma hoş görünmek için devlete müşkilât çıkarmaktan fârig olmazlar. Zaten hâlden anlamazlar ki.

Aşâyir efrâdı kasabalar ahâlisinden daha bed-baht ve iki kât müsîbet içindedir. Şehirlerde yalnız me'mûrlarımızın seyyiâtına kâtlanan ahâlî dışarulara fazla olarak ağalarının beğlerinin dahi tâat ve tekâlîfine boyun eğmeye mecbûr yoksa ma'dûmdur. İşbu aşâyir efrâdının – meskûn olsun olmasın – a'şâr ağnâm gibi tekâlîf-i emriyyeleri her sene evvela bir kere ağaları tarafından ahz ve cibâyet olunur. Sonra sıra hükûmete gelür fakat bu hâlde ağalar yine me'mûrlara iştirâk iderek hazînenin hukûkunu çalarlar. İşte ekseri bakayâ denilen belaya hep böyle birkaç def'alar tahsil gören virgûlerin hayâlidir ki bunlar devletin muvâzene-i

14 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: ayın-be-vav-şin-ye-elif-nun

mâliyyesini teşkil iderler. Aşâyir halkı hükümet-i seniyyenin nüfûz ve himâyesine nâil olmadıkları cihetle ağalarının masârif-i rûz-merrelerini dahi ifâyâ mecbûr tutuluyorlar. Ağaların konup göçmek misâfirlerini yedürüp içürmek yâhûd hükümetten bunları saklayub muhâfaza itmek masârifi olarak dâim-ül-cereyân bir nev' virgûleri daha vardır ki bunlar da vakt u zamaniyle hubûbâtтан yün yapağıdan hâsılâtın sülüs mikdârı cibâyet olunarak tesviye olunur. Zaten güzel civânlar kıymetli mâllar dâimâ ağanın hâk-pâyına ma'rûzdur yoksa zevâl muhakkaktır. "Beğ demek bir kıt'anın hükümdârı ağa dahi tarafından mensûb me'mûrları bende-gânî dimekdir". Virgû-ı temettu' vaktiyle pek nisbetsiz tarh idilmiş olduğundan bir kısım halkın hicret ve felâketine memleketinde hârab ve hâlî kalmasını icâb eylemiştir. Evvelâ emlâk ve arâzî virgûleri hîn-i tevzi'de ifrât ü tefrît seyyiesine uğrayarak dâimâ zuafâyı ezmiştir.

Yiğirmi otuz bin guruşa kıymetli emlâk ve arâzî (müteneffizânın olmağla) üç beş yüz yâhûd beş bin guruşluk bir hâne ve tarlâ dahi sekizyüz bin guruşluk virgûlere tâbi' tutulmuştur. Çok oluyor ki hâlî kalan bir köyün hârab olmuş bir mülk ve hânenin virgûleri bilâ-mûcib komşulara tahmîl ve tahsil olunur. Bunlar tahammül olunmaz dereceyi buldukça zâvallı fukarâ hâlâs ve firâra şitâbân olarak ve emlâk ve arâzîlerini terk iderek çoluk çocuk hicrete başlar ki bugün – bizim bildiğimiz Si'ird livâsında – gerek bu yüzden gerek aşîret beğlerinin tasallut ve gâretleri yüzünden İslâm Hıristiyân altmış bu kadar karye halkı tağlûb arâzî ve emlâkları berr ü yebân hâline geçmiş vaz' it-teessüf virgûleri hâlâ o köyler nâmına ifâ veyâhûd komşularına icrâ oluna gelmiştir. Bu bâbda esâs idâre hepsinin sâbika vâridât-ı muvâzenesini –devletin ta'dilât kanûnlarına rağmen– muhâfaza gayretiyle istifâde ve memdûhiyyet merakıdır.

Temettu' bahsine gelince buda vîrgüler derecesinde yolsuzlukla berâber bil-hâssa kurâ halkını zirâî ezmiştir. Temettu' a'şâr ve ağnâm gibi rûsûmada taalluk idemeyeceği ticâretlere aîd olmak lâzım gelûr ki Kürdistanda ve bildiğimiz sâir-i memâlik-i mahrûsada öyle ticâretle münâsebeti olmayan köylilere hatta renc-berlere bile emlâk ve arâzî vîrgüleri kadar ve ba'zen daha ziyâde temettu' tarh ve tahmîl olunmuştur. Daimâ devleti şaşırta bakayânın bir menba'ıda iş bu yolsuz vîrgû ve temettu' dâhiyesidir. Gerek bu yolsuz tevzî'ler gerek ağalar beğler nâmına yapılan muharrer tahsil ve cibâyetler devletin mâliyyesini yanlış hesâblara sevk itmiştir. Si'irdde bulunduğumuz zamanlar müretebbât-ı umûmiyyen livânın aslını tahsîlini muvâzene eyledik. Otuz iki yük emvâl-i umûmiyyeden nihâyet —her sene (...)15 mâile olarak— on sekiz yük kadar tahsîlât olabildiğini gördük. Buna mukabil vârid olan havâlât ise hemân altmış yüke karîb olmağla icâb-ı maslahat veya şâyân-ı hayret soyluluğunu düşündük. Bereket virsünki seneden seneye tâşûb giden bakıyye-i havâlât senesi emvâline hasr idilerek mazînin hâle taalluku kesilmiş ve bu vechle iyi kötü devam iderek bir muvâzene-i mâliyye dahi karârını muhâfaza itmekde bulunmuştur.

Lâhike — idâre-i hâzıra menâbi'ini taharrî iderken oralarda dolaşan pâpâslarla ba'zı igvâtın hâl ve şânlarından bahs itmeği fâidelî kıyâs eyledim.

Buralarda gizliden gizliye işler ve günden güne temekkün ve tevessü' eyler iki dâhiye vardır ki bil'âhire idâre-i şuûn-ı devlete veyâhûd şekl-i hükûmete taallukları mahsûs olmağla aciz-ane arz ve izbâr olunur: birincisi ki ecnebi Cizvît pâpâslarıdır bunlar —merkezi Musulda olmak üzere— Diyarbekir Bitlis Hakkârî Van

15 Bir kelime okunamamıştır.

vilâyât ve kıt'alarında ale-l-umûm köylü câhil Hıristiyanlarla ba'zı müslimân üzerinde icrâ-yı te'sîr itmekdedirler. Bu pâpâslar mezkûr vilâyâtın hemân her kazâ ve karyesine intişâr iderek her yerde birer ikişer bulunmaktadır. Bu pâpâslar Avrupadan kendilerini tard ve ihrâc eylayan ecnebi konsolosların himâye-i mahsûselerine ve biler bilinmezim ba'zı Osmanlı me'mûrlarımızın –tavsiye ve hediyelerle– teveccüh ve mahremiyyetlerine muvaffakiyyetle mazhar-ı muavenet olurlar. Bu pâpâslar şu muvaffakiyyetlerinden bil-istifâde "bizim hükûmetde nufûz ve i'tibârımız vardır sizi himâye ideriz vîrgûden kurtarırız" vadilerinde dolaşarak vakt vakt zavâllı köylileri Katolik olmağa sevk iderler. Bu hâl bir tâkım yerli Hıristiyanlara fenâ te'sîr idiyor. Gâlibâ beş sene kadar evvel pâpâyı ziyâret eylayan Katolik patriği Azâryan Aks¹⁶ Pâpâ tarafından Şark Hıristiyanlarına "Kondak"¹⁷ ta'bir olunur mukaddes-i vesâyâ ve beyân-nâmeli hâsıl olarak avdet eylemiş. Buralarca intişâr eylayan meâlîne göre "Şark Hıristiyanları Roma kilisâsına i'tikad eyledikleri hâlde Pâpâlığın nüfûzı berekâtıyla mâddî ma'nevî hürriyyetleri îade ve kendileri himâye kılınacağı" sarâhaten va'd olunmuş. Bunun böylece kırâati hükûmetin gafletine atf olunarak kilisâlarda heyecânı mûcib olmuşdur.

Düyûn-ı umûmiyye meclis-i idâre a'zâsı "Hâlârsis"¹⁸ olup Cizvît Dominiken şirketinin müessir a'zâlarından bulunan mösyö "Berje"¹⁹ nin buralardaki pâpâslarla o yolda açık deşifreli muhâberesi eksik olmamakda ve hükûmetce güşâd olunan ba'zı

16 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: elif-ze-elif-re-ye-elif-nun-elif-kaf-dad

17 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: kaf-vav-nun-dal-elif-kaf
Dini bir sıfat olan bu kelimenin karşılığını bulamadık.

18 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: ha-lam-elif-re-sin-ye-sin

19 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: be-re-je-he

posta evrâkında pâpâslara müsâid büyücek düyûn-ı umûmiyye me'mûrları tavsiye idilmekde olduğu görülmüşdür.

Bu pâpâslar hükûmetin gaflet ve mu'avenetiyle senede birkaç def'a devre çıkarak efkâr satarlar. Musulda serbest matbûaları ve hemân bilâ-kayd ü şart sıbyan ve inâs mektepleri vardır. İslâm kızlarının terbiyen ecânibe bırakılması efkâr-ı islâmı dâğ-dâr ideceği gibi Süryani Keldani ve Ermeni çocuklarının dahi efkâr-ı ecânibe terk olunması hükûmetin kaydsızlığına haml olunmaktadır. Ahvâl-i mezkûrenin cereyân itmekde olduğu mahâll ve mevâki'le ahâlinin vahşet ve cehâletleri ecânibin makasid-ı mezkûreyi himâyeye itmeleri me'mûrlarımızın vukûfsuz ve aciz-âne bulunmaları erbâb-ı hamiiyete cebel-i Lübnanın mevki' ve tarihini ihtâr eylemekdedir.

Diğer taraftan bu pâpâslar arasına geşt-u güzârlarında agavâta dahi uğrayarak hediyeler takdîm iderler ki bahsimizin ikincisi dahi bunlara müteallik olacaktır.

Si'ird livâsının şark tarafında vaki' olup vaktiyle Bedirhânların cevelân-gâh şekâvetleri bulunan "Bohtan" kıt'asında hâl ve mevki'den bil-istifâde yeni Bedirhânlar gibi zuhûr etmeye çalışır ağadan eksik olmuyor. Bunlar da gârat ve çâpûl fikrini muhâfaza itmek üzere sa'b-ül-menâl mevâki'e sokulmuş olmağla beraber içlerinde okuryazar ve daha garibi devlet-i aliyemizin tarihini ve keyfiyyet-i zuhûrunu tedkik eyler ukalâ'da bulunmaktadır.

Bunlardan Ağa-yı Sor diye meşhûr olan Mehmed Ağa ve Betvan²⁰ ağası Mehmed Mısto ve Cizreli Mısto Paşa müsellâha-i eşkiyâ olmak üzere mühimmlerinden ad olunabiliyorlar.

Bunlardan iki Mıstolar dâima murâkabe ve muhârebe üzere

20 Orijinal metinde şu şekilde yazılmıştır: be-tı-vav-elif-nun

bulduklarından "Eruh" kazâsı Deyr-i gül nâhiyesi hâsılı yayla güzergâhları bu yönde hâlâ yetmiş seksân kadar kurâ harâb ve ahâliden hâlî bulunmaktadır. Ağa-yı Sor bunların okur yazar ukalâsından bulunmağla "devlet-meâb dahi bizim gibi aşîret ağalığından zuhûr itmiştir" fikrini ara sıra sarf itmekden fârig olamaz. Bunların etrafında gârat ve çâpûl itmek üzere mahsûs eşkiyâları vardır ki akab sirkat eyledikleri eşyâ ve hayvânatı ağanın merkezine götürüb teslim iderler ve cümlesi bir nevi 'taksîme tâbî' olurlar. Bunlar gerek böyle şekâvetlerden ve gerek sair ahâlî ve hükûmetden cebr ve cibâyet idegeldikleri emvâl sayesinde zengin olduklarından hayli esliha-i cedideye dahi mâlik olmuşlardır.

Ağa-yı Sor Şırnak merkezinde otuz kırk odayı şâmil kâr-gîr bir hâne yâhûd kal'a inşâ itmiştir ki buraya vârid olacak hükûmet me'mûrlarını "kaim-makamlar mutasarrıflar gibi" kolay kolay huzûruna kabûl itmez veyâhûd bir iki gün sonra birkaç dakikalık bir kabule müsâade ider sonra gaib olurmuş. Ağa-yı Sorun dâire-i nüfûzu kısmen Si'ird livâsında ise de ekseri Hakkâri Van cihetlerinde olmak üzere üçyüz kadar kurâyı şâmil olmaktadır.

Ba'zı efkâra göre bunlar üzerinde hükûmet-ı seniyyemizin tesîsi veya temîn-i nüfûzuyla men'-i şekâvet ve tasallutları bir tarîkin vucûduna vâ-bestedir.

Bu tarîk Van Hakkâri Bitlis vilâyetlerinin temîn-i râhat ve asâyîşi ve Diyarbakir Musul vilâyetleriyle beraber cümlesinin tevsi'-i ticâretleri nokta-i nazarından pek mühim olacaktır.

Diyorlar ki bu tarîk Bohtan nehrinin Dicleye karîb bir noktasından berren ile Bohtan kıt'asına duhûl iderek ve Deyr-i gül Şırnak nâhiyelerinden geçerek Hakkâri Van vilâyetlerine müntehi olacak ve münâsib mevki'leri bit-tab' der-bendlerle te'yîd kılınacaktır. Ba'zı yerlerce böyle yolların güşâdı mühim olsa gerekdir.

Mütâlaa. Kürdistan da hukûk ve vezâif müsâvât üzere ta'yîn olunarak genç me'mûrlara tevdi' olmalı ve bunlara iki kat maâş virilmelidir.

Ahâlî mekâtib ve maârifde teşrîk olunarak hükûmetin mezheb ve lisân-i resmîyesi te'yîd idilmeli ve hükûmetin ruhsat-ı mahsûsası olmadıkça meşâyih ve ruhbânın irşâd ve cevelânları men' olunmalıdır.

Sâbık-ı Si'ird hâlâ Sason Nâibi

Ahmed Fazıl

7 Eylül sene 311

Mühür

Hazırlayanlar: Bahattin Demir, Namık Kemal Dinç, Ayhan Işık,
İnci Şahin

6.1. TARİH-İ EBUL-FARUK'TA KÜRDİSTAN'IN FETHİ

Gurbette olan arkadaşımız Bahattin'e

Tarih-i Ebu'l-Faruk, 19. yüzyılda Mehmed Murad tarafından yazılmış 7 ciltlik bir Osmanlı tarihidir. Çıkardığı *Mizan* adlı gazete nedeniyle "Mizancı Murad" diye ünlenen Mehmed Murad'ın bu eserinin ilk cildi H.1325/M.1907 son cildi ise H.1332/M.1914 yılında ve hepsi İstanbul'da yayımlanmıştır. Mehmed Murad, gazete yazıları, edebi ve tarihi eserleriyle devrinin önemli ve etkin aydınlarından. Mehmed Murad, tarihçi, gazeteci ve edebiyatçı kimliğinden başka politikacı kimliğine de sahiptir. II. Abdülhamid yönetimine karşı meşrutiyeti savunmuş, bu nedenle bir süre Mısır ve Avrupa'da kaçak yaşamış ve bir dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) liderliğini yapmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) İstanbul'da *Mizan* gazetesini yeniden çıkarmaya başlamış ancak iktidardaki İTC'ye muhalefet ettiği gerekçesiyle önce gazetesi kapatılmış, ardından da 31 Mart Vakası'na karıştığı gerekçesiyle Rodos'a ardından Midilli'ye sürülmüştür. Dört yıl sonra çıkan bir aflla tekrar İstanbul'a dönen Mehmed Murad, 1917'de vefat etmiştir.

Mehmed Murad'ın Ömer Faruk isminde bir oğlu vardır. Bu nedenle kendisi Ebu'l-Faruk (Arapça Faruk'un babası) adını alır. Eserin ismi de buradan gelmektedir (Faruk'un Babasının Tarihi). Eser oğul Ömer Faruk tarafından neşredilmiş ve büyük bir ilgi görmüştür.

Tarih-i Ebu'l-Faruk'u Kürtler için önemli kılan bu eserin 2. cildindeki Yavuz Sultan Selim bölümünde 286 ile 291. sayfalar arasında yer alan "Kürdistanın Fethi" başlıklı kısımdır. Mehmed Murad bu kısımda İdris-i Bitlisi danışmanlığında, Osmanlı kumandanı Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Kürdistan'ı nasıl ele geçirdiğini anlatmaktadır. Kürdistan'ın fethinin özellikle de Diyarbakir'in Osmanlıların kontrolüne girmesinin çok önemli olduğunu belirten yazar, İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın bu zaferde büyük payı olduğunu belirterek onları över.

Aşağıda "Kürdistanın Fethi" kısmının sadeleştirilmiş halini, Kürtçe tercümesini ve Latin harfli transkripsiyonunu sunuyoruz.

6.2. KÜRDİSTAN'IN FETHİ

Metnin Sadeleştirilmiş Hali

(Mehmed Murad, 1328: 286-291)

Çaldıran Savaşı, Kafkasya ve Kürdistan'da büyük etkiler meydana getirmişti. Safevi Devleti, Şii olduğu için inançlarına bağlı Sünni Kürtler, İran boyunduruğunu zorla ve tiksinierek çekiyorlardı. Çaldıran Zaferi'miz üzerine çok rahatladılar. Osmanlılarla amaç birliği yaptılar. Yeniçeri isyanı Sultan Selim'in Doğu'nun bu durumundan yararlanmasına engel olmuştu. Ancak Kürdistan sınırında Padişahın hizmetkârlarından Bıyıklı Mehmed Paşa'nın büyükçe bir kuvvetin başına getirilmesi hiç olmazsa bu taraftaki fırsattan yararlanılacağını gösteriyordu. Hatta İstanbul'a gelmeden önce Padişah'ın Kemah'ın fethinde bizzat bulunması hayrın başlangıcı kabul edilmişti.

Çaldıran Zaferi'nin haberini alan Diyarbekir halkı, Ustacılıoğlu'nun vekilini kovmuş; kaleye Osmanlı bayrağını çekmişti. Bitlis'te, emirlerden Şeref Bey, Şah İsmail'in ordusunda yer alan kardeşi Halit Bey'e isyan ederek Sultan Selim namına kaleyi ele geçirmişti. Eyyübî ailesinden Melik Halil de Siirt'te aynı harekette bulunmuştu.

Ünlü emirlerden Cemşit Bey, Çaldıran Savaşı'ndan önce ordugâha gelip Padişah'a bağlılığını bildirmiş ve sancak beyliğiyle ödüllendirilmişti. Savaştan sonra Cemşit Bey, beraberindekilerle memleketine gidip İranlıları Palo ve etrafından çıkararak Osmanlı adına yönetimi ele almıştı.

Melik Halil ve Cemşit Bey Kürt emirlerinin seçkinleriydi. Emirlerden Seyyit Bey, Kerkük ve Erdebil'de aynı harekette bulunmuştu.

Osmanlılığa genel bir eğilim oluşmuştu. Bunu haber alan Yavuz Sultan Selim, Kürdistan'ın durumunu bilen ve etkinliği olan tarihçi İdris-i Bitlisi'yi danışman olarak Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yanında bıraktı. Bu çok iyi bir tedbirdi. Bu sayede İdris-i Bitlisi'nin yaptığı güzel hizmetler, Osmanlıları minnettar bırakacak kadar çok ve mükemmeldir.

Şah İsmail, Padişah'ın dönmesinden sonra Tebriz'e gelip yönetimi ele almıştı. Kürdistan'ın durumuna çok önem verdi. Ustacılı'nın kardeşi Karahan'ı Diyarbakir valisi olarak atayıp Irak ve Kürdistan'daki bütün İran kuvvetlerinin başına geçirerek onu Diyarbakir'i geri almakla görevlendirdi.

Sultan Selim de İdris Hoca'nın tavsiyesi üzerine bir miktar Yeniçeri'yi Diyarbakir'e sevk etmişti. Bunlar kuşatmayı yararak kaleye girdiler. Böylece bütün dikkat ve önem Diyarbakir'e yönelmiştir.

İran'ın eski Kürdistan valisi Kürd Bey, yardım kuvvetleri ile Diyarbakir'e sevk edilmişken Hoca İdris topladığı Kürtler ile üzerine gidip onu perişan etmiş ve ağırlıklarını ele geçirmişti.

Bununla beraber Diyarbakir'in hali çok perişandı. Bir yıldır kuşatma altında olduğundan dayanacak gücü kalmamıştı. Padişahın yardım istemek üzere yola çıkan İdris-i Bitlisi, yolda Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbakir'e yardım için görevlendirildiğini haber almış. Bu sevinçli haberin İdris tarafından seyyar güvercinler aracılığıyla Diyarbakir'e ulaştırıldığı meşhurdur. Olay medeniyet açısından dikkat çekicidir.

Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbakir tarafına gelince şimdiki kadar

tereddüt içinde olanlar bile bizim tarafımıza geçtiler. On bin kadar yardımcı ile askerî birliğimizi güçlendirdiler. Bunlar ilk önce Kürd Bey'in ordusunu perişan ettiler. Sonra Diyarbekir'in yardımına gittiler. Onların yaklaşmakta olduklarını haber alan Karahan, karşılarına çıkmaya cesaret edemedi ve Diyarbekir'i terk edip geri döndü. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ordusu şanlı bir şekilde Diyarbekir'e girdi (H.921/M.1515).

Diyarbekir'i almamız çok önemliydi. Kayser Konstantin ve Yustanyanus tarafından sağlamlştırılan, Şapur ve Keykubad tarafından fethedilen Diyarbekir, Bizans ile İran arasında süren savaşlarda daima saldırı ve savunma hedefi olmuştur. Bu da mevkisinin ve kalesinin önemine dayanır. Şehrin Osmanlılara geçmesi Bağdat'a doğru açılmış bir kapı demektir.

Diyarbekir'in eski adı Amed idi. Bizans ile İran'ın çekildikleri sırada Arap kabilelerden Bekir kabilesi tarafından fethedildi. Cahiliye devrinde Kâbe'ye asılan yedi belagat eserinden birinin sahibi olan Emriülkays, bu kabilenin reislerinden biridir. Diyarbekir ismi de onlardan gelmektedir (Diyâr-ı Bekir). Şehir, Hz. Ömer zamanında İslam dairesine dâhil olmuştur.

Diyarbekir'den sonra Mardin şehri kapısını açtı. Ancak Mardin Kalesi direndi. O Mardin Kalesi ki Timur bile onu ele geçirememişti. Ustacıoğullardan Süleyman Han, kaleye kapanmış direnmeye devam ediyordu. Mardin Kalesi, Mısır Seferi sırasında Sultan Selim tarafından yardım ve ağır toplar gönderilinceye değin direnmeye devam etti.

Ama Musul, Urfa, Cizre ve diğer kaleler, kabileler, aşiretler Osmanlı egemenliğini kolaylıkla kabul etmişlerdir.

Kürt reisleri arasında uyum ve fikir birliği sağlamakta başarılı olan

İdris-i Bitlisi bazen bizim emirlerin çekişme ve münakaşalarını önleyememiştir. Mesela Bıyıklı Mehmed Paşa'ya yardım için Diyarbekir'e gönderilen Sivas beyi Şadi Paşa, Mardin'i kuşatmaya gitmek istememiş. Görevinin Diyarbekir'i kurtarmaktan ibaret olduğunu söyleyerek geri dönmek istemiş. Padişah'ın dergâhında İdris'in değeri takdir ediliyordu. Yaptığı şikâyet sonuç verdi, Karaman beylerbeyi Hüsrev Paşa, kendi takımından başka bir miktar Yeniçeri ve Azap ile beraber Şadi Paşa'nın yerine gönderildi.

İran kumandanı Karahan ile Bıyıklı Mehmed Paşa arasında gerçekleşen savaşa Hüsrev Paşa takımı da katılmıştır. Bu savaş çok önemli ve şiddetli idi. İranlılar bütün kuvvetlerini toplamış büyük bir darbe vurma düşüncesindeydiler. Karahan, Şah'ın maiyet askerlerini bile toplamıştı ve zaferinden o kadar emindi ki haremi bile ordugâhta yanındaydı.

Savaş, Dicle kenarında Kargan Dede isimli bölgede gerçekleşti. Karahan ile İran askerinin büyük kısmı öldürüldü, kalanları da dağıldı (922/1516).

Bu sayede el-Cezire'nin kuzey kısmı ile Kuzey Kürdistan artık Osmanlı sınırları içine girmiş oldular. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ve özellikle İdris-i Bitlisi'nin emek ve gayretleri başlı başına eserlerle yüceltmeye layıktır. Osmanlı onur ve gayreti daima şu iki kahramana borçlu kalmalıdır.

6.3. KÜRDİSTAN'IN FETHİ

Metnin Transkripsiyonu

(Mehmed Murad, 1328: 286-291)

Çaldıran Muhârebesi, Kafkasyada ve Kürdistanda büyük te'sirler hâsıl etmiş idi. Safeviyye Devleti Şî'a mezhebinde bulunduğu için pek gayûr Sünnî bulunan Kürdler kemâl-i ikrâh ile Îrân boyunduruğunu çekebiliyorlar idi. Çaldıran Zaferimiz üzerine büyük nefes aldılar. Osmânlılara rabt-ı âmâl eylediler. Yeniçeri isyânı Sultân Selîmî[n] Şarkın şu ahvâl-i rûhâniyesinden istifâde etmesine mâni' olmuş idi. Yalnız Kürdistan hudûdunda bendegânından Bıyıklı Mehmed Paşanın büyücek bir kuvvetin başına nasb edilmesi hiç olmazsa bu taraftaki fırsattan istifâde edileceğine ümîd veriyordu. Hattâ İstanbula azîmet etmezden evvel Pâdişâhın gelüb Kemâhın fethinde hâzır bulunması mukaddeme-i hayr add edilmiş idi.

Çaldıran Muzafferiyeti haberi üzerine Diyârbekir ahâlîsi Ustâchioğlunun bıraktığı nâibi kovmuş, kal'âya Osmânlı bayrağını çekmişlerdi. Kezâ Bîtîlîde ümerâdan Şeref Bey, Şâh İsmâîlin ordusunda bulunan birâderi Hâlid Beye karşı isyân ile Sultân Selîm nâmına kal'ayı zabt etmiş idi. Âl-i Eyyübden Melik Halîl dahi Si'irdde aynı hareketde bulunmuş idi.

Ümerâ-yı be-nâmdan Cemşîd Bey Çaldıran Muhârebесinden evvel ordugâha gelüb Pâdişâha arz-ı ubûdiyet etmiş, sancak beyliğiyle

taltif edilmiş idi. Akîb muhârebede işbu Cemşîd Bey takımıyla memleketine avdet etmiş, Pâlo ile etrâfında bulunan Acemleri çıkarmış, Osmânlılık nâmıyla idâreyi ele almış idi.

Melik Halîl ile Cemşîd Bey Kürd ümerâsının güzîdeleri idi. Ümerâdan Seyyid Bey Kerkük ve Erdebîlde aynı hareketde bulunmuş idi.

Osmânlılığa meyl-i umûmî hâsıl olmuş idi. Bunu haber alan Sultân Selîm Kürdistan ahvâline vâkîf ve nüfûza sâhib olan müverrih İdrîs-i Bitlîsiyi müşâvir makâmında Bıyıklı Mehmed Paşanın yanında bıraktı. Pek güzel bir tedbîr idi. İdrîsin bu sâyede îfâ ettiği hüsn-i hizmet Osmânlılarca câlib-i minnet olacak kadar çok ve mükemmeldir.

Şâh İsmâil Pâdişâhın ric'atından sonra Tebrîze avdet etmiş, zimâm-ı idâreyi ele almış idi. Kürdistanın ahvâline pek ziyâde ehemmiyet verdi. Ustâclının birâderi Karahânı Diyârbekir vâlîsi nasb etdi. İrâkda ve Kürdistanda bulunan kuvvâ-yı Îrâniyyeye serdâr ta'yîn ile Diyârbekirin iâdesine me'mûr eyledi.

Sultân Selîm dahi İdrîs Hocanın tavsiyesiyle bir mikdâr Yeniçeriye Diyârbekire sevk etmeğe müsâra'at etmiş idi. Bunlar muhâsarayı yaparak kal'aya girebilmişlerdir. Bu sûretle bütün ehemmiyet Diyârbekire hasr olunmuşdur.

Îrânın sâbık Kürdistan vâlîsi Kürd Bey kuvve-i imdâdiye ile Diyârbekire sevk olunmuş iken, Hoca İdrîs cem' ettiği Kürdler ile üzerine varmış, anı perîşân ve ağırlıklarını zabt etmiş idi.

Bununla berâber Diyârbekirin hâli pek perîşân idi. Bir seneden berü muhâsara altında kaldığı için tâkati kesilmiş idi. Pâdişâhdan imdâd istemek üzere yola çıkan İdrîs yolda Bıyıklı Mehmed Paşanın Diyârbekirin imdâdına me'mûr edildiğini haber almış. İşbu

haber-i meserretin İdrîs tarafından seyyâr gügercin vâsıtasıyla Diyârbekire îsâl olunduğu meşhûrdur. Vak'a medeniyet itibâriyle câlib-i dikkâtdir.

Bıyıklı Mehmed Paşa Diyârbekir tarafına gelince şimdiye kadar mütereddid bulunanlar dahi bizim tarafa geçdiler. On bin kadar mu'âvene ile müfrezemizi takviye eylediler. Bunlar ibtidâ Kürd Beyin ordusunu bozdular. Sonra Diyârbekirin imdâdına yürüdüler. Bunların yaklaşmakta olduklarını haber alan Karahân karşı çıkmaya cesâret edemedi. Diyârbekiri terk ile ric'at etdi. Bıyıklı Mehmed Paşanın ordusu kemâl-i şân ile Diyârbekire girdi (921).

Diyârbekire tasarrufumuz pek mühîm idi. Kayser Kostantin ile Yustanyanus taraflarından tahkîm edilmiş, Şâbûr ile Keykubâd tarafından feth olunmuş olan Diyârbekir, Bizans ve İrân arasında tevâlî eden muhârebelerde hedef-i tecâvüz ve müdâfa'a olagelmıştır. Bu dahi mevki'inin ve kal'asının ehemmiyetine mebnî idi. Bu def'a Osmânlılara geçmesi Bağdâda doğru açılmış bir kapu demek idi.

Diyârbekirin ism-i kadîmi Amed idi. Bizans ile İrânın zevâlleri sırasında kabâil-i Arabdan Bekir kabilesi tarafından feth olunmuş idi. Emriü'l-Kays ki zamân-ı câhiliyetde Ka'beye müte'allik olunan yedi eser-i belâgatdan birinin sâhibidir, bunların reislerinden biridir. Diyârbekirin dahi ismi bunlardandır. Hazret-i Ömer zamânında dâire-i İslâma idhâl edilmiş idi.

Diyârbekirden sonra Mârdîn şehri kapusunu açdı. Lakin Mârdîn Kal'ası muhâlefet etdi. Mârdîn Kal'ası ki Timuru bile fethinden âciz bırakmış idi. Ustâclıoğlulardan Süleymân Hân içine kapanmış, mukâvemete devâm ediyordu. Mârdîn Kal'ası Mısır Seferi esnâsında Sultân Selîm tarafından Bıyıklı Mehmed Paşaya imdâd ile ağır toplar gönderilinceye kadar mukâvemet edebilmiştir.

Lakin Mûsul, Urfa, Cezîretü'l-Ömer ve sâir kal'alar, kabileler, aşîretler Osmânlı tâbi'iyetini sühûletle kabûl eylemişlerdir.

Kürd rüesâsı beyninde âheng ve vifâkı te'mîn etmeğe muvaffak olagelen Hoca İdrîs-i Bîtlîsî bazen ümerâmızı nizâ' ve münâkaşadan vikâye edemezdi. Ez-cümle Bıyıklı Mehmed Paşaya imdâden Diyârbekire sevk olunmuş olan Sîvâs beyi Şâdî Paşa, Mârdîni muhâsaraya gitmek istememiş. Vazîfesinin Diyârbekiri tahlîs etmekden ibâret olduğunu beyân ile ric'at etmek istemiş. Dergâh-ı Hümâyûnda İdrîsin kıymeti takdîr edilmekte idi. vâki' olan şikâyeti müsmir oldu. Karaman Beylerbeyisi Hüsrev Paşa kendi takımından başka bir mikdâr Yeniçeri ve Azeb¹ ile berâber Şâdî Paşanın yerine gönderildi.

Îrân serdârı Karahân ile Bıyıklı Mehmed Paşanın arasında vâki' olan muhârebede Hüsrev Paşa takımı iştirâk etmişdir. Bu muhârebe pek mühîm ve şiddetli idi. Îrânîler bütün kuvvetlerini cem' ile büyük bir darbe urmak fikrinde idiler. Karahân, Şâhın ma'iyet askerini bile celb etmiş idi. Muzafferiyetden emîn olduğu için haremi dahi ordugâhında berâber idi.

Muhârebe Dicle kenârında Kârgân Dede nâm mahalde vâki' oldu. Karahân ile Îrân askerinin kısm-ı a'zamı maktûller içinde kaldı. Bakiyesi dağıldı (922).

Bu sâyede el-Cezîrenin şîmâl kısmı ile Kürdistanın şîmâli artık Osmânlı âilesi hudûdu dâhiline girmiş oldular. Bıyıklı Mehmed Paşanın ve bi'l-hassa İdrîs-i Bîtlîsînin himmet ve gayretleri âsâr-ı mahsûsa ile tebcil edilmeğe şâyestedir. Hamiyet ve gayret-i Osmâniyye şu iki kahramâna medyûn kalmalıdır.

1 Yeniçeri ve Azeb, Osmanlı ordusunda iki askeri birimdir.

6.4. FETHA KURDISTANÊ

Wergera Wê Ya Kurdî

(Mehmed Murad, 1328: 286-291)

Şerê Çaldiranê di Qafqasya û Kurdistanê de bandoreke mezin çêkiribû. Ji ber ku Dewleta Sefewiya Şîî bû, Kurdê Sunnî ku bi bawerîya xwe ve girêdayî bûn serdestiya wan bi zor û zahmetî dikişandin. Bi serketina me yê Çaldiranê bêhna Kurda fereh bû. Bi Dewleta Osmanî re yekîtiya armancê çêkirin. Serhildana Yenîçerîya bû sedem ku Siltan Selîm (Yavuz) ji vê rewşa rojhilatê xêr û feydeyekê nebîne. Lê belê li sînorê Kurdistanê wezîfedarkirina Biyikli Mehmed Paşa nîşan dida ku qet nebe wê ji fersenda wî alî feydeyekê bibîne. Hetta beriya ku Siltan Selîm were Stembolê bi şexsê xwe di fetha Kemaxê² de cih girtibû. Ev yek jî wekî destpêka xêrê hatibû qabûl kirin.

Piştî ku gelê Diyarbêkrê serketina Çaldiranê bihîst, wekîlê Ustaxloxlû qewart, ala Osmanî kişand kelehê. Ji mîrên Bedlîsê Şeref Beg li hember birayê xwe Xalid Beg ku di artêşa Şah Îsmail de cih digirt serî hilda û li ser navê Siltan Selîm kelehê bi dest xist. Melik Xelîlê ji malbata Eyûbiyan jî li Sêrtê heman tişt kiribû.

Ji mîrên navdar Cemşîd Beg beriya Şerê Çaldiranê hatibû leşkergehê û ji Siltan Selîm re dilsoziya xwe ragihandibû. Cemşîd

2 Kemax: Li bakurê Kurdistanê navçeyê bajarê Erzincanê ye.

Beg bi mîrîtiya sencaxê hatibû xelat kirin. Piştî şer, Cemşîd Beg û hevalên xwe vegeriyan welêt û Sefewî ji Palo û derdora wê derxistin; li ser navê Osmaniyan hikimdarî bi dest xistin.

Melik Xelîl û Cemşîd Beg ji giregirên mîrên Kurdan bûn. Ji mîran Seyîd Beg li Kerkûk û Erdebîlê heman tişt kiribû.

Meylekî giştî ber bi Osmanî ve çêbûbû. Piştî ku Siltan Selîm ji vî halî hayadar bû, dîroknas Îdrîsê Bedlîsî ku ji rewşa Kurdistanê agahdar û li Kurdistanê de xwedî bandoreke mezin bû, wekî şewirmend li cem Biyikli Mehmed Paşa hişt. Ev tedbîreke pîrr baş bû ku bi saya vê Îdrîsê Bedlîsî xizmetên sipehî kir. Ev xizmet bi qasî ku Osmaniyan di bin minetê de bihêle pîrr û delal bû.

Piştî ku Siltan Selîm vegeriya, Şah Îsmail hate Tebrîzê û hikimdarî bi dest xist. Ji bo Şah Îsmail rewşa Kurdistanê pîrr girîng bû. Birayê Ustacloxlu Qerexan, wekî waliyê Diyarbekrê tayîn kir. Di Iraq û Kurdistanê de gişt quwetên Sefewiya kire bin hikmê wî, ew bi standina Diyarbekrê ji Osmaniyan wezîfedar kir.

Li ser şîretê Îdrîsê Bedlîsî, Siltan Selîm ji hinek Yenîçerî sewqî Diyarbekrê kiribû. Vana dorpêç qelaştin û ketin nava kelehê. Bi vî awayî hemû bal û girîngî li ser Diyarbekirê kom bûbû.

Walîyê kevn ê Kurdistanê yê Sefewiya Kurd Beg bi hêzên alikariyê sewqî Diyarbekrê bûbû. Îdrîs bi hêzên Kurda yê ku dabû civandin çûn bi ser Kurd Begê de; ew perîşan kirin û xenîmet bi dest xistin.

Halê Diyarbekirê pîrr perîşan bû. Ev saleke dora bajêr hatibû girtin. Ji ber vê jî qeweta wê nemabû. Îdrîsê Bedlîsî ji bo ku alîkariyê ji padişah bixwaze ketibû rê. Di rê de xebera ku padişah bo alîkariya Diyarbekirê Biyikli Mehmed Paşa wezîfedar kiriye bihîstiye. Meşhûre ku Îdrîs, ev mizgînî bi kevokê gihiştandiye bajarê Diyarbekirê. Ev bûyer ji alî medeniyetê ve balkêş e.

Dema Biyikli Mehmed Paşa, gihişte ber bajarê Diyarbekrê kesên ku di şubhê de bûn ji tevli me bûn. Bi qasî deh hezar leşkerên alîkar artêşa me bi hêztir kirin. Evan pêşî artêşa Kurd Beg perişan kirin, dût re çûn alîkariya Diyarbekirê. Qerexan dema agahdar bû ku evan tên ser wî, newêre derkevê hemberî wan. Wî Diyarbekir terk kir û vegeyria. Artêşa Biyikli Mehmed Paşa bi şan û şerefeke mezin kete bajarê Diyarbekirê (K.921/Z.1515).

Destxistina me yî Diyarbekirê pîrr girîng bû. Bajarê Diyarbekirê ji alî Qayser Qostantin û Yüstanyanûs ve hatibû zexm kirin; ji alî Şapur û Keyqubad ve hatibû feth kirin. Ev bajar di şerê di navbera Bîzans û Sasaniyan de dom dikir de bûbû navenda êriş û parastinê. Ev jî sedema girîngiya cih û keleha wê bû. Niha ev bajar kete destê Osmaniya û bû deriyekî vekirî ber bi destxistina Bexdayê ve.

Navê Diyarbekir ê kevn Amed bû. Dema ku Bîzans û Sasanî ji bajêr vekîşiyân ji qebîleyên 'Ereba, qabîleya Bekir bajar feth kir. Ji serekê vê eşîrê yek jî Emrîulqays bû. Ew xwediyê helbesteke ku bi Qabeyê ve hatiye daleqandin bû. Navê Diyarbekirê jî ji wan hatiye. (Diyarê Bekir) bajar di wexta Îmamê 'Emer de ketiye destê Misilmanan.

Piştî ku Diyarbekir kete destê Osmaniya bajarê Mêrdînê jî deriyê xwe vekir lê keleha Mêrdînê li ber xwe da. Ew keleha Mêrdînê ku Tîmûr jî nikarîbû bistîne. Ji Ustaxloxuyan Silêman Xan ketibû kelehê û berxwedana xwe dom dikir. Keleha Mêrdînê heta ku di sefera Misirê de Siltan Selîm alîkarî û topên giran şiyandin berxwedana xwe berdewam kir.

Lê belê Mûsil, Ruha, Cizîr û kele, qebîle û eşîrên din serdestiya Osmanî bi hesanî qabûl kirin.

Îdrîsê Bedlîsî, di nav mîranê Kurdan de itifaqek ava kir lê nikarîbû

pevçûn û munaqaşayên di navbera mîrên Osmanî de diqewimîn asteng bike. Mînak; Begê Sêwasê Şadî Paşa ku ji bo alîkariya Biyikli Mehmed Paşa şandibûn Diyarbekirê, nedixwast herê dorpêça Mêrdînê. Şadî Paşa digo "wezîfeya min tenê xilas kirina Diyarbekirê ye" û dixwast vegere. Li ser gilîyê Îdrîsê Bedlîsî ku qîmetê wî li ba Siltan hebû, Mîrêmîranê Qeremanê Hüsrev Paşa ji xeynî leşkerê xwe bi hin Yenîçerî û Azeban³ ji dêla Şadî Paşa ve hat wezîfedar kirin.

Hüsrev Paşa jî tevî şerê ku di navbera fermandarê Sefewîyan Qerexan û fermandarê Osmaniyan Biyikli Mehmed Paşa de qewimî bû. Ev şerekî pirr girîng û tund bû. Sefewîyan hemû hêza xwe kom kiribûn û dixwastin derbeyeke mezin li Osmaniyan bixin. Qerexan heta bi leşkerên taybet ê Şah jî kom kiribû. Ew ji serketina xwe ewqas bawer bû ku jinên wî jî li artêşgehê li balê bûn.

Şer, li devê çemê Dicle, li herêma Qarxan Dede pêk hat. Di şer de Qerexan û pîrriya leşkerê Sefewîya hatin kuştin, ê mayî jî bela bûn (K.922/Z.1516).

Bi saya vê serketinê bakurê Mezopotamya (el-Cezîre) û bakurê Kurdistanê êdî tevî sînorê Osmanî bûn. Di vê serketinê de ked û xîreta Biyikli Mehmed Paşa û bi taybetî jî ya Îdrîsê Bedlîsî hêjayî gotinê ye. Rûmet û xîreta Osmaniyan divê her tim deyndarê van her du qehremanan be.

Hazırlayanlar: Mesud Serfiraz- Semih Gezer

3 Yenîçerî û Azeb, di artêşa Osmanî de du sinifê eskerî ne.

KAYNAKÇA / ÇAVKANÎ

BABİNGER, Franz (1982), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2005), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, Aydın Kitabevi.

Ferhenga Yekbûn, www.yekbun.com

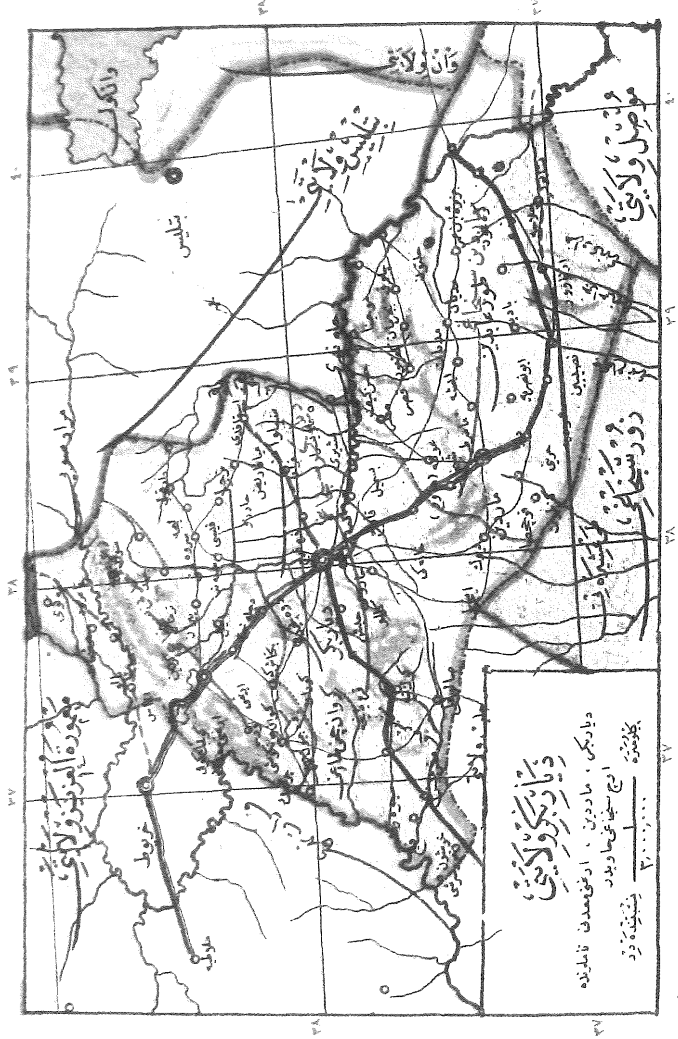
KANAR, Mehmet (2005), *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Derin Yayınları.

KANAR, Mehmet (2008), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Say Yayınları.

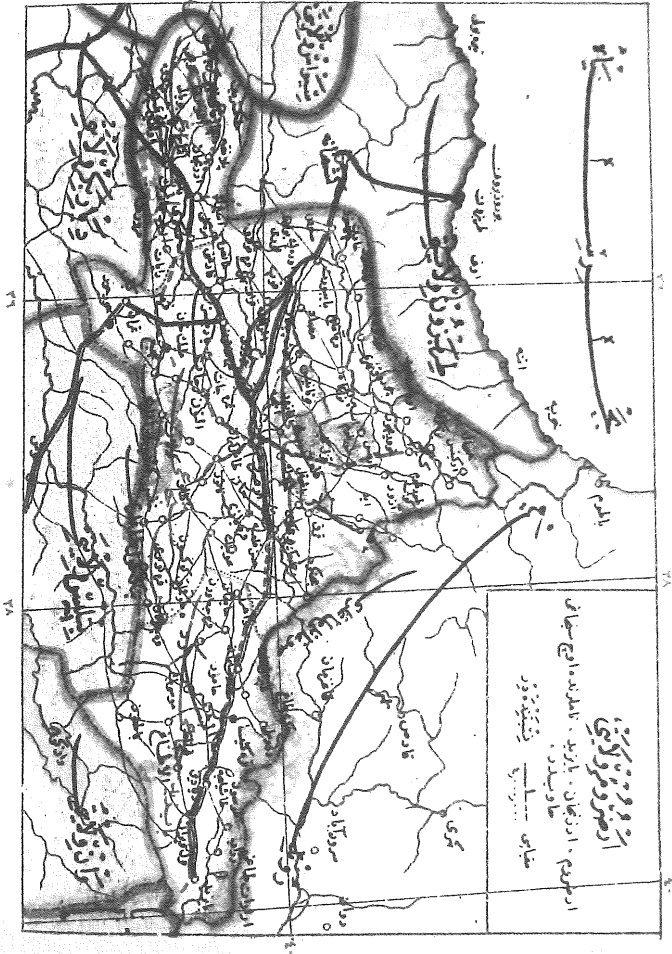
UÇMAN, Abdullah, "Mizancı Murad", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt. 30, s. 214-216.

MEHMED MURAD (1328), *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, 2. cilt, s. 286-291.

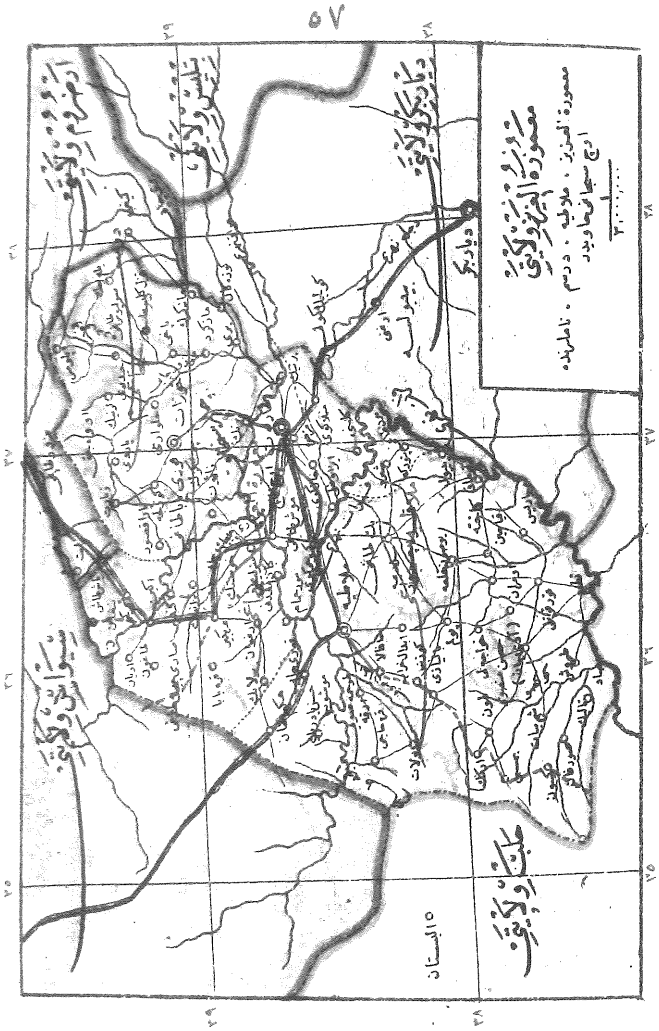
EKLER

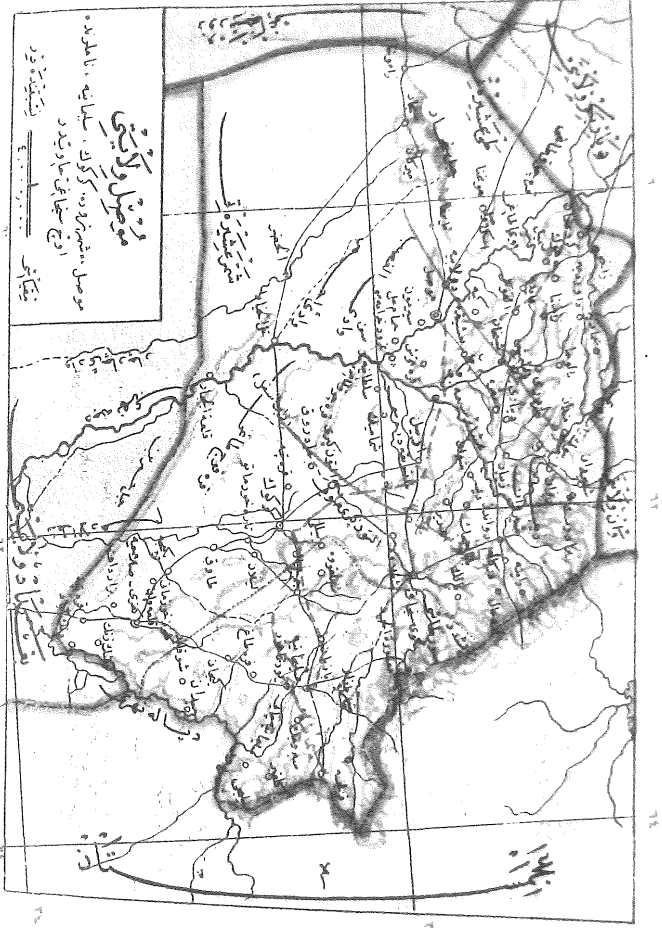
Diyarbakir Vilayeti Haritası (Kaynak: Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniyye Ceb Atlası, Kütüphane-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

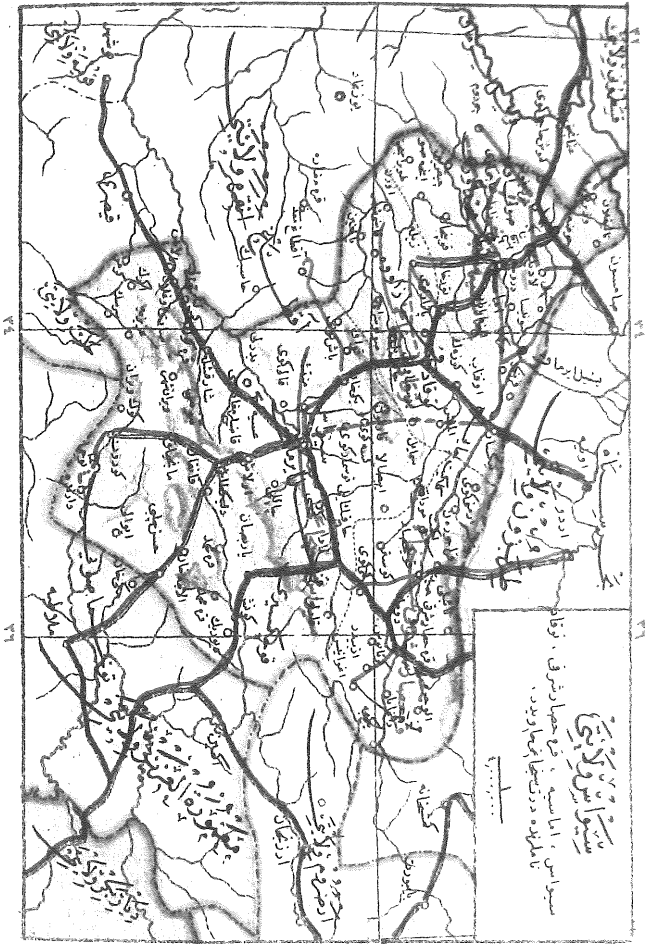
Erzurum Vilayeti Haritası (Kaynak:Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmâniyye Ceb Atlası*, Kütüphane-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

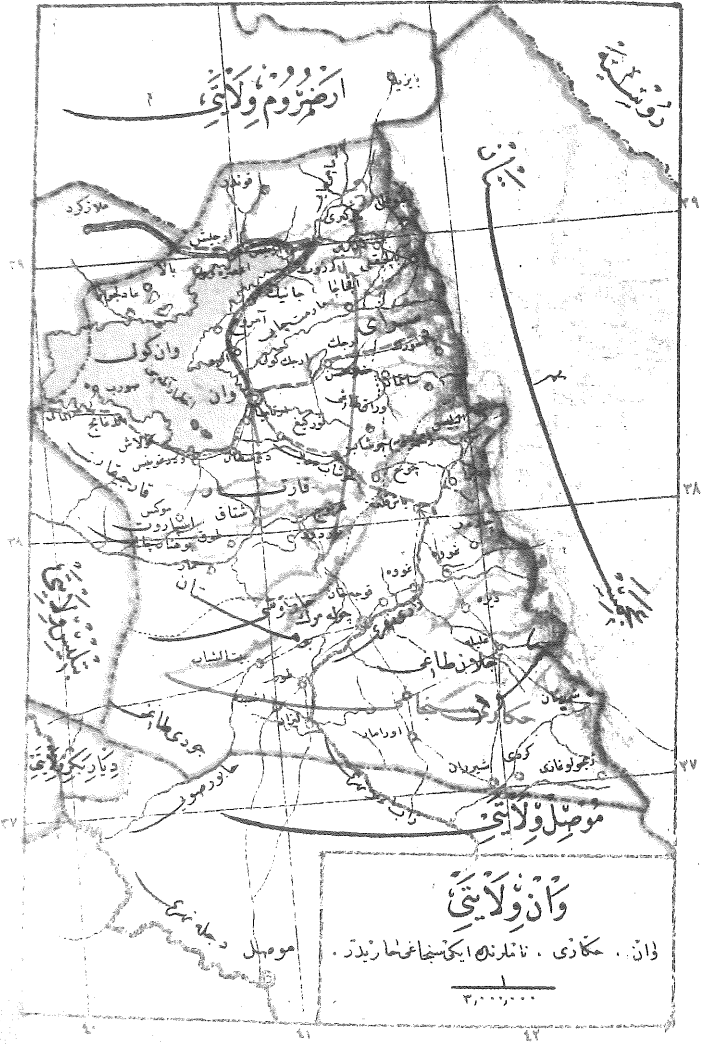
Mamuretülaziz Vilayeti Haritası (Kaynak:Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniyye Ceb Atlası, Kütüphane-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

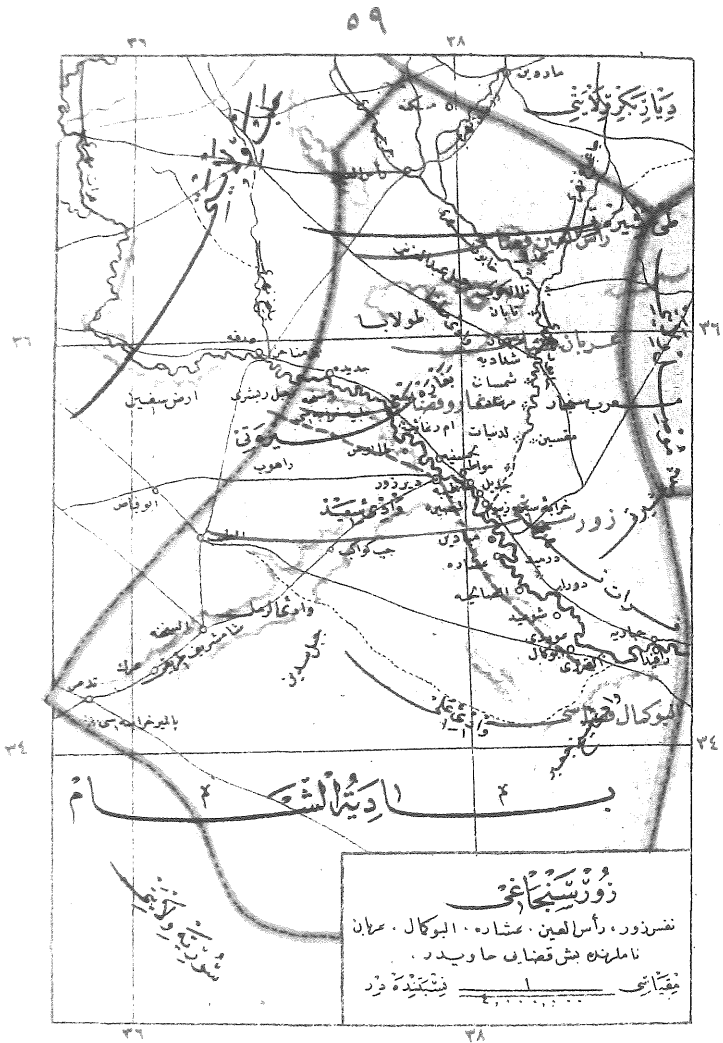
Musul Vilayeti Haritası (Kaynak:Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniyye Ceb Atlası, Kütüphane-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

Sivas Vilayeti Haritası (Kaynak:Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniyye Ceb Atlası*, Kütüphane-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

Van Vilayeti Haritası (Kaynak:Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmanîyye Ceb Atlası, Kütüphaney-i İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

Zor Sancağı Haritası (Kaynak: Tüccar-zâde İbrahim Hilmi, Memâlik-i Osmaniyye Ceb Atlası, Kütüphanesi İslâm ve Askeriye, 1323, İstanbul).

تاریخ ابوالفاروق

تاریخ عثمانیہ

سیاست و مدنیت اعتبار برہ حکمت اصلہ تخریصہ نسبت

ناشر مسئول

طہ زادہ عمر فاروق بن محمد مراد

ایکنجی جلد

[فاتح محمد ، ایکنجی بازید ، یاوز سلیم خانلر دورلری]

طبع اول

طابع و یایی

مطبعہ آمدی

۱۳۲۸

كوردستانك فتحى

چالديران محاربهسى قافقاسيهده و كوردستانده بيوك تأثير لر حاصل ايتمش ايدى . صفويه دولتى شيعه مذهبنده بولنديغى اچون يك غيور سنى بولنان كوردلر كمال اكراه ايله ايران بيونديريغى چكەبيلورلر ايدى . چالديران ظفر من اوزرينه بيوك نفس اديلر . عثمانليره ربط امال ايله ديلر . بى چرى عصيانى سلطان سليمى شرقك شو احوال روحيه سندن استفاده ايتمسه نه مانع اولمشيدى . يالگىز كوردستان حدودنده بندكاندن بيقلى محمد پاشانك بيوجك بر قوتك باشنه نصب ايدلمهسى هيچ اولمزه بو طرفده كي فرصتن استفاده ايديله جگنه اميد وير بيوردى . حتى استانبوله عزيمت ايتمزدن اول پادشاهك كابوب كاخك فتحنده حاضر بولمسهسى مقدمه خير عد ايدلمش ايدى .

چالديران مظفرتى خبرى اوزرينه ديار بكر اهالىسى اوستاجلى اوغلك براقديغى ناي قوومش ، قلعهيه عثمانلى بايراغنى چكمشلردى . كذا يتليسهده امرادن شرف بك ، شاه اسماعيلك اوردوسنده بولنان برادري خالد بكه قارشى عصيان ايله سلطان سليم نامه قلعهيه ضبط ايتمش ايدى . آل

کردستان قطعه سنده بولنان ولایات شاهانه

§ ۴۹ (۱) ارضروم ولایتی

کردستانده بولنان ولایتلرک برنجیسی واک معموری
ارضروم ولایتدرکه شمال طرفی طربزون ولایتی. شرق طرفی
روسیه و عجمستان مالکی، جنوب طرفی وان. بتلیس. دیاربکر
معموره العزیز ولایتلری، غرب طرفی دخی طربزون. سیواس
معموره العزیز ولایتله احاطه اولنمشدر. بوولایت اراضیسی
سطح بجر دن تخمیناً ۶۰۰۰ مترو قدر مرتفع اولدیفندن
قیش موسمنده هواسی فوق العاده صفوق اولدینی کبی
طاغلرینک تپلری سنه نك آنجق برایکی آینه قاردن خالی
قالور ولایتک هواسی عمومیتله یابس ایسه ده داخنده برچوق
نهر لر جریان ایلدیکی ایچون دخی از رطوبتیدر. مع مافیه
صحت و جوده خادم و نافعدر. طاغلرک اوزرنده کوزل
اوتلاقلری حاوی یایلار بولندینی کبی انشائنه الورشلی جیم
آغا جلدن متشکل اورمانلرده بک چوقدر لکن ارضروم

وقوعان بهمیه

بکن هفتد چقران بلان نفع و فایده ز یورسرو حاسنطور و بیان قندیقی
 اوزره فصول ار اعد دن بوسته مبارکه فضل ز مستانی دخی حلول ایتمک
 ملائجه سه ول نعمت بیست نیز شرح شوکت و درین وقت اولادین بزمین فریبسته
 صفات حضرت جهانبانی افتاب عالمیت کردی و حرکتی بروج اختیاریه
 متحرک دواز اولدینی ملای صیغه بیست اسما هیولونین فصل ششده
 ارام کله شوکت آکناه ملوکانه لری اولان چراغ ساجلیسری همایونلرته
 عزم و تصریف عالی شهنشاهلری شرفوقوسون اولدینفته و توفه دترو
 یوله نقل و تشریف عالی مباسن افزای وقوع اولدنده و عسکلاهی عظیم
 سلطنت منیه حضرتان تکاب رسم عالیسی اجراسیده خاکسبیه کردون
 مرتبه حضرت شهنشاهی یه یوزر ووب اجرای رسم تکریم نیت و نیت و نیت
 وجیهه وقت و عبودیت الملاری داب دیرین محاسن فرین سلطنت سیددن
 وشجه مکارم منیع جناب خلافتناهی اقتضای جیلدن یوزر و نیت و رسم
 والای مذكورک اولوجه اجراسی باسیدین مساعده پورری
 حضرت ملوکانه اوزانی یولدینفته باه و نیت و شرف و روح و مسود
 یوریلان امر و فرمان مکارم عنوان جناب تاجداری مذوق سالیسی اوزره
 نقل هیولون شاهانه تک اوچی جمه کونی ذن والای حضرت صدر اعظمی
 و جناب معلا انقب شیخ الاسلامی الیه حدوری و متاد اوزان سار و کلابی قدم
 حضراتی مابین همایون قیومت مشغون حضرت ادراساهی طرف لمرتند
 بازمیه مبارک و معلا خاکای عبون لرای جناب طالبیناهی به و زمان عبودت
 و حاکم شرف و مختارت اولوق هر مراسم تبریک و مسعدنی ایضا و شخصه لیل
 ممدوحه بنده نوازی و عاطفت سازنی ماوگانه ایجاب ماسبجه مسار تبهم
 حضراتی خلدنده اعطاف و ابدال یوریلان و قور و توازن و انستانت مکارم
 برارین حضرت تاجدار بدین طولای اجرا از دستا به باه سات و مختارت
 بی انتباهی بلشدر

تکرار و تلاوت قلمش اولغین خط شریف ملوکانه تک صورت منبغسی عینا
 اشبو عجمه طبع و تحویل قلمبدر

بم وزیر عالمی بزم

خسر و اشکان مجالس عالیه ماموریندن عمو یله برینه روف بانلک مامورنی
 اقتضای اراده منید مردن اولدینندن مشارالیه روف بانلک مامورنی
 مجالس مذکوریه مامورنی اجرا و نسیاق اعطاء قلندرقی باب عالمی کوندولش
 اولغله ریز نسیاق و تقسیم حضرتتری هر حاله جلد سوزی نویفات الهیه بدسته
 مذکوریه زود آرتن نیز ماسید ادراسین

وین اتر ویدی داسورای عسکری عضو قتلوا امین ایضا حضرتتری درایت
 و وفاتت ز جریز و حجت الیه و موصوف و هر وجه لایق و امسبال زده عالی
 جناب یادشاهیده بهر وقت اولوب کندوسی مقدمه ماموریت مخصوصه الیه
 روم ایل ادروی همایونیه چابته اعزام یورولش اولدینندن اولکی دفعه
 طبع اولشان تدریج و فایده ذکر اولشان موصوفان انستانتان اذناع عالیسی
 الیه اعاده اسایش اولاد و عیاد قضیه مطلوبه سنده مائواله حضرتنیزینک
 تک جوق ماز غیرت و بلسانی آزار و صابه و لاری باقیمه علقانسی و شیوه
 اولرقی خدمات واقعه سدی خفته زاید مکارم و توجه و تعطیلات سنیته
 حضرت ملوکانه فی استقامت ایمن و حوائج مرفوضه بوندنوبه استتار
 ادرین دایمسی اسیا بنک استخدا لیجون افتادی متوی مخبر ممدت سیرجانی
 اولدین تدبیر خیریمک حسن اجراسی ایجون اولداریک محافظه سته مامور اولان
 ادروی همایون مذكورک یوله بخت و احتیاج قوما سته مستدیر و لایقی لازم
 کاین اولدینندن عواطف عالییه حضرت یادشاهیدن یوزره عهدیه لیاقتیه
 مجدد زنده وادی منبری یوجه و احسانی الیه ادروی همایون مذكورک
 منبر لکی سکندریه تمویض و اماله یورولش اولغله هر وجه مریحبه سراسراییه
 حضرتنیزینک کیمت ماموریت جدید سیه سلی دولت و ورشیدنا حضرتنیزینک
 در سنده عودت و سایر احوال جناب یادشاهیده شهنسده اقامت و اسیرا حیه
 ایسی خصوصی متعلق یوریلان اراده سنیته حضرت ملوکانه مقتضای
 جیلدن اولدینی دخی کندور و تکریر و مواظرت اولغندر

مقدم و مؤخر تنوع و واقع استخدا نه کیده ملک سنور بیان قلندرقی وجهه
 ریدند تیر و ایدی خلدنده قلمش اولان خطه کردستان هاجنده و الله مجرد
 همت بهمیای حضرت شهر باری و مطهرت لهریه بیخلفه تاجداری ادرجلی
 اولدوق یوزره یکی بلشدر غف و تحفیضی غرض ایتمیزده جلوه کرد اولش
 و انیسب و موافقت حضرت عظیمت لاهی ایضا باقیمه نیتسه و برای سلطنت
 سنیته سحر سله مصطفی و وادگان اولان نیت ماله و افکار خیریه بدجنه
 جهاننسیاقی ایشای ماسبجه هر حاله من قبل اولش ذات صفات بیخلفه
 ملوکانه نیک و حکمهر انواع فیوضات و ایداعات نیز اولدنده دلیل و برعلای اولون
 طوع و نسی دیباچه تاروخ از زمان اولغله مشایخ کوروش اولدینندن خلطه

و سوزیجی و شروان و برادوست و کردی موزوری
 زیری مع نواحی آرنکوش و شرفان و درشینفی و ستمکان
 و بتانی عیادیه مع نواحی سینه و نیلی و بیکاره و ذلکالی
 و عشرت نیروه و عشرت برواری زوری مع پرواز زیری
 داودی مع نواحی آلموس و گله موس و آرزو شخو و شیلانا
 و گلایون و عشرت دوسکی

قضاء
 عدد

ایالت کردستان

شواء مازدین

مازدین مع قوجصار زاخر جزیره عمریه مع نواحی
 نصیبین مع نواحی عالیات و بقری و آرناور و عشرت
 حاجی بهرام مع نواحی ساوژ سوزیجی عمرکان خلیل بگی
 عیسی بگی چلاغه خمسه بو فطان مدیات

شواء سعرد

سعرد نام دیگر سعرد رضوان غرزان مع حصین کیف
 شروان گوز دیلان دیزگول آروخ صاسون
 خزان زیلان برواری اسپارین قوبچی ناحیه
 آق کبسه ناحیه رشتگان

شواء دیاربکر

دیاربکر نام دیگر آمد مع نواحی شرق و غرب بگی ترکان
 محل متنان دیزک دشتکور بهرامکی بشیری مع نواحی